

ИПАК ЙЎЛИ АФСОНАЛАРИ

(ЖОЙ НОМЛАРИ БИЛАН БОҒЛИҚ АФСОНАЛАР)

ТОШКЕНТ
УЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИНИНГ «ФАН» НАШРИЕТИ

Халқимиз тафаккури мўъжизаларининг учқур қанотларига битилган аجدодларимиз бадиҳаси сўз санъатининг бебаҳо дурдоналари сирасига киради. Юлдуз тўла осмонни қучиб ёлган сокин қишлоқ оқшомларию райҳонлар ҳидига кўмилган жаннатмакон боғлар бағридаги маъсум қушчалар, подир наққош — табиатнинг моҳир қўллари билан турли-туман шаклларга кирган қоятошлару соболаримиз ўтмишининг шонли зарварақлари бўлмиш қадимги қалъа ва қўрғонларнинг бари ғаройиб афсона ва ривоятларда ўз ифодасини топган. «Ипак йўли афсоналари» мажмуаси ўлкамиздаги кўҳна шаҳар ва қишлоқлар, муқаддас қадамжо ва мазорлар, тарихий обидалар, жой номлари тўғрисидаги афсоналардан тузилган.

Мажмуа кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Тузувчи, нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи
филология фанлари номзоди **МАМАТҚУЛ ЖУРАЕВ**

И 4803620104—949 Рез. 93 © Ўзбекистон Республикаси ФАнинг
М 355 (04)—93 «Фан» нашриёти. 1993 й.

ISBN 5—648—01962—9

ХАЁЛОТ ЧЕЧАКЛАРИ

Ўлкамизнинг қай гўшасига борманг, албатта, бирер афсона эшитмай қайтмайсиз. Зеро, ўтмишда яшаб ўтган буюк алломаю саркардалар, элимиз эътиқодига айланган азиз авлиёлару мўътабар анбиёлар, ўз халқининг озодлиги йўлида курашган жасур ватанпарварлар ҳақида бири-биридан қизиқарли афсоналар яратилган. Ҳар бир қишлоқ, овул, тоғу тошлар, кўҳна қалъаю муқаддас қадамжолар, тепаликлар, булоқлар, мазорлар, қоятошлар, қудуқлар, дарёларга атаб тўқилган афсоналарни тинглаганда беихтиёр аждодларимиз хаёлотининг қудратига қойил қоласиз.

Маълумки, афсона тарихий воқеа-ҳодисалар ва шахслар ҳақидаги ўта муболағали уйдирмаларга асосланган ҳикоялар бўлиб, халқ оғзаки насрининг алоҳида мустақил жанри сифатида аждодларимизнинг мифологик тасаввурлари ҳамда асотирларига бориб тақалади. Афсоналарнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши мифологик қарашларга боғлиқлигини халқимизнинг Бароқ номли ғаройиб бургут ҳақидаги афсоналари мисолида ҳам кўриш мумкин.

Қадимги Хоразм маданиятининг кўҳна обидаларидан бири милоннинг III—IV асрларига мансуб Бароқтом қалъаси юз йиллар давомида нураб, харобага айланган бўлса-да, халқ орасида бу ёдгорлик билан боғлиқ қизиқарли бир афсона сақланиб қолган. Нақ қилишларича, қачонлардир бу улугвор қалъада Бароқ деган шавқатсиз ва золим подшо яшаган экан. Унинг битта-ю битта бургути бўлиб, подшо Бароқтом яқинидаги Анқоқалъадан ўша бургутига атаб жой қилиб берган экан. Қуилардан бир куни бургутнинг олдида унинг онаси — Анқоқуш ҳол-аҳвол сўрагани меҳмон бўлиб келибди. Шу вақтда Бароқ овга чиқишга ҳозирлик кўраётган экан. Вазиру вазаролар бургутнинг жаҳлини чиқармаслик учун овни бошқа кунга қолдиришни, қушни безовта қилмасликни маслаҳат бердилар. Аммо подшо уларнинг гапига қулоқ солмай, шикор анжомларини шайлаб, аргумоқ отига миниб, бургутини олиб сафарга отланибди. Шунда таҳқирланган бургут подшони от-поти билан бирга чапғалида кўтариб, осмону фалакка олиб чиқибди-да, ерга ташлаб юборибди. Бароқнинг жасадини қалъа ичига кўмибди-

лар. Бу фожеадан сўнг одамлар қалъани тарк этишибди. Бургут ҳам опаси Анқоқуш билан бирга узоқ-узоқларга учиб кетибди. Ушандан буён бу ерда одам зоти яшамаган, қалъа эса вайронага айланиб қолган.

Хоразм ўтмишининг тадқиқотчиси С. П. Толстов ёзиб олган бу афсона подшо Бароқ ва унинг бургути мавзусидаги қадимий фольклор аънаналари асосида яратилган. Подшо Бароқ номи билан боғлиқ ҳикоялар қадимги хоразмликлар орасида кенг тарқалганлигини ҳассос муаррих Абулғози Баҳодирхоннинг «Шажараи Тарокима», яъни «Туркманлар шажараси» асарида келтирилган қуйидаги маълумотлар ҳам тасдиқлайди: «Хитойнинг нари юзинда тенгиз ёқасида бир тоғларнинг ичинда кўп эл бор эрди. Анинг подшосининг отини Бароқхон дерлар эди. Анинг устина отланиб борди. Урушдилар. Ит Бароқхон ғолиб келди, Ўғузхон қочди». «Ўғузхон Ит Бароқхонга бостирғондан ўн етти йил сўнг тақи отланиб бориб, Ит Бароқхон бирлан урушиб, босиб, Ит Бароқхонни ўлтуруб, юртини олиб, мусулмон бўлғонларига тегмай, тангрига имон келтурмаганларини ўлтуруб, ўғлонларини асир қилиб, қайтиб уйига тушди».

Абулғози Баҳодирхоннинг ҳикоясидан маълум бўладики, Ит Бароқхон — афсонавий хоқонлардан бири бўлиб, унинг номига ит сўзи қўшиб айтилиши (маълумки, «бароқ» сўзи аслида ит номини билдиради), фикримизча, тотемистик қарашлар маҳсулидир. Қадимги одам тасаввурига кўра, уруғ-қабилаларнинг келиб чиқишига ўсимлик, жонивор ёки муайян нарсалар асос бўлган. Туркий қавмлар бўри, ит, қўй, буғу, киник, қуш ва бошқа жониворларга тотем-аждод сифатида топнишган. Ит ҳам қадимги аждодларимиз учун мўътабар жонивор саналган. Бу тасаввурларнинг излари ўзбек фольклори ва удумларида ҳозирга қадар сақланиб қолган. Чақалоқ туғилганда, унга кийгизилладиган илк либос «ит кўйлак» деб аталади. Бу удумнинг моҳияти болани чиллалик давридаги бало-қазолардан ҳимоя қилишга қаратилган. Зеро, чилла чиққач, гўдакдан ечиб олинган «ит кўйлак» ўрнига «қирқ кўйлак» кийдирилади. Ҳатто чақалоқ илк бор бешикка ётқизиладиганда ҳам «эгалари келди, кучуклари чиқсин!»— дейилади. Бундай удумлар азалдан инсоннинг содиқ дўсти бўлган итни муқаддаслаштириш билан алоқадор қадимий халқ қарашларидан иборатдир.

Ит Бароқ ёки Бароқ номининг келиб чиқиши аждодларимизнинг мифологик қарашларига боғлиқлигини

бу сўзнинг луғавий маъноси ҳам тасдиқлайди. Бароқ — сержун итларга қўйиладиган ном. XI асрнинг буюк тилшуноси Маҳмуд Қошғарий ўзининг «Девону луғотит турк» асарининг 1-жилд, 359-саҳифасида «бароқ» сўзини изоҳлаб, шундай деб ёзади:

«Бароқ — сержун ит. Туркий халқлар эътиқодига кўра, бургут қариганда иккита тухум қўяр эмиш. Тухумларнинг бирдан ўша Бароқ отли кучук пайдо бўлар эмиш. Итларнинг энг тез югурадигани ва овни қаттиқ сақлайдигани шу Бароқ итдир. Иккинчи тухумдан жўжаси чиқар эмиш. Бу унинг жўжаларининг охиргиси бўлар эмиш».

Демак, қадимги туркларнинг мифологик эътиқодларига кўра, Бароқ ғайриоддий равишда пайдо бўлган, яъни бургут тухумидан чиққан афсонавий ит отидир. Шуниси ажойибки, аждодларимизнинг қушдан туйилган ғаройиб ит ҳақидаги асотирлари асрлар оша тилдан тилга ўтиб бизгача етиб келган. Ҳассос тадқиқотчи Абубакр Диваев томонидан асримиз аввалида Чимкентдаги қозоқ овулидан ёзиб олинган афсоналарнинг бирида ҳикоя қилинишича, ит ола қоз деган қуш мазористонларда ин ясаб, тухум қўяр, бу тухумлардан «қумай» деб аталувчи кучуклар чиқар эмиш. Қуш тухумидан кучукваччалар чиққанлигини кўриб инидан кетиб қолар, итлар эса очликдан нобуд бўлиб кетаркан. Омади келган овчиларгагина шундай учқур итларни топиб олиш насиб қиларкан. Шу боис қозоқлар ит ола қозни нопок ҳисоблаб, унинг гўштини ейишмас экан.

Юқоридаги асотирда ғайриоддий жўжа чиқарган афсонавий қуш «ит ола қоз» дейилган. Бу «ит қуш» деган маънони англатади. Бу асотир сюжети туркий халқларнинг кўпчилигига, жумладан, қирғиз, бошқирд ва ўйротларга ҳам маълум бўлган. Хусусан, қирғиз халқ эпосининг қаҳрамони Манаснинг севимли ити Қумайик деб аталган. Бошқирдлар афсонасига кўра, қузғун деган қуш уясида икки дона тухум қўяр, тухумларнинг бирдан туйғун деган сержун ит, иккинчисидан эса шунқор деган ов қуши чиқаркан.

Турк олими Абдулқодир Инон томонидан оммалаштирилган ўйрот афсоналаридан бирида айтилишича, «улар» деган қуш уч дафъа тухум қўяркан: биринчисидан «барақ» деган ит, иккинчисидан «урган», учинчисидан «балта» деган полапошлар чиқар эмиш. Қуш тухумидан чиққан ит ҳақидаги афсоналар Хоразм орқали ўғузларнинг ғарбга силжиши натижасида Кав-

казда яшовчи халқлар фольклорига ҳам кириб борган. Таниқли гуржи тадқиқотчиси Е. Вирсаладзе томонидан ёзиб олинган афсоналардан бирида ҳикоя қилинишича, қарға дарахтдаги уясига икки дона тухум қўяркан. Тухумларнинг бирдан қушнинг полапони, иккинчисидан кучуквачча чиқар эмиш. Тухумдан чиққан ғалати жонзот ўз боласига ўхшамаслигини кўрган қарға уни ишдан ташлаб юбораркан. Омадли овчилардан бири ана шундай итлардан бирини топиб олибди. Курша номли бу афсонавий този ит ўша қарға тухумидан чиққан эмиш. Қадимги турк мифологиясида шаклланган бу асотирнинг гуржи халқ настрида қайд қилиниши тарихий-типологик ўхшашликнинг кўринишларидан биридир.

Кўриниб турибдики, Бароқ, яъни қуш тухумидан чиққан ит ҳақидаги афсоналар Шарқда, айниқса, туркий қавмлар орасида қадим замонлардан бери сақланиб келаётган экан. Хўш, ит-қуш, яъни Бароқ образининг мифологик асослари нималардан иборат?

Ўзбек фольклорига ит-қуш кўринишидаги афсонавий жонзот ҳақидаги турли хил қарашлар мавжуд. Тилшунос олим Х. Дониёровнинг маълумотларига қараганда, қипчоқ шеваларида бўрини «ийтқуш» (яъни итқуш) дейишаркан. Хоразмликлар орасида қуш мисоли учадиган итлар ҳақидаги афсоналар сақланиб қолган. Хусусан, афсоналардан бирида айтилишича, шайх Нажмиддин Қубронинг бир ғаройиб ити бўлиб, у бамисоли қушлардек парвоз қила оларкан. Г. П. Снесарев Нажмиддин Қубронинг ити ҳақидаги афсонани таҳлил қилар экан, авлиёнинг учар итини қадимги эрон мифларидаги Сенмурв образига қиёслаши бежиз эмас эди. Чунки Сенмурв ёки Ўзбек халқ оғзаки ижодидаги Семурғ образи Ўрта Осиёда яшаган қадимги аждодларимиз мифологиясининг маҳсули бўлиб, К. Тревернинг тахминича, «ит-қуш» деган маънони англатади. Ёзинингча, Семурғ қадимги афсоналарда ит бошли, қуш сийратли жонзот сифатида тасвирланган, кейинчалик бу мифологик тасаввурлар унутлиб кетиб, у эртак ва дostonларимизнинг анъанавий образларидан бирига айланиб қолган. Семурғ ҳақидаги мифологик тасаввурлар ит-қуш, қуш тухумидан чиққан ит, қушдек уча оладиган қанотли ит ҳақидаги афсоналар билан тарихий жиҳатдан алоқадордир. Фикримизча, ит-қуш (Семурғ) ва қуш тухумидан чиққан ит (Бароқ) ҳақидаги афсоналар қадим аждодларимизнинг ҳаёт дарахта тўғрисидаги эътиқодий ишончларига бориб тақала-

ди. Қадимги турк асотирларида айтилишича, ҳаёт дарахти ер билан осмонни бирлаштириб турган бўлиб, учуда икки қора бургут қўниб турса, илдиэларининг устида икки қора ит ётар эмиш.

Демак, қадимги турк мифологиясида бургут билан ит — ҳаёт дарахтининг рамзи экан. Бароқ ҳақидаги илк туркий асотирларда қари бургут тухумидан бир қуш (бургут) билан ит (Бароқ) чиқиши тасвирланган ҳам ҳаётнинг ана шу икки қирраси, икки олам тимсолига боғлиқдир. Бу ерда бургут — ҳаёт дарахтининг тепа қисми — юқори олам — Кўк билан, ит эса ҳаёт дарахтининг қуйи қисми — замин билан алоқадордир. Тухумлардан икки олам рамзи ҳисобланган жониворларнинг пайдо бўлиши умумжаҳон фольклоридаги муштарак мавзу — оламдаги жамики мавжудотларнинг ибтидоси афсонавий тухумдан келиб чиққанлиги тўғрисидаги халқ қарашларига боғлиқ бўлиб, борлиқдаги ҳаётнинг абадийлиги, табиатнинг рамзий ўлиб-тирилиши, дунёнинг боқийлиги тўғрисидаги ибтидоний тасаввурлар маҳсулидир. Аждодларимизнинг қадимий ёдгорлиги «Овесто»да номи тилга олинган Ворукаша денгизининг ўртасида ўсувчи ҳаёт дарахтининг Сома//Хома деб аталишига эътибор берсак ва турк-эрон асотирлари талқинига кўра, ҳаёт дарахти қуш-ит рамзларига эга бўлган деб фараз қилсак, у ҳолда Сома — Семурғ (ит-қуш) ҳамда Хома — Хумой (қумай, қумайик, афсоналарга кўра, қуш тухумидан чиққан ит номи) атамалари орасидаги этимологик яқинлик яққол кўзга ташланади. Мифологик ҳаёт дарахтининг рамзий белгилари сифатида халқ оғзаки ижодиётида анъанага айланиб қолган қуш ва ит образлари айрим ҳолатларда яхлитлаштирилиб, мукамаллаштирилиб тасаввур қилинишидан учадиган ит ёки итқуш образи юзага келган. Анъанавий ит номи Бароқ ёки Ит Бароқ ана шу мифологик қарашлар ва ит тўғрисидаги тотемистик тасаввурлар асосида юзага келган. Бароқ атамасининг қуш билан боғлиқлигини қуйидаги этимологик талқиқлар ҳам тасдиқлайди. «Бароқ» сўзи — «бургут» (қуш номи), «пар» (қуш танасининг бир қисми) сўзларига уйқаш. Бунинг устига туркий қавмлар билан бир замонлар қондош-қардош бўлиб яшаган тунгус-манжур тилларида қуш маъносини англатувчи «бара» калимаси бор экан. Бу маълумотлар бароқ сўзининг этимологик асоси «қуш» маъносини англатувчи қадимги хунн-турк калималарига алоқадор бўлиши мумкинлигини кўрсатади.

Бароқ ҳақидаги қадимги турк асотирларига айнан ўхшаш афсоналар ўзбек фольклорида ҳам сақланиб қолган. Тилшунос олим Д. Бозорова ёзиб олган асотирлардан бирида айтилишича, камдан-кам ҳолларда, бир неча юз йиллар давомида атиги бир марта анғирт деган қуш тухумидан ўрдакча ўрнига този ит чиқаркан. Шунинг учун уни «ит ола қоз» деб юритар эканлар. Бундай тухумни топиш ҳаммага ҳам насиб қилавермас экан. Чунки анғирт сағаналарнинг чуқур ёриғига, уйларнинг мўрисиغا, тулки ва чўл мушукларининг ташландиқ уяларига, ўпирилган эски гўрларга ин қураркан. «Ит ола қоз» атамасидаги «ола» сўзи ҳам аслида «ит» деган маънони англатаркан. Чунки қадимги турк тилидаги «аланғур», қадимги ҳинд тилидаги «алла», қўмиқ тилидаги «алкъя», туркман тилидаги «алака» сўзлари ҳам «ит» маъносини билдирар экан.

Бизнингча, Хоразм воҳасида Бароқ ҳақидаги афсона ва ривоятлар, асосан, икки йўл билан оммалашган: биринчидан, Бароқ тўғрисидаги қадимги туркий асотирлар хоразмликларнинг авлод-аждодларига ҳам маълум бўлган, яъни бу асотир оғзаки ижро йўли билан анъана тарзида сақланиб қолган. Иккинчидан, «Ўғузнома», «Шажараи турк», «Шажараи тарокима» каби тарихий-бадий ёдномаларга киритилган асотир ва афсоналар ҳам эл орасида машҳур бўлган. Ана шу афсоналар асосида Бароқтом қалъаси ҳақидаги ҳикоялар яратилган. Бу қалъанинг ҳақиқий номи аслида бошқача бўлган, аммо даврлар ўтиши билан бу атама унутилиб кетган. Кейинчалик ижодкор халқимиз унинг вайрон бўлиш сабабларини ўзига қадимий афсоналардан яхшигина маълум бўлган Бароқ ва унинг бургути номи билан боғлайди. Бу афсона аста-секин халқ орасида оммалашиб, Бароқтом атамаси юзага келади. Бароқ ёки қуш тухумидан чиққан ит ҳақидаги қадимги турк асотирини ана шу тарзда афсоналашиб, кўҳна Хоразм обидаларидан бирининг номида муҳрланиб қолган.

Афсоналар халқимиз тарихининг ўзига хос бадий солномасига ўхшаб кетади. Шу боис бўлса керак, ўзбек халқ афсоналари орасида тарихий шахслар ва ўтмишда бўлиб ўтган воқеа-ҳодисаларга бағишланган ҳикоялар кўпчиликни ташкил этади. Тўмарис, Широқ, Искандар Зулқарнайн, Муҳаммад пайғамбаримиз, Ҳазрат Али, Амир Темур, Нажмиддин Қубро, Паҳлавон Маҳмуд, Баҳоваддин Нақшбандий, Вайс ал-Қароний, Қусам ибн Аббос ҳақидаги афсоналар бу тарихий

шахслар фаолиятини барттирилган, фантастик воқеалар, ҳаслий бадийий тўқима асосида тасвирлайди. Бундай афсоналар тарихий ҳодисаларнинг айнан тасвири бўлмасдан, асрлар давомида халқ тилидан тушмай, сайқалланиб, хотира ҳикоядан афсонавий талқинларга айланган бадийий асардир. Бу афсоналар замирида халқимизнинг қадим замонлардаги реал ҳаёти, тасаввурлари ва дард-қайғулари, бахту шодликлари мужассамлашгандир.

Урта Осиёда Александр Македонский билан боғлиқ Искандар кўприги, Искандаркўл каби жой номлари мавжуд. «Искандарнинг шохи бор», «Искандарнинг касаси» каби ўнлаб афсоналар ҳам ўлкамизда кенг тарқалган. Афсоналардан бирида ҳикоя қилинишича, қайсар саркарда Искандарнинг бошида ҳайвонларники сингари иккита шохи бўлган экан. У ҳар сафар сочини олдириганда чақирилган устани саройдан тирик чиқартирмас экан. Сири элга ёйилиб, тилларда дoston бўлиб, шарманда бўлишдан кўрқаркан. Ойдан-ой, кундан-кун ўтиб мамлакатда уста қолмабди. Шоҳ мулозимлари излай-излай олис қишлоқларнинг бирида яшовчи кекса сартарошнинг дарагини топишибди. Улар бечора устанинг оёғини ерга тегизмай саройга олиб келишибди. Искандар иши битгач, одатига кўра устани ўлимга буюрибди. Шунда доно вазири: «Шоҳим, бу мамлакатдаги охириги уста. Буниям ўлдирсак, кейин соч-соқолимизни кимга олдирамиз?!»— дебди. Искандар ноилож, устанинг бир қошиқ қонидан кечиб, кўрган сир-асрорларини ҳеч кимга айтмасликка қасам ичган сартарошни қўйиб юборибди. Чол бечора юрагини кемираётган дардни ҳеч кимга айта олмай, оғзидан гуллаб қўйса, боши кетишидан кўрқиб, сарғайиб юраверибди. Охири чидай олмай, қишлоқдан бош олиб чиқиб кетибди ва бепоён сахро ўртасидаги қудуқ олдидан чиқиб қолибди. Чол қудуқдаги сувда кўринган ўз аксига қараб: «Эй, қудуқ! Искандарнинг шохи бор!»— деб уч марта такрорлабди. Шундан кейингина юраги бўшаб, енгил тортиб, ортига қайтибди. Шу атрофда мол боқиб юрган бир чўпон қўйларини суғоргани қудуқ ёнига келиб қараса, қудуқ ичидан бир қамиш ўсиб чиққанмиш. Қўйларини сувлатиб қайтаётган чўпон қамишни кесиб олиб, най ясабди. У найни оғзига қўйиб пуфлаб кўрса, жозибали куй ўрнига: «Искандарнинг шохи бор!» деб овоз чиқарар эмиш. Шу-шу подшо шохли эканлиги ҳақидаги овоза бутун мамлакатга маълум бўлибди.

Бу афсонада даврлар оша тиниқлашган халқ допoлиги маккор, бераҳм, зoлим шоҳларнинг зўравонлик сиёсатига қарама-қарши қўйилади. Жаҳолат ва зулмининг қора булутлари адолат офтобининг заррин иурларига дош беролмай, бағри хун бўлгани каби Искандарнинг бетайин, жоҳил подшолиги уста ва чўпон образларида мужассамлашган халқ иродаси орқали фoш этилади. Бинобарин, Искандар номига қўшиб айтилладиган Зулқарнайн атамаси форс-тожик тилида «икки шоҳли» деган маънони англатади. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, бу ибора Искандар ҳақидаги афсоналар яратилишидан анча бурун пайдо бўлган экан. Қадимги грек асотирларидан бирида шоҳли Мидос образи мавжуд бўлиб, Грек-Бақтрия маданиятининг шаклланиши даврида Урта Осиёга кириб келган ва «Искандарнинг шоҳи бор» афсонасига ассе бўлган.

Ўзбек халқ афсоналарининг айримлари у ёки бу жой номининг келиб чиқишини изоҳлаётгандай бўлади. Серкүёш ўлкамизнинг сўлим қишлоқлари, қадимий шаҳарлар, тепаликлар, дарёлар, тоғлар, мозорлар номининг пайдо бўлиши ҳақида қизиқарли афсоналар тўқилган. Айниқса, Хоразм воҳасидаги сон-саноқсиз қадимий қалъалар, тарихий обидаларга бағишланган афсоналар тингловчини лол қолдиради. Шундай афсоналардан бирида ҳикоя қилинишича, Султон Увайсдоғ яқинидаги қалъалардан бирида соҳибжамол малика ва унинг қирқ нафар канизиги яшаган экан. Ҳусн-малоҳат бобида етти иқлимда танҳо бу гўзалнинг васлига етиш учун курашган девонаваш йигит ҳақидаги гаройиб афсонани хоразмликлар яхши билишади. Қадимги Хоразм маданиятининг ноёб обидаларидан бири бўлмиш Қирққиз қалъаси харобалари ана шу афсонанинг яратилишига туртки бўлган. Хоразм тарихининг ёлдимдон С. П. Толстовнинг фикрича, милонинг I—VI асрларида Қирққиз қалъасида ҳаёт гуркираб турган. Аму сувидан баҳра олган далаларда экинлар барқ уриб ўсган, саратоннинг жазирама кунларида офтобнинг тафти қайтиб, райҳонлар оралаб сромбахш эпкин таралган чоғда чўпонлар салқин қўраларда тин олган қўй-қўзиларини ям-яшил ўтлоқларга ҳайдаб кетганлар. Қалъа ҳукмдорининг гўзал қизи ўзининг қирқ дугонаси билан ҳар кун боғ сайрига чиққан. Лекин VI аср охирига келиб, аста-секин қалъада ҳаёт сўна бoшлаган. Отамлар уяси бузилган қушлар мисол чор атрофга кўчиб кетиб, қалъа ташландиқ харобага айлашиб қолган. Халқ оғзаки ижодиётининг анъанавий

образларидан бири — қирқ қизлар ҳақидаги қадимий афсоналар асосида кейинчалик қалъани Қирққиз номи билан атай бошлаганлар.

Дарҳақиқат, ўлкамизнинг турли гўшаларида қирқ қизлар билан боғлиқ қалъа, тепалик, ғор, тоғ, қоятош ёки булоқлар кўп учрайди. Бу жойларнинг пайдо бўлиши ҳақидаги афсоналарда ҳам қирқ қиз саргузаштлари ҳикоя қилинади. Қирқ қизлар афсоналарда гоҳида ўз она юртини босқинчи душманлардан ҳимоя қилувчи ботир қизлар, гоҳида разолат ва қабоҳатдан қочиб сирли йўсинда ғойиб бўлувчи ҳур қизлар, баъзан эса соҳибжамол маликанинг канизаклари сифатида тасвирланади. Келинг, ана шундай афсоналардан бирига қулоқ тутинг: «Қунардан бир куни қирқ нафар қиз чўмилиш учун сой бўйига тушишади. Зилол сув оғушидаги нозанинларнинг ҳусн-жамолидан теварақ-атроф мунаввар бўлиб кетади, бутун водий ажиб бир нафосатдан сеҳрланиб қолгандай бўлади. Орадан маълум вақт ўтиб, қизларнинг баъзилари ҳали чўмилиб бўлмаган бир пайтда тўсатдан отларнинг дупур-дупури эшитилади. Бирпасда қий-чув кўтарилиб, ёв бостириб кела бошлайди. Саросимага тушган қизлар патира-пуртур тоғ томонга қочишади. Ёв эса тобора яқинлашаверади. Қутулишга кўзлари етмаган гўзаллар нопокларнинг қўлига тушиб асира бўлгандан кўра тошга айланишни афзал кўриб, тангрига ёлворишади. Шунда илтижо ижобат бўлиб, қирқ қиз тошга айланиб қолади».

Сурхондарё вилоятининг Бойсун ноҳиясидаги Мачай қишлоғида ана шу афсонага алоқадор Қирққиз деб аталувчи жой бор. Сойдан тоққа қараб кетган ям-яшил тепаликдаги ғаройиб манзарани кўрган киши ҳайратда қолади. Бу ердаги тош «ҳайкал»лар жон ҳолатда қочиб бораётган қизларни эслатади. Баъзилари орқага қараган, бошқа бирови чўкка тушган кўйи осмонга боқиб ёлвораётганга ўхшайди. Қирққиздаги тошларнинг афсонадаги воқеага ҳеч қандай алоқаси йўқ, албатта. Улар аслида оддий қумтош бўлиб, шамол, ёмғир, қор каби турли табиий омиллар таъсирида нураб, шундай шаклга келиб қолганки, ижодкор халқимиз бу ҳайкалсимон тошлардан иборат манзарага атаб афсона яратган.

Қирққиз ёки Чилдухтарон каби жой номлари Урта Осиё ва Эронда кенг тарқалган. Шу ном билан аталувчи жой ва қалъалар қадимги Марв, Термиз, Бухоро, Самарқанд ва Хоразмда ҳам учрайди. Ўзбек халқ афсоналарида душмандан ёки қабиҳ ниятли одамлар-

дан қочган қизларнинг тошга айланиши ёки қоя тошлар орасига кириб кетиши ҳикоя қилинади. Тошкент вилоятидан ёзиб олинган бир афсонада айтилишича, Олмалиқ шаҳридан 6 км ғарброқда жойлашган Қирққиз булоғидаги балиқлар аслида қирқ нафар қизлар бўлиб, золимлардан қутулиш учун жониворга айланишганмиш. Айтишларича, қадим замонларда бу ерда Иламасхон деган фосиқ ҳукмдорнинг саройи қад кўтарган экан. Хоннинг доғули вазири Тойлоқ салтанатидаги энг сулув қирқ қизни йиғиб, хоқонга тортиқ қилибди. Бир-биридан гўзал қизларнинг ҳусни жамолини кўриб ҳуши бошидан учган Иламасхон қизлар учун булоқ бўйида алоҳида боғ барпо қилдириб, атрофини баланд кўрғон билан ўраттирибди. Ўз гўзалликларидан мағрурланиб кетишмасин деб қирқ қизнинг қўлларидаги ойналарини ҳам олиб қўйишни буюрибди. Асиралар ҳар кун тонгда булоқ бўйига бориб, қўл ювиш баҳона сувга тикилиб узоқ ўтиришаркан. Кунлардан бир кун Иламасхоннинг юртига душман бостириб келибди. Ёв сарбозлари хоқон салтанатини забт қилиб, қизлар турган кўрғонга бостириб кирибдилар. Бокира қизлар одатдагидай булоқ бўйида ҳам тўла бошларини ҳам қилганча, сувга тикилиб ўтиришган экан. Душманнинг бало-қазодай ёпирилаётганини кўрган гўзаллар ўзларини булоққа ташлашибди. Бир зумда қирқ қиз — қирқ балиққа айланиб қолибди. Агар покиза ва ҳалол одам булоқ бўйига бориб, зилол сувда сузиб юрган балиқчаларга тикилиб қараса, уларнинг қулоқларида тилла зираклари ярқираб турганлигини кўрармиш.

Хуллас, ўзбек халқ афсоналарининг мавзу доираси ниҳоятда ранг-баранг бўлиб, унда халқимизнинг бадий тафаккури ўзининг бор нафосати билан намоён этилган. Биз ўзимиз жамлаган асотир ва афсоналарнинг энг сараларини бир китоб ҳолида сиз муҳтарам китобхонлар эътиборига ҳавола қилишни лозим кўрдик. Халқ донолиги ва ақл-заковатининг рамзи бўлган асотир ва афсоналар ўтмиш қаъридаги авлод-аждодларимизнинг хаёлий дунёси, турмуш тарзи, удумлари ва кўҳна эътиқодлари билан таништиради. Улар ўзида мужассам этган асрий, умуминсоний ғоялар билан бугунги ҳаётимиз ва келажакимиз ҳақида ўйлашга, мулоҳаза юритишга ундайверади деган умиддамиз.

Маматқул Жўраев,
филология фаълари номзоди

ХОРАЗМ ВОҲАСИ ВА АМУДАРЕНИНГ ПАЙДО БУЛИШИ

Қадим замонларда ҳозирги Хоразмнинг ўрнида на бирон-бир қишлоқ, на бирорта дарё бўлган экан. Ҳамма ёқ бийдек дашту биёбон, кўллар-у тўқайзордан ному-нишон ҳам йўқ экан. Одам оёғи тегимаган бу заминнинг қоқ ўртасидан кичкинагина бир ариқча оқиб ўтаркан.

Кунлардан бир кун Эрон подшоҳининг фуқаролари ўз ҳукмдори билан ғаш бўлиб қолишибди. Улардан бир қисми ўз элидан бош олиб чиқиб кетибди. Юриб-юриб бир жойга етганда ҳаммалари ҳориб-чанқаб, оби-ошлари ҳам тугаб, тинка-мадорлари қуриб қолган пайтда, ана шу ариқча рўпара бўлиб қолибдилар. Севиниб кетган одамлар ариқ бўйида уйлар қуриб, ер очиб, экин-тикин қилиб, мерганлари овчилик қилиб кун кечира бошлабдилар.

Орадан йил ўтиб, ой ўтиб, ҳалиги одамларнинг уруғ-аймоғи кўпайиб, каттакон шаҳар барпо этибдилар. Кунлардан бир кун шу атрофдан ўтиб кетаётган карвонлар чўлда шаҳар қурилгани ҳақидаги хабарни Эрон шоҳига етказибдилар. Бу гапни эшитган шоҳ «Ҳойнаҳой», бу ишларни ўша қочоқлар қилмаганмикин?»— деб ўйлаб, у жойларни ўз кўзи билан кўрмоқчи бўлибди. Шикор асбоб-анжомларини чодир-у кўшкларини шайлаб сафарга отланибдилар. Йўл юриб, йўл юрсаям мўл юриб, етти кечаю етти кундуз деганда подшо «қочоқлар мамлакатига» етиб келибди. Қараса, ҳамма ёқ обод, боғларда мева-чевалар ғарқ пишган, қишлоқ кетидан қишлоқ уланиб кетган. Хулласи калом, аввалги даштдан ному нишон қолган эмас.

— Кимсизлар, сизларнинг аслингиз қаердан?— деб сўрабди у ариқ бўйида яшаётган одамлардан.

«Биз асли эронликмиз, тақсир,— дейишибди улар.— Золим Заҳҳокнинг¹ зулмидан қочиб шу ерларга келиб ўрнашиб қолганмиз.

Бу подшонинг отини Перидун² дейишаркан. У қаршида турган кишилар асли эронлик бўлиб, бу ерларга зулмдан паноҳ излаб келишганини билиб олгач, уларни ўз киндик қонлари тўкилган она юртларига қайтариб олиб кетмоқчи бўлган экан, одамлар рози бўлишмабди:

— Маъзур тутасиз, олампаноҳ,— дейишибди уларнинг оқсоқоли.— Бу ерлар илгари қип-қизил дашт эди, биз уни ўз қўлимиз билан обод қилдик. Шундай кўркам жойларни ташлаб қаёққаям борардик. Агар бизга яхшилик қилмоқчи бўлсангиз, бир тилагимиз бор эди, ижозат берсангиз шуни баён қилсак.

Шунда Перидун:

— Бемалол айтаверинглар,—деб рухсат бергандан сўнг ҳалиги оқсоқол элатдошларининг арзини айтибди:

— Бу ернинг заминидек унумдор ер бу рўйи заминда топилмайди. Бу тупроққа олтин эксаям кўкаради. Аммо кўпинча пешона тери тўкиб қилган меҳнатимиз зое кетади, саратоннинг ўртасига бориб бу ариқчанинг суви камаяди, экинзорларимиз сувсизликдан қовжираб, қуриб қолади. Агар шу ерга бир каттароқ ариқ қазиб келинса, юртимиз ҳеч қачон оби ҳаётга зориқмаган бўларди,— деб сўзини тугатибди.

Перидун ўша ариқча ўрнида каттакон дарё қазишни буюрибди. Ҳадемай дарё битказилиб, даштликларнинг экинзорларига оби-ҳаёт бахш этилибди. Одамлар бу дарёни Белканди Перидун³ деб атай бошлабдилар. Кейинчалик унинг номи Амударё бўлиб кетибди.

Авваллари ҳар йили бир марта қазув қилиб дарёни қумдан тозалаб туришибди. Аммо кейинчалик унинг суви ҳаддан зиёд кўпайиб кетиб, қазувчиларга бўйсунмай қўйибди. Энди дарёйи азим кўмилиб қолса, ўзини дам у ёққа, дам бу ёққа уриб, бир томондан ўзига йўл очиб оқаверадиган бўлибди.

Амударё ва Хоразм воҳаси ана шундай пайдо бўлган экан.

ОЛОВ БИЛАН БАЛИҚ

Одам Атодан кейин шоҳаншоҳи забардаст Қаёний¹ ҳукмронлик қилган экан. У пайтнинг расм-русмларига кўра, йил бўйи гуноҳ қилган бандаларни зиндонга қамаб қўйишар, наврўзи олам кунин уларнинг ҳаммасини подшоҳ олдига сўроқ-саволга олиб боришаркан. Хоқон маҳбусларнинг ҳолидан бир-бир огоҳ бўлгач, адолат юзасидан ҳукм қилар, яъни гуноҳкорларни қатл

этишга, айбисиз жабрдийдаларни банддан халос қилишни буюрар экан.

Кунлардан бир куни зиндонбонлар сардори подшоҳ хузурига келиб, ҳали наврӯзга ярим йил вақт бор, зиндон бўлса тўлиб кетди, энди айбдорларни олиб келишса қамашга жой йўқлигини айтиб арз қилибди. Подшоҳам нима қиларини билмай боши қотиб қолибди. Шунда ўнг қўл вазири шоҳга таъзим бажо қилиб:

— Олампаноҳ, ўша бечораларнинг бир қошиқ қонидан кечиб, барини менинг ихтиёримга топширинг, уларни озод қилиб юборсам,— дебди.

Подшоҳ сукут сақлаб, чуқур ўйга толиб қолган экан буни кузатиб турган вазир:

— Нечун ўйлаб қолдингиз, шоҳим,— деб сўрабди.

— Мени мушкул аҳволга солиб қўйдингиз-ку,— дебди подшоҳ.— Балки уларнинг орасида қилмиши ўлимга муносиб ашаддий каллакесар ўғрилар ҳам бордир. Шу боис уларнинг барини озод қилиб юбориш ҳам инсофдан бўлмас. Доим оқни оқ, қорани қора деб келган одамман, адолатсизлик қилсам элу юртнинг қарғишига қолмайманми?! Ҳақни ҳақ, нопокни нопок деб келган подшоҳимизнинг кўзини ёғ босибди-да, инсофу адолат йўқ экан-да, бу дунёда демайдимиз одамлар. Бир ҳисобдан зиндон саркорининг гапидаям жон бор. Ҳозирдан зиндон маҳбусга тўлиб кетган бўлса, бунинг бирон чорасини топмасак ҳам бўлмас ахир. Муҳтарам вазир, сиз кўпни кўрган донишманд одамсиз. Шундай бир чора топингки, сиз ҳам куймасин, кабоб ҳам. Майли, уларнинг гуноҳидан ўтиб сизнинг қўлингизга топширай. Буларни шундай жойга олиб бориб ташлаш керакки, ҳар томони қирқ кунлик йўлда бирон-бир инсон зоти тугул ёввойи ҳайвон ҳам яшамайдиган бўлсин. Чор атрофи қуш учса қаноти, одам юрса оёғи куядиган жазирама саҳро бўлсин. Иншоолло, қай бири бегуноҳ бўлса, ризқини топиб еб, тирикчилигини қилар, ёмон одам ҳар ерда ўз бошини ўзи еб кетади. Аммо зинҳор-базинҳор озод этилган тутқунлар мамлакатимиз сарҳадларида қораларини кўрсатмасинлар. Акс ҳолда, эл-юрт олдида юзимиз шувит бўлиб, маломатга қоламиз.

Вазир зиндонбанд этилган одамларни эргаштириб подшоҳ айтгандай жойни излаб чўлма-чўл кезибди. Йўл юрибди, йўл юрсаям мўл юрибди, ахири подшоҳ айтгандан ҳам зиёда жазирама саҳрони ахтариб топибди.

Қадим замонларда Амударё кўҳна Урганчдан қуйи-роқда оқиб ўтаркан. Вазир зиндонбанд этилган киши-ларни ана шу дарё яқинидаги чўлга олиб келибди-да:

— Биродарлар, сизларнинг гуноҳингизни сураб олиб, бир ўлимдан сақлаб қолдим. Энди буёғи ўзингизга боғлиқ, ҳар ким меҳнатидан, касби-коридан барака топсин. Кимда-ким меҳнатдан қочмаса, саҳродан ҳам ризқи-рўзини топа олади. Зинҳор-базинҳор она юртингизга қайтиб бора кўрманглар. У ҳолда ҳеч ким, ҳатто мен ҳам жонингизга оро киролмайман,— дебди-да, уларга озроқ егулик ҳамда беш-ўн мешда сув қолдириб, ўз навкарлари билан қайтиб кетибдилар.

Бу одамлар уч-тўрт кун саҳрода тентираб юриб, бор-буд, озиқ-овқатларни еб битирибдилар, сувлари ҳам тугаёзибди. Шунда бирдан ҳалиги дарё бўйига чиқиб қолибдилар. Дарё ёқасида чайлалар қуриб, балиқ тутиб, ҳар хил жондорларни овлаб тирикчилик қила бошлашибди.

Орадан кўп йиллар ўтибди, чўлга ташлаб келинган бандилар ҳамманинг эсидан ҳам чиқиб кетибди. Улардан ҳеч бири қайтиб келмагани учун подшо ҳам бечоралар очликдан, сувсизликдан ўлиб кетишди чоғи деб ўйлаган экан. Аммо подшо қариган сайин ёшлигида қилган ишларини кўп ўйлайдиган бўлиб қолибди. Бир куни у ўша вазирини ҳузурига чақириб:

— Чўлга ташлаб келинган одамларнинг ҳоли не кечди экан? Шунга билиб келсангиз,— деб буюрибди.

Вазир дарҳол отланиб, ҳалиги жойга етиб бориб қарасаки, улар тирик, балиқ тутиб, оловда пишириб еб ётишибди. Ҳатто вазир билан унинг ҳамроҳларини ҳам оловда пиширилган зоғора балиқ билан сийлашибди.

Вазир бу одамларнинг тирик қолганларига ажабланиб:

— Қандай қилиб омон қолдингизлар? — деб сўрабди.

— Хор-разм,— деб жавоб беришибди улар.

Уша вақтда оловни «хор», балиқ гўштини эса «разм» деб аташаркан. «Хор-у разм» — биз балиқ тутиб уни оловда пишириб еб тирик қолдик дегани экан.

— Бўлмаса бу ерларни сизларга бахш этдик. Юртингизнинг номи ҳам Хор разм бўлсин, яъни олов билан балиқ гўшти мўл ўлка бўлсин! — дебди вазир.

Хоразм сўзи ана шундан келиб чиққан экан².

Қадим замонларда Мари¹ томонда бир подшо ўтган экан. Бу мамлакатда ўғри шу қадар кўпайиб кетибдики, одамларнинг уйқусида ҳаловат қолмабди. Подшо сарбозлари бир кун и ўғрилар тўдасини қўлга туширибди. Подшо ўлимга ҳукм этилган ўғриларга қараб туриб:

— Булар ҳам худонинг бир бандаси. Уларни ўлдириб, қонига зомин бўлиб ўтирмайлик. Яхшиси чўлбибонлар ўртасидаги одам оёғи етмаган бир жойга олиб бориб ташлайлик. Уша ерда ўз-ўзидан қирилиб, йўқ бўлиб кетишар,— дебди.

Бу гап сарой аҳлининг барига маъқул бўлибди. Уғриларни ҳайдаб олиб бориб саҳро ўртасидаги хилватроқ бир манзилга ташлаб келибдилар.

Орадан кўп йиллар ўтиб кетибди. Кунлардан бир кун и подшо базм қилиб ўтирган экан, вазирлардан бири ўша ўлимга маҳкум этилган бечораларни эслаб қолибди. Шунда кексайиб қолган подшо ҳам уларга раҳми келиб, қилган ишига пушаймонлар қилиб:

— Уғриларнинг ҳоли не кечди экан?— деб ўйлаб, у ерга одам юбортирибди.

Бундай дўзах азобида одам тугул суяги ҳам қолмагандир, деб ўйлашибди подшо сарбозлари жазирама саҳрони кўришлари билан. Аммо айтилган манзилга етиб келишганида кутилмаган манзарага кўзлари тушиб, ҳаммалари донг қотиб қолибдилар. Бир вақтлар йилт этган дарахт бўлмаган қум барханлари ўрнида ям-яшил боғлар, экин майдонлари, чиройли ва серҳашам қалъалар бунёд этилган эмиш.

Булар сўраб билишса, бир вақтлар подшо томонидан ўлимга маҳкум этиб ташлаб кетилган ўғрилар яшаш учун курашиб, канал қазиб сув чиқариб, уйлар қуриб, боғ-роғлар, саройлар барпо этибдилар. Кейинроқ ён-атрофдаги вилоятлар билан борди-келди қилиб, уйланиб, бола-чақа орттириб, ҳалол меҳнат қилиб яшаётган экан. Уғрилиқ ҳунарини ташлаб, пешона тери билан кун кўраётган қувғиндиларнинг аҳволини кўриб подшо навкарларининг оғизлари очилиб қолибди.

— Хўрланиб ўлсин деб саҳрога ҳайдаб юборган одамларингиз азим шаҳарлар қуриб яхши турмуш кечириб кетишибди,— деб хабар берибдилар подшога ҳалиги навкарлар.

Бу жой аввал хор бўлиб кейин азим бўлганлар юрти, яъни Хоразм деб атала бошланган экан.

ПАРИ БИЛАН ДЕВ

Айтишларича, қадим замонларда ҳазрати Сулаймон ҳукм сурган даврда бир ғалати воқеа рўй берган экан. Сулаймон пайғамбарнинг хизматида жуда кўп дев ва парилар бўлган экан. Кунлардан бир куни пайғамбар париларидан бирига жаҳл қилибди ва уни жазолаш учун дунёнинг энг узоқ бурчига сургун қилишни лозим топибди. Гуноҳкор парини ўша олис юртда яшовчи бир дев ихтиёрига беради. Сулаймоннинг хизматкор девларидан бири парини ўз устига миндириб, пайғамбарнинг буйруғини бажариш учун йўлга чиқади. Кўп вақт чексиз машаққатлар чекиб, мовий самода парвоз қилиб, узоқ манзилларни босиб ўтгандан кейин ўша замонларда ҳали инсон қадами тегмаган Хоразм деган макон устига келиб қоладилар. Қимсасиз манзилга кўзи тушган дев ўша ерга қўнади.

Узоқ вақт бирга бўлган дев бадарға қилинган парига ошиқ бўлиб қолган экан. У севгиллиси қошида қолишга қарор қилади. Дев парига уйланиб, набира, эвара-чеваралар кўради. Хоразмликлар ўша дев ва парининг авлодлари эмиш.

ХИВАНИНГ БУНЁД ЭТИЛИШИ

Қадим замонларда ер юзида жуда катта сув тошқини бўлган экан. Сув тошқини бўлишидан бири неча йил аввал худо ўзининг ердаги ноиб Нух пайғамбарга ваҳий юбориб:

— Сен бир каттакон кема қурасан. Рўйи заминдаги жамики жон битган нарсани сақлаб қолиш учун ҳар бир жонзотдан бир жуфтдан тўплаб, барини кемага жойлайсан. Қирқ кечаю қирқ кундуз ёмғир ёғиб, ер юзини сув босади. Айтганимни қилсанг, ўзинг ҳам омон қоласан, жониворларни ҳам ўлимдан сақлаб қоласан,— дебди.

Тошқиннинг дарагини эшитган Нух пайғамбар ўша куниёқ кема яшашга киришибди. Иш шундай қизиқ кетибдики, усталарга тахта-ёғоч етказиб бериб улгуролмабдилар. Чунки кема жудаям баҳайбат экан-да!

Ҳозирги Янгиариқ ноҳияси яқинида Шўркўл деган каттакон кўл бўлган экан. Бу кўлнинг бўйида Ибн Ҳожи Унуқлар қабиласи¹ яшаган экан. Уларнинг ичида Ҳожи Мулк деган биттаси бор экан, у бир оёғини дарёнинг у ёғига, бир оёғини бу ёғига қўйиб олганча, энгашиб, сувда сузиб юрган балиқларни бемалол тутиб

олар, кейин уларни қуёшга тутиб пишириб ер экан. Уша замонларда Амударё Каспийга қараб оқар, Ҳожи Мулк шу дарё бўйида истиқомат қилар экан, Ҳожи Мулк Нуҳ пайғамбарнинг кемасибоп ёғочларни етказиб беришга бел боғлаб, дарё тўқайзорларидан ёғоч кесишга киришибди. Тез орада кемани битказибдилар.

Кема қуриб битказилгач, худонинг амри билан қирқ кечаю кундуз ёмғир ёғиб, дарёлар тошиб, ер юзини сув боса бошлабди. Шунда Нуҳ пайғамбар ҳар бир жонивордан бир жуфтни олиб, кемасига солаверибди. Нуҳнинг икки ўғли бор экан, Ҳабаш деган боласи кемага чиқишни истамай, сувга фарқ бўлиб ўлиб кетибди. Сом исмли иккинчи ўғли эса отасига ҳамроҳлик қилибди. Сом бугдойранг, қора мағиз одам бўлган экан.

Булар кемада сузаверибдилар, сузаверибдилар, ахирини уммон ўртасида қорайиб турган бир тепаликка кўзлари тушиб қолибди. Яқинроқ бориб қарасалар, бу Кавказ тоғларининг чўққиси экан. Сув кўтарилгандан кўтарилиб, тоғнинг ярим белигача сув ичида қолган экан. Шу ерга келганда Нуҳ ўзининг кемасини ўғли Сомга бериб, барча жонзотларнинг инъом-ихтиёрини ҳам унга топшириб:

— Мен шу ерда қоламан, сизлар саёҳатни давом эттиравеинглар, — деб кемадан тушибди ва тоғнинг устига чиқиб кетибди.

Сом кемасини Каспий денгизи томон буриб, у ердан Амударёга чиқиб сузиб келаверибди. Сув ҳаддан зиёд кўпайиб кетган бўлиб, дарёнинг учи — қирғонни кўринмас экан. Булар қуруқ ер ахтариб роса сузибдилар. Аммо ҳа деганда қуруқликнинг қораси кўринавермабди.

Кемада бир тўнғиз бор экан, шунинг бурнидан битта сичқон тушибди-да, эшакнинг қорни остига яшириниб олганча кемага кириб қолган шайтоннинг гапига кириб, кемани тешиб қўйибди. Тешикдан сув кириб, кемадагилар ваҳимага тушибдилар, лекин ҳеч қайсиси сувни тўхтатолмабди. Жониворлар нима қилишларини билмай саросимага тушиб туришган бир пайтда илон судралиб борибди-да, ҳалиги тешик устида кулча бўлиб ётиб олган экан, кемага сув кириши тўхтабди.

Жониворлар сичқонни қувлай бошлабдилар, лекин сира тутолмабдилар. Сичқонни қува-қува тинка-мадори қуриган йўлбарс ҳаллослаганча бир четда тўхтаб дамани ростламоқчи бўлиб, бир акса урган экан, бурнидан бир нарса тап этиб ерга тушибди-да, миёвлаганча сичқонни қувалай кетибди. Бу жонивор мушук экан.

у йўлбарсининг бурнидан тушгани учун ранг-тусиям унга жуда ўхшар эмиш. Мушук билан сичқоннинг бир-бирига ганимлиги ҳам ана шундан қолган экан.

Булар яна сузиб кетаверибдилар, Сом яқин орада қуруқлик бор-йўқлигини билиб келиш учун кемадаги қанотли жониворларни бирма-бир учуриб кўрибди. Лекин қушларнинг ҳеч қайсиси ерни топа олмай, қанотлари толиқиб, қайтиб келибдилар. Шунда Сом оққуш билан каптарни учурибди.

Илгари Амударё ҳозирги Хиванинг усти билан Қаспийга қараб оқар экан. Ичанқалъанинг ўрни улкан тепалик бўлиб, дарё ўзани унинг икки томонидан айланиб ўтар, лекин унга сира дахл қилолмас, ювиб кетолмас экан. Оққуш билан каптар учиб юриб, шу тепаликнинг устига бориб қолишибди. Шу пайт кеч кириб, қоронғи тушиб қолган экан. Қуруқлик борлигини кўрган оққуш қувонганидан «Қувоқ!», «Қувоқ!»— деб овоз бериб билдирибди, бу «қуруқ ер бор!»— дегани экан.

Каптар эса қанотларини тапиллатиб, қарсак чалиб, одам яшаса бўладиган жой топилганлигини маълум қилибди.

Сом кемасини қушлар овози келган томонга қараб бурибди. Анча сузиб бориб қарасалар, чиндан ҳам сув ўртасида бир тепалик қорайиб кўриниб турганмиш. Буни кўриб, кемадагиларнинг дили хушнуд бўлиб, ҳаммалари кемадан тушибдилар. Сом тепалик устига жой қилдириб, ётиб ухлабди. Ярим оқшом туш кўрибди, тушида атрофида мингта чироқ ёниб турганмиш. Сом сесканиб, уйғониб қараса, чор-атроф зимистон, кўрганларининг бари туш экан. Сом яна жойига ётибди, аммо ҳеч уйқуси келмабди. «Бу чироқларда бир ҳикмат бор!»— деб ўйлабди у.— Бориб тушимнинг таъбирини отамдан сўраб, билиб келайин».

У эртаси куни тонг отар-отмас Нуҳ пайғамбарнинг олдига йўл олибди. Нуҳ пайғамбар ўғлининг гапларини эшитиб бўлгач:

— Уша тепаликка қўрғон қуришлар. У жуда қулай жой экан, сизларга бир умрлик бошпана бўлади,— дебди.

Сом қайтиб келиб, тушида чироқ ёқилган жойларни баланд девор билан қалъа қилиб ўраб олибди. Одамлар кўпайиб, қалъа ичига уйлар қурибдилар. Шундай қилиб Ичанқалъа² пайдо бўлибди.

Кунлардан бир куни илон Сомнинг олдига келиб:

— Сенга бир арзим бор!— дебди.

— Сўзла, не арзинг бор?!— дебди Сом.

— Мен кема тешилганда, сув кираётган тешик устида кулча бўлиб ётиб, ҳаммаларингизни ўлимдан сақлаб қолдим. Мен бўлмаганимда ҳаммангиз сувга фарқ бўлиб кетардиларинг. Энди менинг ҳам битта шартим бор, шуни бажарсангизлар,— дебди илон.

— Қандай шартинг бор?— сўрабди Сом.

Шунда илон:

— Дунёда қайси жониворнинг гўшти ширин бўлса, ўшани менга луқмаи ҳалол қилсанг,— деб жавоб берибди.

Сом дунёда ниманинг гўшти лаззатли эканлигини аниқлаш учун бир пашша билан чивинни юборибди. Улар ҳар бир жониворни чақиб, гўштининг таъмини тотиб кўрибдилар. Қанчадан-қанча жониворларни чақиб кўрибдилар, аммо одам гўшtidан мазалироғини тополмабдилар. Улар бу хабарни Сомга маълум қилиш учун ошиқибдилар. Бир қалдирғоч пашша билан чивиннинг ишларидан воқиф бўлиб юрган экан, Сомнинг қароргоҳи олдида уларни кутиб турибди.

— Қани, ҳорманглар энди, шоввозлар! Ниманинг гўшти ширин экан, билдингизларми?— деб сўрабди қалдирғоч.

— Одамнинг гўшtidан ширин эт йўқ экан дунёда,— деб жавоб беришибди улар.

— Оҳ-оҳ! Тилларингдан айланай! Қани, шундай хушхабарни келтирган тилингнизи бир кўрсатинг, бир ўпиб қўяйин!— дебди қалдирғоч.

Пашша билан чивин қалдирғочнинг мақтовидан ийиб кетиб, оғзиларини катта очиб тилларини чиқариб кўрсатишган экан, қалдирғоч бир чўқишда уларнинг тилларини узиб олибди.

Булар қалъага кирибдилар. Сом билан илон хабарни кутиб ўтиришган экан, пашша билан чивин кела солиб, тиллари узилган эмасми, гапиролмай нуқул ғун-ғиллашармиш. Илон ҳеч нарсага тушунолмай, қалдирғочдан:

— Булар нима дейишяпти ўзи?— деб сўрабди.

— Мен буларнинг гапларига тушуниб турибман,— дебди қалдирғоч,— улар оламда қурбақа гўшtidан ширин, мазали луқма бўлмас экан дейишяпти.

Бу гапни эшитган илон қурбақа гўштининг қанақалигини яхши билар экан, шунинг учун жиғибийрони чиқиб, бир сапчиб, қалдирғочнинг думига осилибди. Қалдирғоч жон ҳолатда учган экан, аммо унинг думини тишлаб олишга улгурган илон бир нечта патларни узиб олибди. Шунинг учун қалдирғочнинг думи айри

бўлиб қолган экан. Одамларни илон офатидан сақлаб қолган қалдирғоч ўшандан буён кишиларнинг хонадонида яшай бошлаган экан.

Ичанқалъа бунёд этилгандан кейин, бу жой унинг ўрнидаги қуруқликни биринчи бўлиб кўрган оққуш «Қувоқ! Қувоқ!»— деб Сомга хабар берганлиги учун Қувоқ деб аталибди. Кейинчалик бу ном Хивақ деб ўзгартирилиб, аста-секин Хива атамаси³ келиб чиққан эмиш.

АМУДАРЕ ҚАЕРДАН БОШЛАНАДИ?

Кунлардан бир куни Муҳаммад пайғамбар оллоҳдан сўрабди:

— Эй, тангрим! Ер юзидаги дарёлар сувни қаердан олади? Дарёлар бош оладиган чашман муборакни кўрсат!— дебди.

Худо унга кун чиқиш томонни кўрсатибди. Муҳаммад пайғамбар қуёш чиқадиган томонга қараб йўл олибди. Юра-юра бир тоққа етиб келибди. Қараса, узоқдан бир мақбара кўринибди. Мақбара ичидан ёруғлик чиқиб турганмиш. Пайғамбар бориб қараса, мазорда қалдирғочга ўхшаган бир қуш бор экан. Муҳаммад пайғамбар ичкарига кирмоқчи бўлиб, ҳалиги қушчадан:

— Бу мақбаранинг эшиги қандай очилади?— деб сўрабди.

Қушча эса:

— Унинг эшиги тил билан очилади,— деб жавоб берибди.

Шунда пайғамбар:

— Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим!— деган экан, эшик ўз-ўзидан очилиб, пайғамбар ичкарига кирибди. Қараса, мазорнинг тўрт бурчида тўрт чашма бўлиб, чашмаларнинг биттасидан сув, иккинчисидан сут, учинчисидан қон, тўртинчисидан заҳар қайнаб чиқиб турар, мазор ўртасида бари қўшилшиб, бир жилғача ҳосил бўлиб, мақбарадан ташқарига оқиб чиқармиш. Чашмалар қўшиладиган жойда эса қирқчилтон ўтирган эмиш. Амударё ана шу қирқчилтон¹ қўриқлаб ўтирган мазор булоқдан бош олар эмиш.

АМУДАРЕНИНГ ХОРАЗМ ТОМОНГА ОҚИШИ

Қадим замонларда Амударё Абулхон подшосининг¹ ери устидан ўтиб Сарикамиш томонга оқар экан. Бир

Кўни Хоразм подшоси Абулхон хоқоннинг ҳузурига меҳмон бўлиб борибди. Икковлари қимор ўйнабдилар. Абулхон подшоси айтибдики, агар ютқазиб қўйсанг, бошингдаги қимматбаҳо дурлар билан безатилган жиғангни берасан. Хоразм хони бўлса юртдошларининг сувсизликдан қийналаётганини ўйлаб:

— Агар сиз бой бериб қўйсангиз, Амударёни бир кеча-кундузда Хоразм томонга оқизиб юборасиз,— деб шарт қўйибди.

Икковлари келишиб ўйин бошлабдилар. Абулхон подшоси ютқазиб қўйибди. Амударёни бир кеча-кундуз Хоразм томонга буриб юборибдилар. Шарт бўйича эртаси кўни дарёни боғлаб олишлари керак экан, аммо қанчалик уринмасинлар Амударёни эски ўрнига солиб юборишнинг иложи бўлмабди. Чунки дарё ўзига янги ўзан ясаб олиб Хоразм тарафга оқишни давом эттираверибди. Шу-шу Амударё Хоразмга оқадиган бўлиб қолган экан.

АМУДАРЕ — БЎЙСУНМАС ДАРЁ

Ҳазрат Умар¹ дунёдаги жамики дарёларни ўзига бўйсундирмоқчи бўлибди-да, улкан даррасини қўлига олиб сафарга чиқибди. Йўлида дуч келган дарёларни бир дарра уриб, жилсвлаб, ўзига бўйсундириб кетаверибди. Хоразм томонга келаётса, бир дарёни азимнинг олдидан чиқиб қолибди. Дарё асовдай тўлғониб, ўзини дам у қирғоққа, дам бу қирғоққа ташлаб ошиб-тошиб оқиб ётганмиш. Ҳазрат Умар бир дарра урибди, икки дарра урибди, уч дарра урибди дарёга кор қилмабди. Қирқ дарра урсаям Амударё бўйсунмабди. Дунёдаги бошқа ҳамма дарёларни ўзига бўйсундирган Ҳазрат Умар Амударёни жиловлашнинг иложини қилолмай қайтиб кетган эмиш.

Шунинг учун Амударё вақти-вақти билан тошиб, ён-атрофдаги қишлоқлар-у, экинзорларни сувга бостириб юбораркан. Уни дали дарё дейишларининг боиси ҳам шундан экан. Айтишларича, Амударё то қиёматгача етти марта ўз ўзанини ўзгартирар эмиш.

ЖАЙҲУН

Қадим ўтган замонда бир подшо бўлган экан. Унинг бўйи етиб қолган уч ўғли ва сонсиз-саноқсиз аскарлари, етти иқлимнинг халқини тўйдирадиган озиқ-овқати, ҳисобсиз учқур аргумоқлари, оламга татигулик

куч-қуввати бор экан. Подшо жудаям ақлли, кўпни кўрган одам экан. У бир куни ўғилларини синаб-билиб кўрмоқчи бўлибди-да, бир неча минг навкарлари билан чўлу-биёбонга чиқиб кетибди. Ўғиллари ҳам унга ҳамроҳ бўлибдилар. Булар йўл юрибдилар, йўл юрсалар ҳам мўл юрибдилар, ахири бир куни каттакон бир дарёни азимнинг бўйига етиб келибдилар. Подшо бу дарёнинг номини суриштирса, ҳеч ким билмабди, бу дарёнинг ҳали номи йўқ экан. Лову-лашкар шу дарё бўйлаб йўлини давом эттирибди.

Бир неча кундан кейин подшо дарё бўйидаги баланд тоғ этагида дам олмоқчи бўлиб, лашкарини тўкибди. Лашкар учга бўлиниб, овқат пиширмоқчи бўлиб, учта ўчоқ қурибдилар. Ана шу тоғнинг ўрнидаги уч қозон ўрни — ўчоқлар борлиги учун бу жойни ҳалигача Уч ўчоқ деб аташар экан. Подшо бир оз аскарларини Уч ўчоқда қолдириб, ўзи ўғилларию навкарлари билан йўлида давом этибди. Бир неча кун йўл юрган лашкар қалин чангалзорга етиб келибди. Подшо кенжа ўғлини шу ерда қолдирмоқчи бўлиб:

— Ўғлим, бу ерларга келишимиздан мақсад, эл-юртимизга хавф солиб турган ёвуз аждаҳони ўлдириш эди. Ана шу чангалзорда яшайди ўша аждаҳо, агар уни шу ерда тутиб ўлдирмасак, бир кунмас бир кун бизнинг шаҳару қишлоқларимизни ҳам ғорат қилиши ҳеч гап эмас. Яхшиси аждаҳони шу ерда ўлдирган маъқул. Сен ўғилларимнинг ичида энг кенжаси бўлсанг ҳам энг ботирансан, шунинг учун бу муҳим ишни сенга ишониб, қолдириб кетмоқчиман. Акаларинг бўлса ҳали тажрибасиз, уларга бундай вазифани ишониб бўлмайди,— дебди. Подшо бу гапни ўғлини холи жойга чақириб айтгани учун акалари беҳабар қолишибди.

Кенжа ўғли рози бўлиб, ўзига қарашли лову лашкари билан шу тўқайда қоладиган бўлибди. Подшо кенжасига айтган гапларини катта ўғилларига билдирмабди. Икки ўғли билан бошлашиб кетаверибдилар. Бироз йўл юргандан кейин дарё бўйидаги чўлистонга етганда подшо ўртанча ўғлини олдига чақириб:

— Ўғлим, бизнинг бу ерларга келишимиздан мақсад, тез кунда шу ерда бир аждар пайдо бўлади. Агар уни шу ерда ўлдириб, саранжомламасак, бир кунмас бир кун юртимизни вайрон қилади,— дебди.

Ўртанча ўғли ҳам отасининг сўзини икки қилолмасдан аскарларини олиб дарё бўйидаги чўлда қолибди. Подшо катта ўғлини эргаштириб, ўз йўлини давом эттирибди. Бир неча кун йўл юргач, яна бир тўқайга дуч

келибдилар. Подшо шу ерда тўхтаб, катта ўглини ол-
дига чақириб:

— Болам, сени бу ерга бошлаб келишимдан мақ-
сад, бу ерда, мана шу тўқайнинг ичида баҳайбат бир
аждаҳо яшар экан. Ҳозир у уйқуда, бир неча кундан
кейини уйғониб, овга чиқади. Ана шу аждаҳо уйғониб
қолгудек бўлса, бутун оламни вайрон қилади. Шунинг
учун уни шу ерда ўлдирмоқ керак. Укаларинг ҳали ёш,
тажрибасиз, шунинг учун аждаҳони кўрганда қўрқиш-
масин деб нарироқда қолдириб келдим. Сен минг қил-
саям улардан бир неча кўйлакни ортиқроқ йиртган-
сан, шу боис бу муҳим юмушни ишониб сенга топши-
раяпман,— дебди.

Тўнғич ўғил ҳам отасининг сўзидан чиқмас экан,
аждаҳони ўлдиришга тайёр эканлигини билдирибди.
У ўзига тегиншли лашкар билан дарё бўйига чодир ти-
киб, аждаҳони кута бошлабди.

Орадан кунлар ўтибди, аммо ҳеч қандай аждаҳодан
ларак бўлмабди. Аскарлар бекор турмай, тўқайзорнинг
дарахтларини қўпориб, ер очиб, ариқ қазиб сув чиқа-
риб деҳқончилик қила бошлабдилар. Аста-секин ўзла-
рига ёғоч уйлар, ертўлалар қуриб, қўнган жойларини
обод қилишга киришибдилар. Лашкар ичидаги кекса
сарбозларнинг маслаҳати билан дарё бўйига бир не-
та тупроқ миноралар ясаб, унинг устига соқчилар ўти-
радиган чайлалар қурибдилар. Соқчилар ҳам туну кун
аждарнинг ётган жойи қаерда экан деб теварак-атроф-
га кўз-қулоқ бўлиб турибдилар. Лекин ҳамон аждаҳо-
дан дарак бўлавермабди. Шунда подшо ўғилларига:

— Сизлар бу тўқайзорлар ўрнида ер очиб, яхши
иш қилибсизлар. Мен юртдан озроқ дон-дун олиб кел-
ганман. Энди ана шу уруғликни бўлиб олиб, очил-
ган ерларга экинлар. Донлар кўкариб чиққач, яхши-
лаб парваришланса, бир кунмас-бир кун кунингизга
яраб қолар,— дебди. Ака-укалар подшо берган донни
бўлишиб олибдилар ва ҳар ким ўз ерига буғдой, жўхо-
ри, тариқ, шоли экибди. Дала четларига ҳар хил ме-
вали дарахтларнинг кўчатларини ҳам ўтқазибдилар.

Подшо эса бир неча туянинг терисидан аждар су-
ратига баҳайбат меш ясаттириб, тўқайнинг ичи би-
лан дарё бўйига олиб борибди. Уша жойда мешни ши-
шириб, ичига ўзи кириб олибди-да, мешни юргизиб,
катта ўғли чодир қуриб, аждаҳони пойлаб ётган қир-
ғоққа қараб суза бошлабди. Дарё тўлқинлариаро ба-
ҳайбат аждаҳонинг сузиб келаётганини кўрган соқчи-
ларнинг юраги қинидан чиқаёзибди. Улар шоша-пиша

Ўз сардорларини воқеадан хабардор қилибдилар. Тўнғич ўғил ўзининг чодиридан чиқиб қарасаки, дарёда бир катта аждаҳда ўқдек отилиб қирғоқ томон сузиб келаётибди. Аждаҳода кўзи тушиши биланоқ «бу қандай бало бўлди?! Отам мени шундай балого гирифтор қилган экан-да!»— деб кўзининг пилтаси чиқиб кетибди. Катта ўғилнинг оғзидан сўлакайи оқиб, қўрққанидан тиззалари дир-дир қалтираб, ўрнидан тура солиб, чодир-подирию лову лашкарига ҳам қарамай қочиб қолибди. Мешнинг ичида сузиб келаётган подшо қарасаки, тўнғичи орқа-олдига қарамасдан қочиб бораётибди. Шунда у секин қирғоққа сузиб келиб, мешнинг ичидан чиқибди-да, қўрқоқ ўғлининг олдига келиб:

— Ҳа, ўғлим, тинчликми? Унгу-сўлингга қарамасдан қочиб кетаётибсан?— деб сўрабди.

Катта ўғли эс-хушини батамом йўқотган эмасми, нима дейишини билолмай, тили калимага келмай, сўллаиб тураверибди. Шунда подшо ўғлига қараб:

— Ҳа, сўллам¹, нима гап ўзи? Оғзингга толқон солиб олганмисан, гапир нима бўлди?— дебди.

Катта ўғил отасининг юзига тикилганча, кўзларини мўлтиратиб, нима деб жавоб қайтаришни билолмай тураверибди. Бундан хафа бўлган подшо:

— Сени болаларимнинг каттаси, давлатбоши ўғлим деб ўйлаган эдим. Аммо янглишган эканман, сени мард десам, сўллам чиқиб қолдинг. Шу ерда қолиб, тирикчилик қилавер, худо ризқингни етказсин!— дебди-да, жаҳл билан орқасига қайрилиб кетибди.

Шундан кейин подшо яна мешнинг ичига кириб, ўртанча ўғлининг чегарасига боради. Қараса, ҳамма ёққа соқчилар қўйилган, чор тарафда уйлар қурилган, тўқай ўрнида ҳар хил экинзорлар бунёд этилган эмиш. Буни кўрган подшо ўзинча: «Буннинг деҳқончилиги яхши экан, қани, юрагини бир синаб кўрайчи!»— деб ўйлаб, мешига кириб, ўғлининг чодир томон судралиб бораверибди. Бир маҳал бу баҳайбат аждаҳда соқчиларнинг кўзи тушибди, улар дарҳол подшонинг ўғлига хабар етказибдилар. Ўртанча ўғил ғазаб билан қиличини яланғочлаб чодирдан югуриб чиқибди-да, баҳайбат аждаҳдонинг сумбатини кўриб, турган жойида тошдек қотиб қолибди. Шундан кейин подшо мешни дарёнинг бир панароқ жойида қўйиб, ўзи ўртанча ўғлининг олдига келибди-да:

— Ўғлим, мунча анқов бўлмасанг?— дебди. Шундан кейин подшонинг бу ўғлини Анқов деб атай бошлашибди. Ўртанча ўғил ҳам шу ерда қолиб кетибди,

У яшайдиган жойнинг номи эса Хонқа² бўлиб кетган экан.

Подшо энди кенжа ўглини синаб кўрмоқчи бўлиб, унинг чодирни тикилган қирғоққа яқинлашибди. Келиб қараса, ҳамма ёқ боғ-роғларга айлантирилган, дала-ларда экинлар барқ уриб ўсиб ётибди, тўқайзордан ному нишон ҳам қолмаган, дарё шундоққина кўришиб роҳат бахш этиб турганмиш. Кенжа ўғил аскарларига бир қўрғон солдираётган эканки, қўрғоннинг уч томони сув, бир томони эса қуруқлик билан ўралган эмиш. Подшо ўзини танитмай, кенжа ўғлининг қароргоҳини кўздан кечириб, айланиб чиққач, унинг ишларидан мамнун бўлиб, ўзича: «Бунинг ҳам ишлари жойида экан. Қани энди бунинг мардлигини ҳам бир синаб кўрай»,— деб ўйлаб, ҳалиги мешини шишириб дарёга тушибди. Дарёнинг ўртасида туриб, пишқириб, тўппатўғри кенжа ўғлининг аскарларига ҳамла қилиб келаверибди. Шунда подшонинг кенжа ўғли ҳам ўзининг минг отлиқ йигитлари билан «аждар»нинг устига ёпирилиб, аждаҳо кейин ташласа, отлиқлар ўзларини дарёга уриб, «аждарни ўлдирмай қайтмаймиз!» дейишиб ҳужум қилиб келаверибдилар. Шунда подшо ўзининг кенжа ўғлидан мамнун бўлиб, вақти жудаям хуш бўлиб, кўнгли жўш уриб, мешдан бошини чиқариб:

— Ҳой, Жайхун ўғлим! Ҳой, Жайхун ўғлим!— деб қақарибди.

Шунда кенжа ўғли қараса, сузиб келаётган нарса аждар эмас, меш экан. Мешнинг ичидан эса отасининг боши кўришиб турганмиш. Отасининг ҳийласига ўғли, ўғлининг мардлигига отаси қойил қолиб, офаринлар айтиб, тўй-томошалар берибдилар.

— Сен менинг Жайхун ўғлимсан! Шерюрак, мард ўғлимсан!— деб подшо дарёнинг ёқаси билан ўғлидан кўнгли тўлиб «Жайхун! Жайхун!» деб кетаверган экан. Шунинг учун кенжа ўғил чодирининг ёнидан оқиб ўтувчи бу дарё Жайхун³ деб аталган экан. Кенжа ўғил ҳам ўзи қурдирган қўрғонда минг отлиқ йигитлари билан истиқомат қилиб қолгани учун уни «Ҳазор аспий», яъни «минг отлиқ» деб атай бошлашибди. Ҳазорасп қўрғонининг номи ҳам ана шу мард баҳодирдан қолган дейдилар.

«ҚУЕШГА ДУО ЭТГАНЛАР»

Сулаймон қалъаси¹ қурилишида ҳамма ёқдан келган одамлар қатнашибдилар. Жувондурликлар² эрта-

лаб ишга келаётганларида ҳам қуёшга қараб боришаркан, ишдан қайтаётганларида ҳам ботаётган қуёшга қараб кетишаркан. Бир куни қуёшга қарайвериб кўзлари қамашиб кетган одамлар:

— Эй, қуёш! Сенинг бизда қасдинг борми, у ёққа борсак ҳам, бу ёққа келсак ҳам кўзимизга тушаверасан?!— деган экан.

Шу-шу жувондурликларни «қуёшга дуо этганлар» деб атайдиган бўлишибди.

ҚАНОТЛИ АРҒУМОҚЛАРНИНГ ҚЎЛГА ТУШИРИЛИШИ

Қуллардан бир кун Хоразм воҳасининг устидан учиб ўтаётган Сулаймон пайғамбар чор-атрофни кўздан кечираётиб, ногаҳон сўнгсиз барханлар орасидаги Булоқ бўйида ўтлаб юрган ғаройиб отларни кўриб қолади. Ажойиб отларга ҳаваси келган Сулаймон девларидан иккитасини булоқ бўйига юбориб ўша отларни тутиб келишни буюрибди. Аммо девлар икки қўлини бурнига тиқиб қуппа-қуруқ қайтиб келишибди. Булоқ бўйида ўтлаб юрган отлар қанотли арғумоқлар бўлиб, осмону фалакдан икки дев бало-қазодай тушаётганини кўрган ҳамона гур этиб учиб кетишган ҳамда бир зумда булутлар ортига ўтиб кўздан ғойиб бўлишган экан.

Девларининг сўппайиб қуппа-қуруқ келганини кўрган Сулаймоннинг фиғони фалакка чиқибди. Ўша ғаройиб отларнинг фикри-хаёли унга туну кун тинчлик бермай қўйибди. Бир куни девларининг ичида бир ақлли ва айёрроғи бор экан, отини Қавс дев дейишаркан. Сулаймон ўшани ҳузурига чақиртириб, маслаҳат сўрабди. Ўша отларни қандай бўлмасин қўлга тушириш зарурлигини тушунган Қавс Сулаймон олдида қўл қовуштириб туриб:

— Мени афв этинг, олампаноҳ. Бу юмушни бажариш биз девларнинг ҳеч биримизнинг қўлимиздан келмайди. Магарам Самандун дев бу хизматнинг уддасидан чиқа олса ажаб эмас. У шунақанги уддабуронки, ҳамма иш қўлидан келади. Бу отларни қўлга тушириш ҳам унга чўт эмас,— дебди.

Бу гапни эшитган Сулаймон ўйлаб қолибди. Чунки Қавс айтган Самандун дев билан Сулаймоннинг оралари кўпдан бери бузуқроқ экан. Ўз кучига ишонган Самандун дев ҳеч кимга, ҳатто Сулаймонгаям бўйсунмай қўйибди. Ҳатто итоат этишдан бош тортибгина қолмасдан қулай фурсат бўлиб қолса, Сулаймоннинг тахти-пойини қўлга киритишнинг мақсад қилиб қў-

йибди ўзича. Ҳайбати тоғни титратувчи баҳайбат Самандун денгиз тубида яшар, уни бу рўйи заминга чиқариб олиш амримаҳол экан. Қавс девнинг маслаҳатига кўра, «шоҳлар шоҳи, бутун оламнинг ҳукмдори Сулаймон ўлди, девлар қутулди»,— деган овоза тарқатибдилар. Бу хабар сув тагидаги Самандуннинг ҳам қулоғига етиб борибди. У анчадан буён шу фурсатни пойлаб кутиб юрган эмасми, вақт ғаниматда тахтни эгаллай қолай деб ер юзига чиқиб, Сулаймоннинг тахти томон йўл олибди. Сулаймоннинг сон-саноксиз девлари унинг йўлини пойлаб кутиб ётишган экан. Қалъа дарвозаси олдида Самандуннинг маҳобатли гавдаси кўриниши билан девлар ёппа-ёвлик бўлиб унинг устига таппа ташланибдилар. Дарров уни банди қилиб, қўлоғини кишанлаб, занжирбанд қилиб, Сулаймоннинг олдига ҳайдаб келибдилар. Сулаймон Самандунга қараб:

— Фалон жойдаги булоқ бўйида ўтлаб юрган қанотли отларни тутиб келсанг, гуноҳингдан ўтаман,— дебди.

Самандун бошқа девларга қараганда бироз айёроқ экан. У қанотли отлар сув ичгани келадиган булоқни топиб, сувига шароб аралаштирибди. Ҳар галги-дег чанқаб, томоғи қақраб келаётган арғумоқлар бирин-кетин ерга қўниб, булоққа қараб энибдилар. Шаробдан тўлдирилган булоқдан қониб-қониб ичган отларнинг кўзи тиниб, боши айланиб, тиззалари букилиб кетаверибди. Бунини кузатиб турган Самандун бошлиқ деву жинлар отларнинг устига ёпирилибдилар. Отлар жон ҳолатда учишга чоғланишган экан, шалвираб қолган қанотларини қимирлатишолмабди, сал-пал учишга уринганлариям ерга қулаб тушаверибди. Самандун отларнинг ҳаммасини тутиб олиб Сулаймоннинг олдига олиб келибди.

Сулаймон бу ғаройиб арғумоқлар учиб кетолмасинлар учун уларнинг бежирим қанотларини қирқиб ташлашни буюрибди. Қанотлари қирқилган бу тулпорлар Сулаймон табласининг кўркига айланишибди. Қанотли отлар қўлга туширилган булоқ ўрнида девлар катта шаҳар бунёд этишибди ва ғаройиб тулпорлар шарафига Ҳазорасп¹, яъни Минг от деб ном қўйибдилар.

МИНГ ОТНИНГ ҚУЛГА ТУШИРИЛИШИ

Қадимда бу шаҳар ўрнини қалин саксовулзор эгаллаган бўлиб, бу ерда бешта булоқ бор экан. Сеҳрли

қанотли отлар галаси учиб келиб, шу булоқдан сув ичаркан. Сулаймон исмли бир киши уларни қўлга ўргатмоқчи бўлибди. Бунинг учун у бир сеҳргарнинг маслаҳати билан булоқ сувига май аралаштирибди. Шундан кейин мингга яқин афсонавий от учиб келиб, булоқ сувидан ичиб, маст бўлиб қолишибди. Парвоз қила олмай қолган отларни Сулаймон қўлга тушириб, қанотларини қирқиб ташлабди. Натжидада бу отлар қанотидан айрилиб, ерда юрадиган ҳайвон бўлиб қолишибди. Шундан сўнг от насли одамнинг яқин дўсти ва хизматкорига айланиб қолган экан.

Отлар қўлга туширилган булоқлар ўрнида пайдо бўлган шаҳарга Хазорасп деб ном қўйибдилар.

ҲАЗОРАСПИ БАНД

Ҳазрати Сулаймон:

— Мендан яшириниб учиб юрган ҳазор аспни тутиб келтиринглар!— деб девларига фармон берибди.

Девлар қанотли отларни ахтариб роса учибдилар, ахири бир кун уларни кўриб қолиб изига тушишибди. Асплар қаерга учса, булар ҳам изма-из қувиб бораверишибди. Бечора отларнинг қаноти толиқиб, чарчаб бир майдонга қўнишга мажбур бўлишибди. Шунда Сулаймон қулай фурсатни бой бермаслик учун девларига: — Шу ерда баланд девор қуринглар!— деб буюрибди.

Девлар ҳаш-паш дегунча, ёшулликлар² икки шафтолини егунча тўрт томони бирдек баланд девор билан аспларнинг атрофини ўраб олишибди. Учишга мажжли қолмаган отларни битталаб тутиб келаверибдилар Сулаймоннинг олдига. Шунинг учун бу ерни Ҳазорасп банд, яъни Минг от қўлга тушган жой деб атабдилар. Девлар қурган қалъани эса «Девсолган» деб аташибди.

ҲАЗОРАСПНИНГ БАНДО БУЛИШИ

Бир куни Хива хонини лову лашкарини тўплаб сафарга отланибди. У Эронга ҳужум қилиб, бой ўлжа қўлга киритиш ниятида узоқ йўлга чиқибди. Бундан хабар топган Бухоро амири вақт ганиматда хоразмликларни талаш мақсадида Амударёдан ўтиб Хоразмга қўшин тортибди.

Улар дуч келган биринчи қалъа — Шабистонни¹ ўраб олиб, қамал қилибдилар. Қалъа ҳимоячилари

мардонавор қаршилиқ кўрсатишибди. Қамал икки ойга чўзилибди, аммо душман шаҳарга киролмабди. Қалъа ичида очарчилик ва касаллик авж олиб, бегуноҳ одамлар қирила бошлабди.

Шабистонликлар бир кун тунда қалъадан яширинча чопар чиқариб Хива хони ҳузурига жўнатишибди. Амир сарбозлари юртини талаётганини эшитган Хива хони дарров изига қайтиб, шабистонликларга ёрдамга ошиқибди. Хиваликлар кела солиб душмanning лашкари устига ёпирилибдилар ва уларнинг тўс-тўсини чиқариб, Шабистон бўсағасидан қувиб юборибдилар. Бухоро амири лашкарининг кўпи Амударёдан сузиб ўтолмай, чўкиб ўлибди, қолган-қутганлари дарёдан ўтиб, бир хиллари отлиқ, анчаси пою-пиёда Бухоро қайдасан деб орқа-олдига қарамасдан қочиб кетишибди.

Хива хони бухороликларга товон тўлашни талаб қилибди. Шунда улар мингта от тақдим қилишган экан. Шунинг учун Шабистон қалъасининг номи ҳам Ҳазорасп деб аталадиган бўлиб қолибди.

ДЕВСОЛГАН

Сулаймон пайғамбар девларни олдига чақириб:

— Бир кечада менинг аспларим сиғадиган бир қалъа бунёд қилинглар!— деб фармон берибди.

Девлар қуёш ботиши билан ишга тушиб тонг вақтида қалъани кўтарибдилар. Улар қалъани баланд қилиб битказишаётган экан, шу пайт бир қарға учиб ўтаётиб, оғзидаги темирни тушириб юборибди, қалъанинг тепа қисми қулаб кетибди. Девлар хафа бўлиб учиб кетибдилар.

Эртаси кун Сулаймон келиб қарасан, қалъа ўзи ўйлагандай баланд бўлмабди. У девларнинг қанотларини қирқиб ташлабди-да:

— Энди сизлар ерда яшайсизлар ҳамда шу қалъани битказасизлар,— дебди.

Бир қарғанинг бетайинлиги туфайли девлар қанотидан айриллшган экан.

ЧУПОН БИЛАН ПАРИ

Амударё бўйидаги Қизқалъа харобалари ҳақида шундай афсона бор:

Қизқалъада одамларга зиён-заҳмат етказувчи инс-жинслар, парилар яшайди, деб унинг ичига киришга қўрқишади. Кунлардан бир кун бир чўпон тасодифан

қалъага кириб қолибди. Кирибди-ю, кўз ўнгида пайдо бўлган манзарадан лол бўлиб қолибди: айвонда бир кампир сариқ сочли қизнинг сочларини тараб ўтирганмиш. Сариқ сочли қиз чўпонга қараб туриб:

— Нега бу ерга келдинг?! Эй, одамзод, нима дардинг бўлса тортинмай айтавер. Тила тилагингни!— дебди.

— Менга ҳеч нарса керакмас, фақат тез-тез уйимга боролмайман. Уйга тезроқ бориб туришимга кўмаклашсанг бас,— дебди йигит.

— Майли, қачон уйингга боришни истасанг, фалон тепаликнинг устига бориб кўзингни юмиб, оқшом тушишни кутиб тур. Оқшом тушганда бирпасда уйингга етиб оласан,— деб жавоб берибди сариқ сочли қиз.

Шундан кейин пари қиз бу ерда кўрган-билганлари ҳақида ҳеч кимга оғиз очмаслиги учун йигитга қасам ҳам ичириб олибди. Чўпон қалъадан чиқиб, ўз қўшига қараб йўл олибди. Бир куни роса зерикиб ўтирган экан, бирдан уйига кетгиси келиб қолибди. Шунда қалъадаги сариқ сочли пари қизнинг сўзлари эсига тушиб қолибди. Унинг айтганлари чинми-йўқлигини билмоқчи бўлибди-да, ўша айтилган тепаликка бориб оқшом тушишни пойлабди. Оқшом тушгач, йигит кўзларини чирт юмиб олиб, мўъжиза рўй беришини кутиб тураверибди. Бир маҳал кимдир уни даст кўтаргандай бўлибди. Кўзини очса, ўз уйининг дарвозаси олдида турган эмиш. Кечаси хотини, бола-чақалари билан ҳамсухбат бўлиб, алламаҳалгача ҳангома қилиб ўтиришибди-да, кейин етиб ухлабдилар. Эрта билан уйғониб кўзини очсаки, чўпонларнинг ёнида ётган эмиш. Шундан кейин чўпон истаган вақтида уйига бориб келадиган бўлибди.

Кунлардан бир куни чўпонларнинг озиқ-овқатлари тамом бўлибди. Чўпонлар ўзаро маслаҳатлашиб, бир одам қишлоққа бориб келиши керак деган хулосага келибдилар. Бориб келиш ҳалиги ёшгина йигитнинг чекига тушибди. Аммо кун пешинга оғсаям йигит уйига кетишга шошилмасмиш. Туяга миниб азонда йўлга чиққан одам қумтепалар ошиб қишлоққа не машаққатлар билан боришни яхши билган чўпонлар унинг бамайлихотир ўтирганини кўриб, жаҳллари чиқиб:

— Ҳалиям ялпайиб ўтирибсанми? Бунақада бизларни очдан ўлдирасан-ку!— деб уришиб беришибди.

Шунда йигит хуржунларни елкасига ташлаб туяга ям минмай, пою-пиёда ўша тепаликка қараб йўл олибди. Оқшом ўша тепаликда кўзини юмиб турган экан,

бирпасда уйига бориб қолибди. Қишлоқдагиларга чўпонларнинг оч қолганлигини айтиб, ўн кунлик озиқ-овқатларни жамлаб, ҳаммасини хуржунига жойлаб, хуржунини ёнбошига қўйиб, ухлашга ётибди.

Эрталаб уйғонган чўпонлар ҳайратдан ёқа ушлаб қолибдилар: қишлоққа кетиши керак бўлган йигит хуржуни ёнбошида ухлаб ётганмиш. «Бу баччағар бизларни алдабди, қишлоққа кетаман деб бизларни алдаб, тепаликнинг орқасида қоронғи тушгунча ўтириб, биз ухлагандан сўнг жойига келиб ётибди»,— деб ўйлаган чўпонлар уни турткилаб уйғотиб:

— Ҳалиям кетмадингми, касофат!? Сени деб очимиздан ўламизми энди!— деб ҳар томондан турткилашиб, сўроққа тутибдилар.

— Бориб келдим-ку,— дебди чўпон йигит.— Нега ҳаммаларнинг менга ёпишиб олдиларинг. Мана, ишонмасанглар хуржунларни кўринглар, ўн кунлик озиқ-овқат ҳам олиб келдим. Қишлоқдагиларга айтиб келдим, изимдан туякашлар ҳализамон етиб келишади.

Хуржунлар лиқ тўлалигини кўрган чўпонлар, бу болада бир синоат борлигини билиб, ҳайрон қолибдилар. Қандай қилиб бир кечада шундай узоқ жойга бориб келганлигининг сирини сўраб йигитни роса қийнабдилар. Аммо йигит қалъадаги сариқ сочли парига сўз берган эмасми, барча қийноқларга бардош бериб, чидаб тураверибди, лекин сирни айтмабди. Шунда чўпонлар катта гулхан ёқишибди-да, йигитнинг оёқ-қўлларини боғлаб оловга ташламоқчи бўлишибди. Уни кўтариб энди ташламоқчи бўлишган экан, йигитнинг ўтакаси ёрилаёзиб:

— Шошманглар, айтаман!— деб бақирибди.

Унинг сўзи оғзида қолибди: осмонда катта қора булут пайдо бўлиб, болани уриб кетибди. Чўпон йигит қоп-қорайиб, турган жойида куйиб қолибди.

ДЕВҚАЛЪА

Девқалъа номли бу қалъани Фарҳод исмли бир дев қурган эмиш. Фарҳод Хоразмшоҳнинг Ширин номли гўзал қизини севиб қолади ва унга совчи қўяди. Бу воқеа подшони жуда қийин аҳволга солиб қўяди. У баҳайбат девга қизини беришни хоҳламайди, аммо раджавоби беришдан ҳам қўрқади. Шунинг учун бир жодугар кампирдан ёрдам сўрайди. Шунда жодугар Фарҳодга бажариб бўлмайдиган оғир шарт қўйишни маслаҳат беради. Подшо Фарҳодни ҳузурига чақириб, тош-

дан асар ҳам бўлмаган Қорақум саҳросининг ўртасида тош қалъа қуришни буюради. Бироқ дев узоқ жаъубдаги тоғлардан елкасида тош ташиб, қалъани қура сошлайди. Бир куни қарасалар, қалъа битай деб қолганмиш. Бундан ташвишга тушган подшо яна жодугарни маслаҳатга чақирибди. Жодугар ўзи белгиланган куни 9 мингта бўталоқин, яна шунча той, бузоқ ва қўзичоқларни сўйишни маслаҳат беради. Қолган ишни ўз зиммасига олади. Белгиланган вақтида жодугар дев қуриб битказаётган қалъа олдига келади. Шу пайт Хоразм томондан даҳшатли ҳайқириқ эшитилади — бу сўйилаётган минглаб жониворлару уларнинг оналарининг овози экан.

Шунда Фарҳод:

— Бу нечук овоз?— деб сўрабди.

— Ҳозиргина малика вафот этди, Ширинга бутун аҳли Хоразм аза тутиб фиғон чекмоқда!— деб жавоб берибди жодугар кампир.

Севгилиснинг ўлими тўғрисидаги хабарни эшитиб гангиб қолган дев «усиз менга яшашдан не фойда!»— деб ҳали жойига қўйишга улгурмаган сўнгги тошни осмонга улоқтиради. Тош Фарҳоднинг устига қайтиб тушади. Девни севиб қолган Ширин ҳам фожеа рўй берган жойга етиб келади ва сеvgилисининг жасади тепасида ўзига пичоқ санчиб ҳалок бўлади. Қорақум ўртасидаги бу қалъа эса Девқалъа¹ деб атала бошланбди.

ХОРАЗМ ВА ҲУРЖАМОЛ

Бир замонлар Маҳмуд Газнавий¹ ҳукмронлик қилган бир катта шаҳар бўлган экан. Кунлардан бир куни кучли довул кўтарилиб, ҳар тарафдан қум кўчиб кела бошлабди, бора-бора шаҳарнинг ҳамма дарвозаларини қум босиб қолибди. Шаҳар аҳли бамисоли қамалда қолгандай уйларидан чиқолмай амаллаб кун кечира бошлабдилар.

Дард устига чипқон деганларидай шаҳар аҳли бошига қум босқинидан ҳам даҳшатлироқ душман пайдо бўлибди. Шаҳар атрофида бир аждаҳо пайдо бўлиб, ваҳимали ўкириб, очликдан ва сувсизликдан тинкаси қуриётган эл бошига чексиз кулфат солибди. Ёвуз аждар шаҳарликларга агар ҳар куни тонгда битта гўзал қизни бермасанглр бутун шаҳарнинг кулини кўкка совураман, уй-пуйларинг билан барингни ер билан яксон қиламан деб ваҳима қилибди. Одамлар қўрқиб, аж-

дарнинг талабига кўра ҳар куни тонгда битта соҳиб-жамол қизни қалъа дарвозаси олдига чиқариб қўйишар, очкўз аждаҳо наҳорги луқмани бир ямлаб ютиб, нонушта қиларкан. Орадан кўп ўтмай, шаҳар не-не сулувларидан жудо бўлибди. Қизни бор хонадонлар ўша хосиятсиз кун қачон келишни кутиб даҳшат ичида тонг оттиришаркан. Ахири шаҳардаги қизларнинг ҳаммаси аждарга луқма бўлиб, Маҳмуд Ғазнавийнинг қизидан бошқа сулув қолмабди. Подшонинг Қулубжон исмли бир доно вазири бор экан, у ҳукмдорга ётиги билан тушунтирибди бор гапларни.

Жудолик ўти бағрини тилка-пора қилган султон иложсиз кўпчилик продасига бўйсунишга мажбур бўлибди. Унинг бир эмас, учта, бунинг устига бири-биридан соҳибжамол қизлари бор экан. Бир томонда қизлари, юборай деса кўзи қиймайди нуридийдаларини, юбормай деса, аждаҳо шаҳар остонасида турибди, бир ҳамла билан шаҳарнинг кулини кўкка совуради.

Подшо қуръандозларини чақиртирибди. Улар қуръа ташлаб, подшонинг кенжа қизи Хуржамолни аждаҳонинг комига юборишни маслаҳат берибдилар.

Эртаси куни тонг саҳарда подшо сарбозлари Хуржамолнинг қўл-оёғини чандиб боғлаб, юрак-бағирни ўртсвчи доду фарёдигаям қулоқ солмай қалъа девори тагига ташлаб, шаҳарга қочиб киришибди-да, аждаҳо кўриб қолмасин деб дарвозаларини маҳкамлаб беки-тиб қўйишибди.

Шаҳар қалъасининг ташқарисида каттакон мозористон бор экан. Хуржамол йиғлаб ўтирган экан, бир маҳал ўша қабристон томондан икки одамнинг қораси кўринибди. Бироздан кейин улар яқинроқ келишибди. Хуржамол қараса улар иккита ёшгина йигитлар экан. Қабристондан чиқиб келган йигитларнинг бирининг исми Хоразм, иккинчисиники Ҳабаш экан. Улар қизнинг қўл-оёғларини ечиб, ҳол-аҳвол сўрабдилар. Хуржамол дунё кезиб юрган бу ботирларга бор гапини оқизмай-томизмай айтиб берибди. Аждаҳонинг дарегини эшитган Ҳабашнинг кўзлари ола-кула бўлиб, рангиям уч карра ювилган бўздек оқариб кетаёзибди. Қизнинг ҳикоясини тинглаб бўлган Хоразм шаҳар аҳли бошига оғир мусибат тушганини билиб аждаҳо ҳақида суриштирибди:

— Мен унинг ўзини кўрмаганман,— деб жавоб берибди Хуржамол.— Аммо айтишларича, унинг гавдаси тоғдек, оғзи катта ўрадай, ҳар тиши ойболтанинг т...

дай эмиш. Унча-мунча нарсани кўрдим демай пок-покиза ютиб кетаверармиш.

Бу гапни эшитган Ҳабашнинг ўтакаси ёрилиб, қўрққанидан етти йиллик безгаги хуруж қилгандай бўлиб, ерқа-олдига қарамасдан қочиб қолибди. Хоразм бўлса Ҳуржамолга тасалли бериб, қизнинг ёнидан кетмабди.

— Аждаҳонинг келадиған йўлини кўрсат менга, эй гўзал қиз! Бир уриниб кўрай, қўлимдан келса, у қонхўрни ўлдириб, юртингни фалокатдан қутқарайин. Магар ожизлик қилсам, сен қўрқма, ўрнингга мен ўзимни аждар ихтиёрига топшираман. Сен бамайлихотир шаҳарга қайтиб кетаверасан,— деб қизни юпатибди.

Йигит қўлига камонини олиб, ён-атрофга қараган экан, бир ўтлаб юрган жайронга кўзи тушибди. Уша жайронни отиб, гўштидан кабоб қилиб еб, икковлари қоринларини тўйғазибдилар. Йигитнинг жасурлигига тан берган Ҳуржамол Хоразм ҳар қанча кет деб қистаса ҳам оғир дақиқаларда унинг ёнида қолишга аҳд қилибди. Шунда Хоразм:

— Ҳуржамол, мен узоқ муддатли сафарларда юрдим, олис йўл машаққати, тинимсиз жангу жадаллар тинкамни қуритди. Ахир йўл азоби — гўр азоби деб бежиз айтмаганлар-да! Жудаям чарчаганман. Маликам, хўп десангиз бўлажак жанг олдидан тиззангизга бош қўйиб бироз мизғиб олсам. Мабодо аждаҳо келаётганини сезиб қолгудек бўлсангиз, дарҳол уйғотинг,— дебди-да, Ҳуржамолнинг тиззасига бош қўйиб уйқуга кетибди.

Орадан анча-мунча вақт ўтсаям Хоразм уйғонавермабди. Ҳуржамол ҳам тиззалари увушиб кетганигаям қарамай, қимирламай ўтираверибди. Бир маҳал узоқ-узоқдаги барханлар ортидан чанг-тўзон кўтарилгандай бўлибди. Зум ўтмай аждаҳонинг вишиллаган овози эшитилибди. Хоразмни уйғотай деса, йигит бирам ширин бўлиб ухлаётган экан, буни кўриб уйқусини бузишга қизнинг кўнгли бўлмабди. Аждаҳо эса ўрмалаганча қизга қараб келаверибди. Шу пайт Ҳуржамолнинг кўзларида ёш қалқибди. Бир томчи кўз ёши доларанг ёноқлари узра думалаб Хоразмнинг юзига оқиб тушибди. Бетига иссиқ кўз ёши томчиллаганини сезган Хоразм кўзларини очиб:

— Нега йиғлаяпсиз, маликам?!— деб сўрабди.

— Ана, у томонга бир қаранг,— дебди Ҳуржамол аждаҳо келаётган томонни кўрсатиб.

Хоразм ўгирилиб қараса, кунботар томондаги барханлар устида аждаҳо важоҳат билан ўрмалаб кела-

ётган эмиш. Қон тўла кўзлари ёниб турган аждаҳо от-
зидан олов сочиб, ҳар бири бамисоли чинордек кела-
диган панжаларини ерга тираганча улкан гавдаси...
базўр судраб юрар, шу қадар узунлигидан думи қаер-
далиги билинмасмиш. Утдек чақнаётган кўзлари қуён
нуридай ўткир, ҳар нафас олганда пайдо бўлган ша-
мол чор-атрофни чанг-тўзонга кўмиб юбораётганмиш.

Хоразм дарҳол ссвут-қалқонини кийиб, йиғилса бир
газ, чўзилса қирқ газ бўладиган сеҳрли шамширини қў-
лига олиб, аждаҳонинг йўлига чиқиб турибди. Ҳар ку-
ни эрталаб битта қизни ютишга одатланиб қолган аж-
даҳо, қиз ўрнида яроғ-аслаҳали паҳлавон йигит турган-
нини кўргач, «шаҳарликлар аҳдларини бузишибди»,—
деб ўйлаб Хоразм томонга важоҳат билан ташлашиб-
ди. Жасур йигит ҳам пайт пойлаб, бир зарб билан қи-
лич тортиб юборган экан, аждаҳо ўзининг калласи ба-
мисоли сапчадай думалаб кетганини сезмай ҳам қолиб-
ди. Ёвуз аждаҳонинг бошсиз танаси тўлғона-тўлғона
тупроқ аралаш қонга беланиб жон берибди. Хоразм
унинг терисидан бир тасма кесиб олиб, белига боғлаб
қўйибди.

Аждаҳони ўлдириб кўнгли таскин топган йигит
Хуржамолнинг қўлидан ушлаб шаҳарга қараб йўл
олибди. Аммо подшо қизининг аллақандай мусофир
йигит билан қўл ушлашиб келаётганини кўрган дарво-
завонлар уларни тошбўрон қилиб, шаҳарга киритмай
ҳайдаб юборибдилар. Ахир аждаҳо комига юборилган
қиз қайтиб келса, аждар шаҳарни вайрон қилади деб
ўйлаган қоровуллардан ҳеч қайсиси бўлган воқеадан
хабардор эмас эканлар-да!

Хоразм билан Хуржамол аждаҳо ўлдирилган жой-
га қайтиб келишга мажбур бўлибдилар. Аждаҳо ўли-
мидан аввал яна битта аждар борлиги, Хоразм уния-
м ўлдириб катта бойликка эга бўлиши кераклигини айт-
ган экан. Хоразм аждаҳонинг изини олиб, уларнинг
маконини топиб борибди ва хазинабон аждарниям ўл-
дирибди. Шундан кейин аждаҳоларнинг жонсиз бош-
лари-ю беҳисоб бойликларини араваларга юклаб, ша-
ҳар дарвозаси олдига келибди. Аждаҳо ўлдирилганли-
гини билган қалъа посбонлари шод-хуррам бўлиб, дар-
возаларни очибдилар. Суюкли қизни соппа-соғ қайтиб
келгани-ю қонхўр аждаҳо ўлдирилганини эшитган
Маҳмуд Ғазнавий ҳам севинганидан боши осмонга
етибди. Хуржамол Хоразмнинг мардлигига тан бериб,
унга пинҳона кўнгли қўйган экан, Хоразм ҳам соҳиб-
жамол қизни севиб қолибди. Султон бутун эл-қаргга

қирқ кеча-ю қирқ кундуз тўй бериб, Хуржамолни Хоразмга никоҳлаб берибди.

Хоразм билан аждаҳо олишган жойда кейинчалик катта шаҳар бунёд этилибди. Халқ бу янги шаҳарга султоннинг гўзал қизи Хуржамол ва аждаҳолар хазинаси (ганж) хотираси учун Хурганж деб ном берибдилар. Орадан йиллар ўтиб, шаҳарнинг номи халқ тилида Урганч бўлиб кетган экан.

УСТА ҚУШ

Минора тепасида бедор ўтирган уста тун оғушига чўкаётган шаҳарга ғамгин боқар экан, шогирди яширин етказган хабарни — оқибатсиз хон уни ўлимга маҳкум этганлигини хаёлан таҳлил тарозусига солади. «Бутун меҳримни тўкиб қурган минорам, наҳотки, ўзимга ўлим келтирса?! Бундай нишоот ўзга юртларда бунёд этилмасин учун ҳукмдор бу дунёдан кўз юмишимни истайдими?» — деб ўйлабди уста.

Уста ўзи ва шогирди хон маҳрамлари томонидан қаттиқ назорат остига олинганини биларди, шу боис хатардан ўз вақтида воқиф қилган садоқатли шогирдига ташаккур билдириб мактуб битди. Сирли тарзда жўнатилган мактуб ниҳоясида шундай, илтимос ҳам қайд қилинган эди: «Менга қуйидагиларни топиб етказурсан ва нишооллоҳ, мўъжиза гувоҳи бўлурсен. Аввало, бўзчилар растасидан 20 газ асл, пишиқ ва енгил атлас ёки шоҳи харид қил, пишиқ толдан еттита хода, тут ёғочидан еттита хода, беш боғ қамиш, саккиз мисқол мум, эллик газ арқон, ўн газ лаққа балиқ териси, турфа қушлар патидан ўн беш қадоқ харид қил! Сўнг эртагаёқ шаҳарни тарк эт. Худо насиб этса дийдор кўришурмиз!»

Садоқатли шогирд устодининг истагини бажо келтирибди...

Уста тунни бедор ўтказибди. У турли шакллар чизилган чизма қоғозга боқиб, нималарнидир ясаш билан банд эди. Лаққа балиқнинг ошланган терисини кенг саҳнга ёйиб чиққан уста бўлак-бўлак териларни ширачлаб қуритишга қўйди. Кейин ранда билан тут таёқларига ишлов бера бошлади. Таёқларни кичрайтириб, ҳар хил шаклга келтириб эгди. Узун-узун тол ходаларини силлиқлаб, қўлида салмоқлаб кўрди, қамишларни, патларни саралади. Тўқ қизил атласни тери билан бириктириб тикиб чиқди. Ниҳоят уста ёғоч-у матоларни йиға бошлади. Тери ва атласни омухталаб,

тиккан матосини қурилманинг яланғоч ходалари устига ёпди. Шу заҳотиеқ устанинг кўз олдида улкан қанот намоён бўлди. Қанот тағида бир киши сифадиган жой ҳам бор эди.

Бомдод намозига келаётган оломон мўъжизанинг гувоҳи бўлди — минора тепасидан шиддат билан кўтарилган қизил қанотлар осмонга интилди. Улар ўртасида бир киши ўтирар ва қанотни усталик билан бошқарар эди.

Уста саксон чақиримча парвоз қилгач, бир тепалик устига бориб қўнди. Енгил нафас олиб қанот остидан чиқар экан:

— Ана энди бўлдим соз! — энди соз иш қилдим, — деб қўйди. Уста қуш учиб бориб қўнган жой Бўлдим-соз! деб атала бошланган.

ПОЛВОН ОТАНИНГ ҲАССАСИ

Қунлардан бир куни Хива яқинидаги қишлоқлардан бирининг ёшулдилари Полвон отанинг олдига келиб, арз қилибдилар:

— Полвон бува, биз сувдан жудаям қисилиб қолдик. Бойлар ариқларни боғлаб қўйиб, ўз ерларини суғоряптилар, бизнинг экинларимиз сувсизликдан қовжираб қолмоқда. Осмон узоқ, ер қаттиқ, гима қилайлик, додимизни ҳеч ким эшитмаса. Бутун умидимиз сиздан, шу дарёдан бир чизик чизиб берсангиз деб келдик.

Деҳқонларнинг аҳволига ачинган Полвон ота Жайхун бўйига борибди-да, қўлидаги ҳассаси билан дарё қирғоғини бир урган экан, ҳасса ўрнидан озгина сув ширллаб оқа бошлабди. Буни кўрган ёшулдилар:

— Полвон бува! Бу сув отизларимизга¹ етмасов! Яна озлик қилмасин, келинг, яна бир ҳасса урақолинг! — дейишибди.

— Сабр таги сара олтин деганлар. Сабр қилсангизлар, шу жилдираган ирмоқнинг сувиям сизларга етиб ортади. Ҳали сувга тўйиб, балки зейлаб² ҳам қоларсизлар, — дебди Полвон ота кулимсираб. — Иншоолло, шу сув бутун қишлоғингизга етар.

Полвон ота ҳассасининг ўрнидан оқа бошлаган сув аста-секин кўпайиб, ахири катта бир ариққа айланибди. Қишлоқ аҳли ҳам Полвон отанинг саховати туфайли сувга сероб бўлиб, ҳатто кўп ерлари захлаб ҳам кетибди. Шунинг учун ўша қишлоқ Зейли³ — захлаган қишлоқ деб аталар экан.

ДУЛДУЛОТЛАГАН

Баҳодир Али ўз дулдулини миниб Амударё соҳлида айланиб юриб, нариги қирғоққа ўтадиган жой излабди. Дарё қисилиб оқадиган бир жойга етиб келиб, шу ердан отини ҳатлатиб ўтмоқчи бўлиб, шайланган пайтда, қаердандир йиғи овози эшитилибди. Бориб қараса бир қари кампир дарёдан ўтолмай, йиғлаб ўтирган экан, Ҳазрат Алининг момога раҳми келиб:

— Қўй, йиғлама, момо! Менинг отимга мингаш, биргалашиб ўтамиз,— дебди. Момо дулдулга мингашиб олибди. Дулдул дарёдан сакраб ўтаётганда нариги қирғоққа қоқилиб, бир оёғи сувга тушибди. Бир амаллаб дарёдан ўтиб олган Ҳазрат Али:

— Момо, касби коринг нима?— деб сўрабди.

Маълум бўлишича, момонинг касби ўлик ювиш, яъни мурдашўйлик экан. Бу гапни эшитган Ҳазрат Али, «сенинг касофатингга учраб отим қоқилди, энди бу ерда ишим юришмайди»,— деб изига қайтиб кетган эмиш. Али дулдулини ҳатлатиб ўтган жой эса Дулдулотлаган¹ деб атала бошлабди.

ТОШГА АЙЛАНГАН ХИРМОН

Ҳазрати Али жўшқин Амудан Дулдулини ҳатлатиб ўтиб қараса, одамлар бугдой ўрншаётганмиш. У хирмон янчаётган одамларнинг ёнига бориб, отига озгина ем беришларини, узоқ йўлдан ҳориб-чарчаб келаётган Дулдулининг қорни очиққанлигини айтибди. Одамлар эса унинг тўрвасига дон эмас, бир сиқим тош ташлабдилар. Буни кўрган Алининг жаҳли чиқиб:

— Хирмонинг тош бўлсин!— деган эмиш.

Унинг дуойибади тутиб, ўша заҳотиёқ одамлар ҳам, хирмон ҳам тошга айланиб қолганмиш. Дулдулотлаган деган жой яқинидаги тошлоқ тепаликлар шундан пайдо бўлган дейишади.

КЕЧИРМАС БУВА

Бу ерда қадим замонларда ғазабкор, киши ҳақини еганларни кечирмайдиган бир одам яшаган экан. У ўлгач, мазори зиёратгоҳга айланибди. Агар биров бирор нарсасини ўғирлатса-ю, кимдандир гумон қилса, шу авлиёга олиб бориб қасам ичтираркан. Қасам берган одам агар ёлгон сўзласа, шу заҳотиёқ ёрилиб ўлиши муқаррар экан.

Кунлардан бир куни бир хотиннинг рўмоли йўқолибди. У хотин ўзининг ён қўшнисини ўғри гумон қилиб, даъво қилибди. Икковлашиб Кечирмас бувага¹ боришаётганда уларнинг изига бир сигир ҳам эргашибди. Мозорга бориб қасам ичишаётганда ҳалиги сигирнинг қорни ёрилиб кетибди. Қарасалар, хотиннинг рўмоли ўша сигирнинг қорнида экан.

БУРАХОН ОТА

Қўнғирот атрофида XII—XIII асрларга мансуб Бурахон ота мазори ва қалъа харобалари бор. Маҳаллий аҳоли ўртасида Бурахон ота номи билан боғлиқ шундай афсона сақланиб қолган.

Ҳикоя қилишларича, қадим замонларда бу қалъани Урганч, Қўнғиротнигина эмас, ҳатто бутун Хоразмни ўзига бўйсундирган Бухрохон¹ номли бир подшо қурдирган экан. У шунақанги бераҳм, золим подшо бўлган эканки, халқ унинг олиқ-солиқлари-ю ўлпонларига чидай олмай, тез-тез исён кўтариб тураркан. Кунлардан бир куни яна халқ ғалаёни бошланибди. Бу вақтда Бухрохон хоразмликларнинг бир қавми билан қариндош бўлишга улгурган экан. У ўзининг гўзал қизини Ҳаким ота деган бир хоразмликка узатибди. Аммо подшо зулмига қарши бош кўтарган халқни ҳеч нарса қайтаролмаслигини тушунган Бухрохон сеҳр-жодуни ишга солиб, илму амал қилиб, катта нор туяга айланибдида, ўз она юрти Қашқарга қочиб кетибди. Унинг мазори ҳам ўша жойда эмиш.

ТҮК ДУНГИНИНГ ПАЙДО БУЛИШИ

Қадим замонларда Авж бин Унуқ деган забардаст паҳлавон Амударёни тўсиб, Чимбойга сув бермай қўйиш мақсадида чопонининг этагида тупроқ олиб борар экан. Паҳлавоннинг жуда ғалати одати бор экан, одамлар ундан нимани илтимос қилсалар, аксини қилар экан.

Баҳайбат паҳлавоннинг қилиғини яхши билган чимбойликлар жўрттага «Тупроқни қирғоққа тўкма!»— деб сўрабдилар ундан, у яна ўз одатича одамларнинг айтганига тескари иш юритиб, «тўк!» дебди-да, этагида олиб келаётган тупроқни дарё қирғоғига ташлабди. Тўк дунги¹ ана шундай пайдо бўлиб қолган экан. Чимбой аҳолиси эса дарё төшқини — дейишдан қутулиб қолишибди.

ҚАРИ ОЛОВ ХУЖА

Хоразмда Қари олов хўжа¹ деган муқаддас жой бўлган. Бу ҳақда шундай афсона тўқилган: Гўё мусулмон хўжалари шунчалик ғайритабиий кучга эга эмишларки, ҳатто улар оловда ҳам ёнмас эканлар. Буни синаб кўриш учун эллик арава ўтин келтириб, унинг ўртасига хўжани ўтирғазиб қўйиб, сўнгра олов ёқишни буюрибди бир подшо. Аланга сўнганидан кейин хўжанинг кул-пулиям қолмагандир, деб ўйлаган одамлар не кўз билан кўрсинларки, ҳалиги хўжа соппа-соғ, бирор тукиям куймасдан, ўтда ёнмасдан ўтирганмиш. Шунда оташпарастлар бу ҳолдан ҳайрон қолиб, исломнинг қудратига тан беришган экан.

ЕТТИ ҚИЗ

Хазораспнинг ёнгинасидаги сўлим боғлар қўйнидаги кичкина қишлоқда етти нафар нозанин дугоналар истиқомат қилишаркан. Гўзал қизлар ҳуснининг овозаси эл орасида дoston бўлиб кетибди, ҳамма латофат бобида танҳо бўлган бу қизларни бир бор кўришга зор экан. Бундан хабар топиб қолган золим хон одобли ва малоҳатли қизларга уйланиш ҳаракатига тушибди. Аммо гўзаллар фесиқ хоннинг таклифини рад этиб, совчиларини ҳайдаб юборибдилар.

Шунда ғазабланган хон зўрлик билан бўлса-да, ўз ниятига эришмоқчи бўлибди. Хон сарбозлари бало-қазодай бўлиб қишлоққа ёпирилибдилар. Золим хоннинг қабих ниятидан беҳабар гўзаллар одатдагидек боғ сайрига чиқишган экан. Қизлардан бири аргимчоқ учса, бошқаси гул терар, яна бири хушовоз булбуллар нағмасига жўр бўлиб қўшиқ айтар экан. Шу пайт олисдан отларнинг дупур-дунурн эшитилибди. Бирдан қий-чув кўтарилиб, ёв бостириб кела бошлабди. Хоннинг шум малайлари ёпирилаётганини кўрган қизлар шоҳона қасрда умрбод банди бўлгандан кўра покликни афзал кўрибдилар. Шунда кучли довул кўтарилиб, ҳамма нарса — гўзал боғу, соҳибжамол қизлар, бари ғойиб бўлишган эмиш. Яшнаб турган боғ ўрнида етти туп юлғун бутаси қолибди, холос. Айтишларинча, золим хон сарбозларидан қочиб, ер ёстига кириб кетган етти қизнинг заминда қолган сужбул сочлари етти туп юлғунга айланган эмиш.

ҒАЗАВОТ

Куилардан бир куни дарё ичидаги аранглар¹ нсён кўтариб, сувни тошириб юборибдилар. Бундан кўп зиён кўрган одамлар хонқалик нафаси ўткир эшоннинг ёнига бориб, уларни аранглар балосидан халос қилишни сўраб ёлворибдилар. Эшон канал бўйига келиб қараса, аранглар сувнинг ихтиёрини қўлга олган, хоҳласа тоширади, хоҳласа оқизади. Шунда эшон сувга шўнғибди. Орадан бироз вақт ўтгач, сувнинг бети қипқизил қонга беланибди: эшон аранглар билан олиша-олиша жой берган экан. Бир пайт сув бетига унинг жонсиз танаси ҳам қалқиб чиқибди. Аммо у арангларни енгиб, кейин ўзи ҳалок бўлган экан. Шундан сўнг бу каналнинг номи Ғазавот² бўлиб қолган.

ДАРАНҒИ МАЧИТ

Хоразм вилоятининг Хонқа қўрғоғи яқинидаги Даранғи мачит атрофидаги туранғилар ҳақида шундай афсона бор:

Айтишларича, қадим замонларда дарёда дегнш бўлиб, Хонқани сув ювиб кетадиган бўлибди. Асов тўлқинларнинг қирғоққа шиддат билан урилишини кўриб ваҳимага тушган хонқаликлар дарё бўйида мол сўйиб, қонини сувга оқизибдилар ва Ҳуббидан мадад сўраб нола қилибдилар. Шу пайт тошқин тўхтаб, дарё соқин оқа бошлабди. Одамлар бу мўъжизадан ҳайрон бўлиб туришганда, дарё ичидан Ҳуббининг ўзи чиқиб келибди. У қўлидаги ҳассасини қирғоққа қадаб қўйиб, ўзи соҳил бўйлаб юриб кетибди. Ҳуббининг ҳассасидан туранғи ўсиб чиқиб, аста-секин кўпайиб кетиб, катта туранғизорга айланибди. Хонқаликлар ўзларини тошқиндан сақлаб қолган Ҳубби авлиёнинг ҳассасидан кўкарган туранғига топинибдилар. Кейинчалик ўша ерга қурилган мачит ҳам Даранғи мачит деб атала бошлабди.

ҲУББИ МОЗОРИ

Хоразм вилоятининг Хонқа ноҳиясидаги Дурғадик қишлоғи ҳудудида жойлашган Ҳубби мозори ҳақида халқ орасида шундай афсона мавжуд. Айтишларича, Ҳаким ота билан Анбар онанинг¹ Ҳубби деган ўғиллари бўлган экан. Ҳубби ҳар куни сувга чўккап кемаларни қутқарар, дарё тубида яшовчи аранглар билан олишиб, одамларни тошқин балосидан халос қилар экан.

Бир куни у отаси билан аразлашиб қолиб, уйдан қочиб кетмоқчи бўлибди. Шунда Анбар она севимли боласидан ажралишни истамай, Ҳуббини бир уйга киргизиб, эшикни устидан қулфлаб, бекитиб қўйибди. Уша пайтларда уйларнинг томида тутун чиқадиған, ҳаво алмашадиган тешиги бўларкан. Ҳубби ерга ётиб, бир юмалаган экан, ўша заҳотиёқ устидаги кийимлари ерга тушиб кетибди-да, ўзи қушга айланибди. Қушча чирқиллаганча, хонани уч марта айланиб, уй шифтидаги тешикдан учиб чиқиб кетибди. Анбар она ўғлига овқат олиб кирса, уйда боласининг кийим-кечаклари турганмиш-у, ўзи йўқ эмиш. Бу мўъжизани кўриб, ҳайрон бўлган Анбар она Дурғадикка келиб яшай бошлабди.

Бир куни Анбар она ҳовлисида супачага буғдой ёйиб қўйиб, шамоллатиб ўтирган экан, унинг ёнига битта чиройли қушча учиб келибди. У Анбар онанинг атрофини уч марта айланиб, ҳовлидаги олма дарахтининг шоҳига қўниб олганча:

— Қандай гўзал жой экан-а! Бу ерда яшаса бўлади,— деб сайрай бошлабди. Анбар она қушчанинг ёқимли овозига маҳлиё бўлиб ўтирган экан, қушча буғдой ёйилган супага тушиб, донлай бошлабди. Буни кўрган Анбар она тош отиб, қушчани ҳайдабди. Шунда ҳалиги қушча:

Урма мени тошлар билан
Кўзинг тўлар ёшлар билан.
«Оҳ, боламлаб»,— сочинг юлиб,
Ахтарарсан рошлар² билан!—

дебди-да, учиб кетибди. Қуш бўлиб учиб келган Ҳубби хўжа экан. У шу кетганча, қайтиб келмабди. Анбар она ўз боласини танимаганига қаттиқ ўкиниб, сочини юлганча нола чекиб, Аму бўйлаб Ҳуббини излабди. Аммо боласи билан юз кўришиш унга насиб қилмабди. Ҳубби қуш бўлиб учиб келиб қўнган олма дарахти эса муқаддаслашиб, кейинчалик бу жой Ҳубби мазори деб атала бошлабди.

ШОҲИМАРДОН МОЗОРИ

Ҳозирги Шоҳимардон мазори¹ ўрни илгари чангалзор, ташландиқ ер бўлган экан. Шу атрофдаги қишлоқда Шомурод деган бир ўғил бола дунёга келибди. У забардаст йигит бўлиб етишибди. Бўйи ниҳоятда узун, гавдали бўлганлигидан унга Шомурод чинор деб

от қўйибдилар. У душманга қарши жанг қилувчилар олдида ҳамниша шоҳи аълам кўтариб юрар экан. Унга оддий халқ вакиллари ҳам эргашишар экан.

Кунлардан бир кун бир дўсти Шомурод чинордан: — Бунчалик куч-қудратни қаердан олгансиз?— деб сўрабди.

Шунда Шомурод чинор:

— Ёшлигимда бир туш кўрдим. Тушимда Али Шоҳимардон елкамга қоқиб, сен забардаст йигит бўласан деб дуо қилдилар. Кучлилигимнинг боиси ҳам ана шунда,— деб жавоб берибди.

Шомурод чинор 90 ёшга етганида шу қабристон ўрнини обод қилибди-да:

— Агар мен ўлсам, ўзим яратган боғнинг ўртасига кўминглар. Қабристон номини ҳам Шоҳимардон мазори деб қўйинглар!— деб васият қилибди. Шундан бери бу жой Шоҳимардон мазори деб аталар экан.

САМАРҚАНД НОМИНИНГ ПАЙДО БУЛИШИ

Самарқанднинг Афросиёб¹ давридаги номи Ҳафт дарбанд² бўлган экан. Искандар Зулқарнайн келиб забт этгандан сўнг бу ерда бир буюк мадраса қурдирибди-да, «Мендан шу вилоятга ёдгорлик бўлсин»,— дебди. Бу мадрасани икки уста қуришган экан, усталарнинг отини Самар ва Қанд дейишаркан. Шу мадрасанинг атрофига одамлар келиб ўрнаша бошлабдилар. Аста-секин шаҳар пайдо бўлибди. Бу шаҳарга қандай ном қўйсак экан, деб роса бош қотирибдилар. Шунда бир доно одам Искандарнинг олдига келиб:

— Шоҳаншоҳим, шу мадрасани Самар, Қанд деган усталар қурган эдилар. Шу мадраса сабаб унинг атрофида шаҳар пайдо бўлди. Шу шаҳарнинг номини ҳам Самарқанд деб қўйсак,— дебди.

Шу-шу шаҳарнинг номи Самарқанд бўлиб кетган экан.

ШОҲИ ЗИНДА

Қусам ибн Аббос ўз тоғаси Муҳаммад пайғамбарнинг хоҳишини амалга ошириш учун Самарқандга келган экан. Пайғамбар унга Мовароуннаҳрда яшовчи кофирлар орасида ислом динини тарғиб қилиш ва уларни бу динга бўйсундиришни васият қилган экан. Қусам ибн Аббос Самарқанд яқинидаги тепаликларнинг биридаги ғорни ўзига маскан қилиб олибди. Бу тепалик ўрнида кейинчалик мазорот пайдо бўлган экан.

Қусам ибн Аббос горда фақирона ҳаёт кечириб, самарқандликларни янги динга тарғиб эта бошлабди. Унинг тоат-ибодатлари туфайли бутун аҳли Самарқанд калима келтириб мусулмон бўлибди. Ғор эса уларнинг намоз ўқийдиган, Қусам ибн Аббоснинг ваъз-насиҳатларини тинглайдиган муқаддас масканига айланбди.

Шундай қилиб, пайғамбарнинг васиятини бажарган Қусам ибн Аббос кунлардан бир кун намозга йиғилган халойиқнинг кўзи олдида ўз калласини ўзи узиб олибди-да, ўнг қўлида бошини кўтарганча ғор ичига кириб ғойиб бўлибди. Шу-шу у ғордан қайтиб чиқмабди. Шунинг учун ҳам бу тепалик ҳамон Шоҳи Зинда, яъни Барҳаёт шоҳ деб аталаркан.

Яна айтишларича, Қусам ибн Аббос ғорга кириб кетаётганида, қўлидаги қамчисини ғор олдига ташлаган эмиш. Шу қамчининг дастаси ерга суқилиб қолган экан, у кўкариб катта дарахт бўлиб етишибди. Сувсиз ўсган бу дарахтга халқ «дарахти қамчин» деб от қўйибди.

ҚУСАМ ИБН АББОС ҒОИИБ БУЛГАН ҚУДУҚ

Муҳаммад пайғамбарнинг амакиваччаси Аббоснинг ўғли Қусам кўп сонли қўшини билан Самарқандга келади. Самарқанд аҳолиси истилочи душман деб Қусам ибн Аббос қўшинларига қарши жанг қиладилар. Арабларга қарши жангда енгилган самарқандликлар Панжакент тоғига қочадилар. Қусам ибн Аббос бошчилигидаги араблар эса шаҳарни қўлга киритадилар.

Қусам ибн Аббос қўшинида хизмат қилувчи Зеваршоҳ исмли бир йигит араблар билан алоқасини узиб тоққа, самарқандликлар ҳузурига келади. У Самарқанд ҳокимининг гўзал қизини кўриб уни севиб қолган экан, шу боис арабларни қандай қилиб енгил мумкинлигини айтади. У мусулмонлар намоз ўқишаётганда ҳужум қилиш керак, чунки улар бу вақтда намоздан бошқа ҳеч нарсага чалғимайдилар, дейди. Шундай қилиб, Зеваршоҳнинг маслаҳати билан самарқандликлар ҳайит намозини ўқиб турган арабларга ҳужум қиладилар. Бир зумда уларнинг барчасини қиличдан ўтказадилар. Мусулмонлар сардори Қусам ибн Аббос эса боши танасидан жудо қилинганига қарамасдан, кесиб ташланган бошини ердан кўтариб олиб, жанг майдонидан қочади ва шаҳар чеккасидаги эски бир қудуққа тушади-ю, кўздан ғойиб бўлади.

Уша вақтдан бошлаб, Қусам ибн Аббос ғойиб бўлган жой, яъни қудуқ муқаддас жой ҳисобланиб Шоҳи Зинда ёки Тирик шоҳ номи билан машҳур бўлиб кетган экан.

ЧУПОНОТА

Кунлардан бир куни азизлардан учтаси Самарқанд ёнидаги тепаликнинг устида дам оладиган бўлишибди. Улар бир қўйни сўйиб, қозонга солишибди. Свқат пишгач, улардан бири айтибдики:

Ҳар ким қозондан ўз улушини олсин, шунга қараб ким қайси томонга кетишини билиб оламиз,— дебди.

Биринчи бўлиб бахтини синамоқчи бўлган азизнинг қўлига қўйнинг калласи илиниб чиқибди, шунинг учун у Самарқанд шаҳрига борадиган бўлибди. Шу тепаликка дафн этилган «Чўпонота»¹ ўша уч азиздан бири эмиш.

Иккинчисига қўйнинг юраги тегибди, у ўша заҳотиёқ Маккага қайтиб кетибди. Учинчисининг чекига қўйнинг думи чиқибди. Шунинг учун уни Бухорога юборадиган бўлибдилар. Шундан бери Самарқанд дини исломнинг қуввати, яъни боши, Макка эса унинг юраги ҳисобланар экан.

ЧУПОНОТАНИНГ ПАЙДО БУЛИШИ

Қадим замонларда бир чўпон қирлар узра қўй боқиб юраркан. Дафъатан Самарқандга ёв босиб келибди. Қочинининг иложи қолмагач, «душман қўлга асир тушгандан кўра ўзимни ҳам, қўйларимни ҳам тошга айлантир!»— деб илтижо қилибди. Илтижоси амалга ошиб, чўпон ҳам, қўйлари ҳам қизил тошга айланиб қолибди. Шундан сўнг Қўҳак тоғини Чўпонота дейдиган бўлибдилар. Даврлар ўтиши билан Чўпон бобо ҳам, қўйлари ҳам синиб, майдаланиб, қирга ёйилиб кетибди. Шу боис аجدодларимиз Чўпонота тошларини сира оёқости қилишмас ва муқаддас сақлашаркан.

ЧУПОНОТА ДАРАЛАРИ

Самарқанд подшоси Чўпонота дараларини санаган эдамга бир лаган олтин ваъда қилиб, жарчи қичқиргирибди. Аммо бу мураққаб ишни ҳеч ким уддалай олмабди. Алқисса, икки дўст ҳам кўп қатори омадларини синаб кўрмоқчи бўлибдилар. Эртадан кечгача, да-

раларни қайта-қайта сапасалар ҳам барибир ҳисобдан адашаверибдилар. Кун кеч бўлибди.

— Кел, дўстим, — дебди улардан бири, — шаҳарга қайтиб ўтирмай, баланд чўққида тунаб қоламиз-у, эрта саҳар салқинда яна бир уришиб кўрамиз.

Пигитларнинг фақат бировида чопон бор экан. Кечаси совқотгач, ўнг енгини бири, чап енгини иккинчиси кийибдилар, ўралиб ётаверибдилар. Чўпонота тоғининг бир дев қоровули бўларкан. Бир маҳал у айланиб келиб қараса, бир ёқадан икки бош чиқиб ётибди. Шунда у ҳайратдан ёқасини ушлаб:

— Ё Чўпонотаи сесаду шасти се дара,

Ҳаргиз надидам одами дусара!

яъни

Э уч юз олтмиш уч дарали Чўпонота,

Икки бошли одамни ҳаргиз кўрмаган эдим!— дебди.

Икки дўст буни эшитиб олишибди-ю, эртаси подшонинг ҳузурига келишибди.

— Э тақсир, Чўпонота тоғининг уч юз олтмиш уч дараси бор,— дейишибди.

— Қандай қилиб аниқладингизлар буни?!— деб сўрабди подшо.

Пигитлар бўлган воқеани сўзлаб берибдилар. Подшо «Ҳалолнингиз бўлсин!»— деб ваъда қилинган олтинини уларга инъом этибди.

АЖДАҲОГА АЙЛАНГАН БОЛАЛАР

Хужанд яқинидаги Даштировот водийсида каттакон ариқни эслатувчи бир жой бор. Халқ уни Аждаҳо деб атайди.

Қадим замонда Хуросон тоғларининг этагида бойбадавлат бир элат яшаган экан. Муғлар¹ деб аталувчи бу улус оташпараст бўлиб, улар ҳозирги Марғум яқинида гуллаб-яшнаган шаҳри азим барпо этишган экан. Одамлар серсув тоғ булоқларидан ҳосил бўлган зилол жилғалардан оқиб келувчи оби ҳаётдан баҳраманд бўлишар, чашмаларнинг суви шунақанги кўп эканки, ҳатто бутун Даштировот воҳасидаги ерларда деҳқончилик қилиш учун етарли экан. Муғларнинг қўли гул деҳқонлари бутун водийни боғ-роғларга, тоғ этагидаги адирларни буғдойзорларга айлантиришган экан.

Кунлардан бир кунни бир деҳқон Даштировот водийсида ер ҳайдаётган экан, ногаҳон омочнинг тиши қандайдир қаттиқ нарсага текканини сезиб қолибди. Уша ерни ковлаб кўрса, занглаб кетган бир пичоқ чиқибди.

Пичоқнинг у ёқ-бу ёғини айлантриб кўрса, унинг тиғида аллақандай ёзувиям бор эмиш. Деҳқон пичоқни уйига олиб келибди. Унинг бир мулла қўшниси бор экан, пичоқдаги хатни ўқиб беришни сўрабди. Мулла ўқиб кўрса: «Кимда ким ушбу пичоқ билан қовун сўйса, у аждаҳога айланади!»— деб ёзилган эмиш! Мулла пичоқни деҳқонга қайтариб берибди-да:

— Бунинг ўзи кўп кўҳна пичоқ экан! Таги заминда ётавериб занглаб кетибди. Уни энди ишлатиб бўлмайди, бирор одам билмас жойга бекитиб қўйинг, бола-чақанинг қўлига тушиб қолмасин,— деб тайинлабди.

Деҳқоннинг бобосидан қолган кўҳна ҳовлиси бор экан. Пичоқни ўша ҳовли деворидаги бир ёриққа тиқиб, устидан суваб ташлабди. Аммо шўрпешона деҳқон касофат оёқ остида юришини, кутилмаганда қўлига тушиб қолган бу занглаган пичоқ унинг бошига не-не кулфатларни солажагини қаёқдан билибди дейсиз?!

Орадан бир неча йил ўтиб, деҳқоннинг хотини бир ўғил билан бир қиз туғибди. Болалар ўсиб-улғайибдилар, бир куни ҳовлида ўйнаб юришган экан, девор ёриғида турган пичоқни кўриб қолишибди. Чўп билан ёриқни кенгайтириб, унга тиқиб қўйилган пичоқни чиқариб олибдилар. Ушанда айни қовун пишиғи палласи экан, болалардан бири айвонга териб қўйилган қовунлардан бирини олиб келибди. Икковлашиб ҳалиги бехосият пичоқ билан қовунни тилмлаб ейишибди. Сўнгра пичоқни яна ўша жойга тиқиб қўйибдилар.

Тилсимланган пичоқнинг сеҳри аста-секин ўз кучини кўрсата бошлабди. Бир-биридан чиройли болалар аввалги феълидан ўзгариб ўжар, баджаҳл бўла бошлашибди. Бора-бора уларнинг афт-ангори ҳам хунуклашиб, кўзлари ўтдек ёнадиган бўлибди, садафдек тишлари ўрнида эгри-қийшиқ, бесўнақай тишлар пайдо бўлибди. Болалардаги бу ўзгаришларни кўриб, ажабланган ота-она нима қиларини билмай, бошлари қотиб қолибди. Гўдаклар тобора ҳайвонга айланиб бораётганидан ташвишланган ота ўйлай-ўйлай ногаҳон ўша пичоқ ва ундаги ёзувни эслаб қолибди. Югура солиб, ўша девор ёнига бориб қараса, пичоқ жойида турибди. Ёриқ очилганини кўрган деҳқоннинг юрагига ғул-ғула тушиб, пичоқни қўлига олиб қараса, не кўз билан кўрсинки, пичоқ тиғида уч-тўртта қовун уруғи ёпишиб турганмиш!

Бечора деҳқон болалари шу сеҳрланган пичоқни топиб олиб, қовун кесиб ейишганларини, улардаги бу қадар ғайриоддий ўзгаришларнинг боиси ҳам шундан эканлигини билиб, пешонасини муштлабди, ёқасини

йиртиб фарёд қилибди. Жигаргўшалари аждаҳога айла-ниши муқаррарлигини билиб етти кеча-етти кундуз оҳу-юла қилибди.

Бахтиқаро ота-она ўйлай-ўйлай аждаҳога айланиб бораётган болаларини тоғ дарасидаги горлардан бири-га ташлаб келишга қарор қилибдилар. Жигаргўшала-ридан ажралиш нечоғлик оғир бўлмасин, уларни уйда қолдириш қишлоқ аҳлининг бошига не-не кулфатларни солишини билган ота-онанинг бундан ўзга чораси йўқ эди. Деҳқон болаларини қоронги зимистондай горда қолдириб, гор оғзига у-бу егулик озиқ-овқат ва сув қў-йиб изига қайтибди.

Деҳқон ҳар кунни тонгда болаларига овқат олиб ке-лар, ёш аждаҳолар ҳам аввалига шу билан қаноатла-шибдилар. Кун ўтиб, ой ўтиб, аждаҳолар ҳам улғайи-шибди, энди отаси олиб келган луқма уларнинг қорни-га юк ҳам бўлмай қолибди. Уларнинг иштаҳаси зўрай-гандан зўрайиб, гор олдидаги супага чиқиб олиб, оғиз-ларидан олов сочиб ўтиришар, шу атрофдаги қишлоқ-ларнинг молини боқиб юрган чўпон-чўлиқларни, йўли ногаҳон шу гор ёнидан тушиб қолган ўткинчиларни икки ямлаб бир ютадиган бўлишибди. Айниқса, фалон тоғдаги гордан аждаҳо чиққанмиш деган овозани эши-тиб, йўлга чиққан ўйинқароқ болалар ҳам аждаҳолар маконига келганда ғойиб бўлишаркан: гор оғзида пой-лаб турган аждаҳолар узоқ-яқинда кўзига кўринган нарсани аёвсиз домига тортавераркан.

Охири улар шунақанги улкан аждаҳога айланибди-ларки, ҳатто горгаям сиғмай қолибдилар. Шунда улар ўзларига торлик қилиб қолган горни тарк этиб, даранинг қуйи томонига қараб йўл олишибди. Марғумлик деҳ-қоннинг сеҳрланган болалари макон қилган бу горни одамлар Аждаҳо гори деб атай бошлабдилар. Аждаҳо гори билан Марғум оралиғидаги узун жарликларни эслатувчи жой ўша гордан чиққан аждаҳолар ўрмалаб ўтган ер дейдилар.

Аждаҳолар йўл-йўлакай Овуш, Марғум ва бошқа қишлоқларнинг кулини кўкка совуриб, бог-роғларини кўз очиб-юмгунча пайҳон қилибдилар. Улар йўлида дуч келган жамки жонли жонзотни, махлуқи заминни ютиб, ямлаб бораверишибди. Гуллаб-яшнаган водийда ырик жондан асар ҳам қолмаганига ишонч ҳосил қил-ган аждаҳолар, чўққилар оша тоғнинг нариёғига ўт-моқчи бўлиб, қулайроқ жой топиш учун Марғумнинг қибла томонига қараб йўл олибдилар. Улар судралиб

ўтган жой ҳозир ҳам ўнқир-чўнқир бўлиб билиниб тур-
ради дейишади.

Аждаҳолар хўжа Боқирғонсой оқиб ўтадиган дара-
дан ўтиб олмоқчи бўлибдилар. Акаси эсон-омон дара-
дан ўтиб олибди. Аммо синглиси сойдан ўтаётганда
тоғдан тош кўчиб, уни босиб қолибди. Тошлар
орасида қолган аждаҳо ўкириб, фарёд қилибди, аммо
унга ёрдам берадиган жонидан кечган мард қайда
дейсиз?! Аждаҳо ўша ерда ўлиб қолибди, сойнинг суз-
лари унинг танасини майда-майда қилиб оқизиб ке-
тибди.

Дарадан ўтиб олган катта аждаҳо йўлида учраган
дов-дарахтларни пайҳон қилиб, тоғу тошларни емириб,
ўзига йўл очиб кетаверибди. Тоғ тепасида аждаҳо ўт-
ган жой — дарё ўзанини эслатувчи из қолган эмиш. Бу
жойга халқ Илон ўтди деб ном берибди.

Жиззах яқинидаги тоғларга етганда Самарқанд то-
монга йўл олган аждаҳо ҳориб-чарчаб, қолдан тойгани
учун ўлиб қолган экан. Одамлар унинг танасини кў-
миб ташлашибди. «Аждаҳо мазори» деб аталувчи бу
жой ўша даҳшатли воқеани эслатиб тураркан.

ҲАЗРАТИ ДОВУД ҒОРИ

Самарқанд областининг Советобод районига қараш-
ли Оқсой қишлоғи территориясида жойлашган Ҳазрати
Довуд ғори тўғрисида шундай афсона бор.

Довуд пайғамбар ғайридинлардан қочиб, тоғдан
ўзига қўли билан йўл очиб, ғор ясаб, ўшанинг ичига
кириб кўздан ғойиб бўлган эмиш. Гўё шу сабабли кенг-
лиги 2 м, бўйи 12 м атрофида ғор пайдо бўлган эмиш.
Ғорнинг оғзидаги катта харсанг тошлардаги чуқурча-
лар Ҳазрати Довуднинг бармоқ излари эмиш.

ЖОНҚУР

Нурота томонда Дибаланд¹ номли қалъа харобала-
ри бор. Ҳикоя қилишларича, бу шаҳарда Жонқур исм-
ли ҳукмдор яшаган экан. Жонқурнинг олти укаси ва
битта синглиси бўлган экан. Қизнинг исми Зайнулараб
бўлиб, гўзаллиги билан донг таратган экан. Кунлардан
бир куни Ҳазрат Алининг ўғли Муҳаммад Ханафия²
Жонқур билан жанг қилибди. Аммо жанг чўзилгандан
чўзилиб, кўп қон тўкилибди. Шунда Муҳаммад Хана-
фия Жонқур билан ярашиб, орани очиқ қилибди. Са-
ройда шоҳона зиёфат бошланибди. Жонқур Муҳаммад

Ханафия билан дераза олдида еб-ичиб ўтиришган экан, узоқдан тепага ўрлаётган тутунни кўриб қолишибди.

— Бу нечук тутун? — деб сўрабди Муҳаммад Ханафия.

Жонқур ўша тутун чиқаётган жойда унинг синглиси Зайнуларабни ўғирлаб кетган барзанги баҳодир яшашини айтибди. Барзанги оғзи тошлар билан бекитилган қудуқда яшаркан. Бу сирдан воқиф бўлган Муҳаммад Ханафия барзанги билан жанг қилиб Зайнуларабни қутқаришга аҳд қилибди.

У қудуқ ёнига бориб, тошларни сурибди. Арқон ташлаб қудуққа тушибди. Икки баҳодир олиша кетибдилар. Зум ўтмай Муҳаммад Ханафия рақибини енгиб, асира қизни озод қилибди. Жонқур синглисини халоскор ботирга беришга рози бўлибди. Муҳаммад Ханафия Зайнуларабга уйланибди.

Орадан бир қанча вақт ўтиб, бахтли келин-куёв гўзал қасрда дам олиб ўтиришган экан, бир чопар хабар келтирибди. Бухородан Нуротага қараб йўлга чиққан икки дарвеш ўзини Алининг ўғли деб танитгани, бу икки жаҳонгашта бедарак кетган укасини излаб юришгани ҳақида хабар берибди. Буни эшитган Муҳаммад Ханафия ўз ёнига сарой аҳлларини тўплаб, кутишга чиқибди. Икки жаҳонгашта дарвеш Муҳаммад Ханафиянинг акалари Имом Ҳасан билан Имом Ҳусанлар экан. Ҳазрат Али бу ғаройиб мўъжиза рўй беришини билиб, бу ерга етиб келибди.

Дибаланд қишлоғи аҳолиси Али намоз ўқиган жой (тиззалари ва пешонасининг ўрни)ни кўрсатадилар. Барзанги яшаган қудуқ ўрнида эса Дибаланднинг «кароматли» балиқлари яшайдиган кўл ҳосил бўлган экан.

НУРОТА

Афсоналарга қараганда, дастлаб унинг ҳудудида ҳеч ким яшамаган экан. Тўрт томони тоғ билан ўралган, сувсиз бир саҳро экан. Савдогарларнинг карвони шу томондан ўтар экан. Кунлардан бир кун бир чол карвондан адашиб, қолиб кетибди. Чўлнинг жазирама иссиғига дош беролмай, сув излаб, саҳрода анча сарсон бўлиб, кезиб юрибди. Охири бир баланд қирга етиб келибди. Чол қирнинг тепасига чиқиб қараса, қирнинг яқинида кўкариб турган бир яшил ўсимликни кўриб қолибди. Чол аввалига шундай жазирамада ўтнинг кўм-кўк бўлиб яшнаб турганига ажабланибди. Қирдан тушиб, ўтга томон яқинлашиб келган сари чол

намликни сеза бошлабди. Кейин ўт атрофини қўли билан кавлаб кўрган экан, озгина кавлагандан сўнг лой чиқибди. Чол чарчашни ҳам сезмай кавлайверибди-кавлайверибди. Бирдан чуқурчадан жимирлаб сув отилиб чиқа бошлабди. Чол ўзида йўқ хурсанд бўлибди. У сув чиққан жой атрофини тошлар билан ўраб, шу ерда яшай бошлабди. Аста-секин чол эккан дарахтлар улғайиб, атроф кўкаламзорга айланибди. Шу жойдан ўтувчи савдогарлар карвони чолнинг булоғи олдида тўхтаб, бир-икки кун дам олиб кетишаркан. Чолнинг оти Нур бўлган экан. Жазирама саҳро бағридаги ажайиб манзилни яратгани учун одамлар уни ҳурмат қилиб Нурота деб аташар экан. Шу-шу сув чиққан жойга «Нурота булоғи» деб ном беришибди. Аста-секин бу жойга одамлар келиб жойлашибди. Худуди кенгайибди. Бу ерга булоқ номи билан Нурота деб ном берибдилар.

БОБО ҚАМБАР ТУЯСИ

Нурота яқинида устига юк ортилган туяни эслатувчи улкан қоятош бор. Маҳаллий аҳоли уни «Шутури бобо Қамбар», яъни Бобо Қамбарнинг туяси деб атайдилар. Тош остида ғорга ўхшаш кичкина ковак кўзга ташланади.

Афсонада айтилишича, шу ковакда девлар макон қилишган экан. Улар Нурота подшосини енгиб, ҳукмдорнинг соҳибжамол қизи Зайнуларабни ўғирлаб, ана шу ғорга яшириб қўйишибди. Бу хабар тилдан тилга кўчиб, охири Алининг ўғли Муҳаммад Ханафиянинг қулоғига етиб борибди. Жасур йигит ваҳший девлар билан курашишга қарор қилибди. У ёнига Бобо Қамбарни олиб, девлар макон қилган жойни ахтариб йўлга тушибди. Улар ғор ёнига келишганида йигит ковакнинг оғзини тўсиб турган тошни олиб ташлашни Бобо Қамбарга буюрибди. Бобо Қамбар ковак оғзини бекитиб турган тошни олиб, ўзининг туяси томонга қараб отибди. Тош тўппа-тўғри ҳали юки туширилмаган туяга тегибди. Туя устидаги анжомни билан ўша захотиёқ тошга айланиб қолибди. Имом Муҳаммад Ханафия ғафлатда қолган девлар устига бостириб кириб, жанг бошлабди. Бирпасда девларга қирон келтирган ботир, асира қизни ҳам қутқарибди.

Уғлининг жангу-жадаллари Алига аён бўлиб, тезда етиб келибди. Бу пайтда Муҳаммад Ханафия девларнинг маконини забт этиб улгурган экан. Али жанг бўл-

ган ерга тиз чўкиб, тиззаларни ва пешонаси теккан ер муқаддас қадамжога айланишини худодан илтижо қилибди.

ҲАЗРАТИ НУР

Худойи таолло Одам Ато билан Мома Ҳавони, ҳамма жонли жониворларни, тирик мавжудотни бино қилгач, қанчадан-қанча пайғамбарларнинг замони ўтади. Муҳаммад пайғамбаримизнинг руҳлари бино бўлгач, худо билан унинг элчиси — Муҳаммад алайҳиссалом парда орқасида бир-бирлари билан мулоқотда бўладилар. Худодан пайғамбаримизга:

— Мани кўзим бир ерга тушди. У жойга нур ёғилаяпти. У менинг нурымдур!— деган сазо келибди.

— Сиздан бир амр бўлсайди, мен ўша муборақ гўшани бир кўрсам армоним қолмас эди,— деб илтижо қилибдилар пайғамбаримиз.

Шунда етмиш минг малойикаю фаришталарга худодан «Менинг нурым тушган жойни кўтариб келинглари!»— деган амр бўлади. Амри ягона вожиб деганларидек, фариштаю малойикалар Нур шаҳрини тўртинчи осмонга кўтариб олиб чиқибдилар. Оллоҳ ўзининг бандаси ва пайғамбарига:

— Бу сизнинг умматларингиз учун шифобахш нуридур! Ҳар кимки бу ҳовузда ихлос билан гусл қилса¹, ҳовуз ўртасидаги мурод тошига бошини қўйиб зиёрат қилса, шифо бераман!— деб ваъда берибди.

Пайғамбаримиз хурсанд бўлиб, икки ракаат намозни шукрона ўқигач, 70 минг малойикаю фаришталар шаҳарни яна ўз жойига қайтариб олиб бориб қўйибдилар. Шу вақтда оллоҳ айтган мурод тоши осмондан тушибди. Ҳеч қайси авлиё уни кўтариб олиб ҳовуз ичига қўя олмабди. Шунда бу ердан ўтиб кетаётган ҳазрати Исқандар Зулқарнайн бир қўллари билан «ё олло!»— деб тошни даст кўтариб, ҳовузнинг ўртасига қўйибдилар. Сув тагидаги деву ажиналар тит-пит бўлиб қочиб кетибдилар. Шундан буён ҳазрати Нур зиёратгоҳ бўлиб қолган экан.

НУРОТА БУЛОҒИ

Самарқанд подшоси Қосимшоҳ етти хотин олган бўлишига қарамасдан уларнинг бирортасидан фарзанд кўрмаган экан. У ахийри шону шуҳрат, тахту давлатидан воз кечиб ярим кечаси отини миниб шаҳардан бош

олиб чиқиб кетади. У анча йўл юради, адашиб Лангар тоғига келиб қолади. Шу тоғдаги горлардан бирида Девонаи Бурқи Сармас¹ деган бир авлиё киши истиқомат қилар экан. Қосимшоҳ тоғда адашиб юрғанида бир кун иттифоқо шу кишига рўпара келиб қолибди. Бурқи Сармас тоғда ёлғиз юрган бу одамнинг юрагида дард борлигини билиб:

— Бошинга бирор мушкул иш тушдими? Нега якка ўзинг паришон бўлиб кезаяпсан бу тоғу тошлар ичида?— деб сўрабди.

Қосимшоҳ ўзининг бир сайёҳатчи эканлигини, шикорга чиқиб, шерикларидан айрилиб, адашиб қолганлигини, тоғда йўл ахтариб юрганлигини айтган экан, Девонаи Бурқи Сармас авлиё эмасми, унга бу йўловчининг барча сир-асрорлари ойнадай равшан бўлиб кўриниб турган экан. Шунинг учун Қосимшоҳнинг ёлғон гапирганига хафа бўлибди-да:

— Тепангда худо борлигини унутиб қўйдингми, эй бандани гофил! Нечун ёлғон сўзлаяпсан?! Устингдаги кийимларинг жулдурвоқи бўлиб кетгани билан келбатинг шоҳлигингдан дарак бериб турибди-ку!— дебди.

Шунда Қосимшоҳ бу чолнинг авлиёлигини билиб, тавба-тазарру қилиб, ўзининг бошидан ўтган ҳамма гапларни бирма-бир баён қилиб, уйдан бош олиб чиққанлигини, энди худо йўл берган томонга қараб кетаётганлигини айтиб берибди. Бурқи Сармас унга раҳми келиб олло таоллодан Қосимшоҳга битта фарзанд ато этишини тилабди. Шу пайт арши аълодан олло таоллонинг:

— Мен унга туганмас молу давлат, тожу тахт, кенг феълу атвор, шону шуҳрат, рискү рўз берганман, лекин унинг номига фарзанд буюрилмаган. Унинг тақдирига фарзанд ёзилган эмас. Шунинг учун суйган қуллим бўлсанг ҳам бу илтимосингни бажаролмайман!— деган овоз эшитилибди.

Бурқи Сармас ҳам гапида қаттиқ туриб:

— Бўлмаса икки фарзанд бер!— деб сўрабди. Худо яна рози бўлмабди. Шу мунозара чўзилиб кетиб, еттинчи марта такрорланганда авлиё:

— Қосимшоҳга етти фарзанд бер!— деб қўлидаги ҳассасини осмонга қаратиб отиб юборган экан, ҳасса арши аълога етмасдан ерга қайтиб тушибди. Бурқи Сармаснинг ҳассаси тушган жойдан сув чиқиб, ҳозирги Нурота булоғи пайдо бўлибди².

Худо Девонаи Бурқи Сармаснинг важоҳатини кў-

риб: «Бунақада дунёни остин-устун қилиб, бузиб юборади!»— деб ўйлаб:

— Майли, Қосимшоҳга етти фарзанд берганим бўлсин!— дебди. Шундай қилиб, Самарқанд подшоси ўз юртига қайтиб келиб, етти хотинидан етти фарзанд кўриб муроду мақсадига етибди.

■ НУРЛИ ТОШ ТУШГАН ЖОИ

Бир бой одам тунда уйқуси қочиб, ташқарига чиқиб қараса, уйнинг томида туя турган эмиш. «Епирай, ярим тунда томда туя нима қиларкин? деб ҳайрон бўлиб турганида, ҳалиги туя тилга кириб:

— Эй бандаи ғофил! Орқангда бирорта отамлаб қоладиган фарзандинг бўлмаса, шунча молу давлатни тўплаб нима қиласан?— дебди-да, кўздан ғойиб бўлибди. Бу гапни эшитган бой хафа бўлиб уйига қайтиб кирибди ва аёлини уйғотиб:

— Хотин, изимизда чироғимизни ёқадиган фарзандимиз бўлмаса, бу дунёда яшашнинг ҳеч қизиги йўқ экан. Мен қишлоқдан бош олиб кетишга аҳд қилдим. Менинг қаёққа кетганимни сўрашса, билмайман дегин,— деб кулоҳу жанда кийиб йўлга тушибди.

Йўлда кетаётса, сурув-сурув қўй-эчкиларни, сон-саноксиз пода ва йилқиларни, туя тўдаларини кўриб, бунинг эгаси кимлигини сўрабди. Чўпонлар:

— Эй, бой ота, бу молларнинг бари ўзингизга қарашли-ку!— дейишибди ҳайрон бўлиб. Шунда бой буларнинг ҳаммасини чўпонларнинг ўзларига инъом этиб, бу ҳақда ҳеч кимга чурқ этмасликни қаттиқ тайинлаб ўз йўлини давом эттирибди. Йўл юрибди, йўл юрса ҳам мўл юрибди. Бир чўлу биёбонда кетаётганда олдидан оппоқ соқолли бир нуроний чол чиқиб қолибди. Бу Хўжаи Хизир алайҳиссалом экан. У бойга яхши гапириб уйига қайтармоқчи бўлибди, аммо бой изига қайтмасдан, йўлини давом эттирибди. Хўжаи Хизир иккинчи марта дуч келиб, яна панд-насиҳатлар билан изига қайтишга кўндирмоқчи бўлган экан, бой унамабди. Орадан бир манзил ўтгач, Хўжаи Хизир яна дохил бўлибди. Бойни йўлдан қайтаришга уриниб кўрган экан, фойдаси бўлмабди. Шунда у бойга қараб.

— Баракалла, аҳдинг қатъий экан, иншоолло ниятингга етасан. Фалон ерда бир авлиё борлар, агар ўша кишининг олдиларигача етиб боролсанг бахтинг,— дебди-да, кўздан ғойиб бўлибди.

Бой кўп машаққатлар чекиб, Хўжан Хизир айтган авлиёнинг маконига етиб борибди. Авлиё бойнинг келатганлигини кўриб турган экан остонадан ҳатлаб ўтиши билан:

— Уша ерда тўхта!— дебди-да, намоз ўқиб, худо билан мулоқотда бўла бошлабди.

— Эй тангрим,— дебди у,— шу бандангга фарзанд ато этишингни сўрайман. Унга фарзанд ато эт, шояд муроди ҳосил бўлиб, бу оламдан ноумид кетмаса!

— Йўқ, мен унга фарзанд суйиш бахтини тақдир этмаганман!— деб рад жавобини берибди худо.

Авлиё қайта-қайта илтижо қилибди. Етти марта сўраганида ҳам худо рози бўлмаганидан кейин авлиё жаҳл билан тоғнинг тошини юлиб олиб отган экан, худонинг нурли тошларидан бир бўлаги узилиб ерга тушибди. Бунни кўрган худо:

— Бўлди, шу одамга фарзанд ато этганим бўлсин!— дебди.

Авлиё бойга қараб:

— Мана, мақсадингга етдинг, худо сенга фарзанд ато этди. Энди тезда уйингга қайт,— дебди.

Авлиёлар ҳар кун саҳроларда кезиб юрганча, ҳар қадамда тўхтаб намоз ўқиб, худога сажда қилиб кетаверар эканлар. Бир кун кечаси келаверишса, бир тош ўзидан нур таратиб турганмиш. Улар худо билан мулоқотда бўлиб, бу тошнинг сирини билиб олибдилар ва бу ерни Нурота деб атай бошлабдилар.

КУҲАК ТЕПАЛИГИ

Ривоят қилишларича, қарийб неча минг йиллар муқаддам жаннат гулзори деб аталган гўзал ва бой Самарқандга кутилмаганда бало-қазодек ёв қўшинлари бостириб келган. Душман Самарқандгача бўлган барча вилоятларни беомон талаб, ёндириб, қулликка солувчи қирғин-барот билан даҳшат солиб келган. Қадимги самарқандликлар сон-саноқсиз душманларга қарши узоқ муддат мардонавор жанглар олиб бордилар, қон дарё-дарё бўлиб оқади. Охири душман кучи устунлик қила бошлагандан сўнг бу мўъжиза содир бўлибдию, осмону фалакдан бир баланд тепалик учиб келиб душман устига энибди ва душман қўшинларини мажақлаб ташлабди. Уша тепалик шундан бери Кўҳак¹ тоғини ҳосил қилиб ётган эмиш. Ёвузлик устидан тантана қилган самарқандликлар бу тепаликка ҳурмат билан қараганлар. Тоғда олтин-кумуш беҳисоб деб

эшитган маҳаллий кишилар бой хазинани қўлга киритиш учун тепаликни қазинг. Улар ҳарчанд ури-нишмасин, бу ердан олтин ҳам, кумуш ҳам топиша олмаган. Лекин тоғда чиндан ҳам битмас-туганмас ха-зина, фойдали қазилмалар, мрамр, харсанглар, чақ-моқтошлар, чинносозлик ва кулолчиликка ишлатила-диган тупроқ бор экан. Шундай бўлса-да, самарқанд-ликлар бундай ҳурматсизликдан «муқаддас» тепа яна хафа бўлиб учиб кетмасин, деб Кўҳак бойликларини жуда эҳтиётлик билан қазиб олишар экан.

ОЧКЎЗ БОЙ

Аму бўйидаги Калаф деган жойда одамсимон қоя-тош бор.

Айтишларича, бу тош аслида ўзининг очкўзлиги ту-файли халқнинг қарғишига учраб, тошга айланган бой экан. Бу бой қишлоқда энг бадавлат одам бўлган экан. Кунлардан бир кун и вилоятда очарчилик бошланибди. Одамлар егулик топмай, очликдан ёлпасига қирила бошлабдилар. Ҳалиги бой анча-мунча ғалла ғамлаб қўйган экан, очарчиликдан фойдаланиб бойиб олмоқчи бўлибди-да, буғдойни кўз кўриб қулоқ эшитмаган нарх-да сотмоқчи бўлибди. Сарик чақасиям қолмаган халқ қашшоқлик ва очликдан тинкаси қуриган эмасми, оч-офат бойнинг ноинсофлигини кўриб, нафратланибди.

Бунинг устига устак бир кун айёр ва бераҳм бой ўзининг неча йиллаб омборда туравериб моғорлаб кет-ган, чириёзган донини ҳам шамолга ёйиб сал-пал қу-ритиб, қиммат нархда сотмоқчи бўлибди. У чириган донни араваларга ортиб, тоғ тепасидаги ялангликка олиб чиқиб, шамоллатиш учун ёйиб қўйибди. Бой:

— Очарчилик зап яхши нарса экан-да, анча-мунча олтин жамғариб оладиган бўлдим. Қанийди ҳар йили шунақа қурғоқчилик бўлиб турса, остонамгача тилло-дан қилиб олар эдим,— деб ўйлаб, ўз ишидан мамнун бўлиб, ғалла устида керилиб турган экан, оч-наҳор халқнинг ноласига қулоқ осмаган бойнинг қилмишини кўриб билиб турган худо бир назар билан хасис бойни тошга айлантириб қўйибди.

УЧҚИЗ ТОҒИ

Қадим замонда ғайридинлар қишлоққа бостириб киришибди. Чолу кампир, ёшу қари демай ҳаммани ўл-диришибди. Опа-сингил бўлган уч қиз кир ювиб ўтир-

ган эканлар. Ғайридинларнинг бостириб келаётганини кўришибди. Шунда улар босқинчилардан қочиб тоғ тепалигига қараб кўтарилибдилар. Лекин босқинчилар қизларни кўриб қолиб қуваверибдилар. Қизлар тоғнинг энг баланд чўққисига чиқиб қарашса, пастда қишлоқларининг ловиллаб ёнаётганлигини, ғайридинларнинг тоғ чўққисига қараб бостириб келаётганликларини, ҳадемай қизларга яқинлашиб қолиши мумкинлигини кўришибди. Шунда улар: «Душманга кўзимиз тушгунча тошга айланиб қолайлик»,— деб илтижо қилибдилар. Уларнинг илтижоси инобатга олиниб, учаласи ҳам тошга айланиб қолибдилар. Улар тоғ тепасидан ҳар куни эрталаб қишлоққа қараб туришармиш, кексаларнинг айтишларича бу қизлар ҳар куни қуёш чиққанда қишлоқ одамларига аниқ кўринармиш, гўё қишлоққа тоғ тепасидан уч қиз тушиб келаётгандай бўлиб туюларкан¹.

ҲАЗРАТИ ХУЖАИ БУЛБУЛ

Тожикистонда Ҳазрати хўжаи булбул деган муқаддас жой бор.

Ривоятларга кўра, бир замонлар булбул шоир бўлган экан. Худонинг қудрати билан мўъжиза рўй бериб, шоир булбулга айланиб қолган экан. Кунлардан бир куни одамлар булбулнинг сайрашини эшитамиз деб келсалар, ўша булбул ўлиб ётган эмиш. Уни кафанлаб кўмишибди. Мозорининг устига мақбара ҳам кўтарибдилар. Шундай қилиб, Ҳазрати хўжаи булбул мазори пайдо бўлган экан.

ЗАҲҲОК ҚАЛЪАСИ

Қарши шаҳри яқинидаги қадимий қалъалардан бирида бир замонлар ҳаёт гуллаб-яшнаган. Ҳозир бу қалъа ўрнида бир тепалик қолган, холос. Маҳаллий халқ уни Қалъаи Заҳҳок Морон¹ деб аташади. Таниқли археолог олим М. Е. Массон ўша тепаликда археологик-қидирув ишлари олиб бориш жараёнида бу қалъа билан алоқадор бир нечта афсона ва ривоятларни ёзиб олган. Айтишларича, қачонлардир афсонавий Жамшид қурдирган бу қалъада золим ва жоҳил Заҳҳок ҳукмронлик қилган экан.

Қадим замонларда ўзининг золимлиги билан халқни ҳаддан зиёд қийнаган Заҳҳок исмли подшо эски қалъаларидан бирини тузатгирмоқчи бўлибди. У таш-

ландиқ қўрғон харобаларини тиклаш учун юзлаб уста, сувоқчи мардикорларни аёвсиз ишлатибди. Қурилишда хизмат қилганларга меҳнат ҳақи бериш у ёқда турсин, иншоотнинг сарф-харажатларини кўтариш учун халққа солиқ солибди. Қўрғон битганидан кейин ҳам подшонинг олиқ-солиқлари, ўлпон-у закотлари кўпайгандан кўпайибди. Тинка-мадори қуриган эл зулмга бардош беролмай, подшога қарши қўзғалибди. Чунки йиллаб қозонини сувга ташлаб қўйган халқнинг оч-наҳор бола-чақаси қирилиб кетавергандан сўнг пичоқ бориб суякка қадалади-да!

Кунлардан бир куни Заҳҳокнинг саройида «қўрғонимизга қўли гул пазанда бир йигит келганмиш. У пиширган таомлардан тановул қилган кишининг армони қолмас эмиш»,— деган миш-мишлар тарқалибди. Бу хабар Заҳҳокнинг ҳам қулоғига етиб боргач, ўша пазандани саройига олдириб келиб, унинг мазали таомларидан татиб кўрмоқчи бўлибди. Ҳақиқатан ҳам, ошпазнинг ҳунари зўр экан. У пиширган фаройиш овқатлардан еб кўрган ҳукмдор суюниб ажойиб пазанда топганига боши осмонга етиб, ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетиб, элу юртнинг ғалаён қилаётганиниям унутиб тунукун овқат емакдан бўшамай қолибди. Ахири бир кун ошпазидан мамнун бўлган Заҳҳок уни ҳузурига чақириб:

— Қўли гул ошпаз экансан, ҳунар ўргатган устозингга балли! Тила тилагингни!— дебди.

Шунда ошпаз:

— Олампаноҳ, сизнинг карамингиз менга ҳар қандай олтину кумушдан афзалроқ. Ижозат берсангиз, икки кифтингиздан бир ўпсам,— дебди подшонинг ийиб кетганлигини кўриб, фурсатни қўлдан бермаслик учун.

Бундай ажойиб ошпаздан ажраб қолишдан қўрққан Заҳҳок уни ранжитиб қўймаслик учун ноилож рози бўлибди. Орадан бир неча кун ўтгач, аини азон палласи Заҳҳок ширин уйқуда ётган экан, бирдан унинг икки елкасида нимадир ғимиллагандай бўлибди. Баданига совуқ нарса ўрмалаётганини билган подшо сесканиб уйғониб кетибди. Не кўз билан кўрсиники, ошпаз ўпган жойдан иккита илон ўсиб чиққан эмиш. Бу даҳшатли манзарани кўриб икки юзи уч ювилган докадай оқариб кетган Заҳҳок дир-дир қалтираб тили калимага келмай қолибди. Бу икки илон Заҳҳокнинг бўйнига чирмашиб олиб, уни бўғар, нуқул одам миясини сўрар эмиш. Ҳар куни бир неча бегуноҳни ўлдириб, миясини илонга беришга мажбур бўлибдилар. Чунки илонлар

ўзининг миясини еб қўйишидан қўрққан Заҳҳок ҳар куни тонгда бир одамни қатл қилишга буйруқ берган экан. Уша одамнинг миясини бериб илонларини боқа бошлабди.

Шу алфозда кунлар кетидан кунлар ўтибди. Подшонинг зулми жудаям ҳаддан ошганидан, одамларнинг жонига тегибди. Шу шаҳарда Қават исмли бир темирчи уста ҳам яшар экан. Бир куни зolim шоҳнинг амрига кўра унинг ўн етти яшар ўғлининг боши олиниб, миясининг қатиғи илонларга ем бўлибди. Кунлар ўтиб бир маҳал яна устанинг дарвозасини қоқиб қолишибди, темирчи чиқиб қараса, подшо навкарлари унинг кенжа ўғлини олиб кетмоқчи бўлиб келишибди. Хон зулмидан бағри хун бўлган уста ўзига ўхшаган жабрдийдаларни ёнига тўплаб, фосиқ подшонинг додини беришга аҳд қилибди. Тўққиз қават пахса девор билан ўралган қўрғонга кириш мушкуллигидан икки марта исёнчиларнинг режалари амалга ошмай қолибди. Аммо улар қўрғонни қамал қилишни давом эттириб, яна бир бор ёриб киришга уриниб кўрибдилар. Учдан кейин пуч деганларидек, хоннинг қийноқларидан жони ҳалқумига келган бир неча навкар кўмагида саройга бостириб кириб, Заҳҳокни оромгоҳдан топиб олишибди ва қилич билан чопиб, бурда-бурда қилиб ташлашибди.

Шундай қилиб, эл-юрт зolim подшодан қутулган экан.

ЗАҲҲОКНИНГ ҚИЗИ

Қарши шаҳри яқинида қандайдир қадимий қалъа харобалари бўлмиш улкан тепалик бор. Маҳаллий халқ уни Қалъаи Заҳҳоки Морон, яъни афсонавий ёвуз ҳукмдор Заҳҳокнинг қалъаси деб атайд.

Маҳаллий халқ бу қалъанинг нураб, вайронага айланишини асрлар давомида кузатиб келган. Унинг ҳақиқий номини одамлар унутиб юборишган. Айтишларича, қалъада икки марта ҳаёт жўш урган. Дастлаб бу қалъани афсонавий подшо Жамшид қурдирган экан. Орадани анча вақт ўтгач, қалъада ҳаёт сўнади. Кейинчалик араблар келишидан аввалроқ зolim шоҳ қадимий эрон эпосининг қаҳрамони Заҳҳок қалъани қайта тиклаб, кенгайтирган.

Афсоналарнинг бирида айтилишича, Заҳҳокнинг ҳуснда тенгсиз соҳибжамол қизи бўлган экан. Маликанинг ойдек жамолини кўрган одам эсини йўқотаркан. Унинг таърифи-тавсифини эшитган қўшни юрт шаҳзо-

даларидан бири унга ғойибона ошиқу беқарср бўлиб қолибди. Шавқатсиз Заҳҳок совчиларга рад жавоби берибди. Шундан сўнг қўшни юрт хоқони куч ишлатиб маликанинг висолига эришмоқчи бўлиб қўшин тўплашга киришибди. Икки орада жанг бошланибди. Узоқ давом этган қирғин-баротда не-не баҳодирлар, майдон кўрган ботирлар жон берибди. Ахирн ёш саркарданинг қўли баланд келибди. Ғолиб шаҳзода Заҳҳокдан маликани ўзига хотинликка беришни сўрабди. Ҳеч иложи қолмаган мағлуб Заҳҳок рози бўлишдан ўзга чораси қолмаганлигини тушунибди-ю, айёрлик қилиб, шаҳзоданинг олдига битта шарт қўйибди. Қашқадарёнинг суви камайгани учун воҳа аҳли сувсизликдан кўп қийналишаркан. Шу боис шаҳзода Термиз яқинидаги Армин дарёсидан ариқ қазиб воҳага сув келтирса, қизини беришга рози эканлигини айтибди. Гўзал малика ишқида девона бўлиб юрган навқирон шаҳзода Армин дарёсининг ўнг қирғоғидан бош оладиган ариқ қаздириб, Қашқадарёга сув олиб келибди. У ана шундан кейингина Заҳҳокнинг қизи билан учрашган экан.

ДАЛВАРЗИНТЕПА

Далварзинтепа қадимда Сурхон водийсининг энг катта шаҳарларидан бири бўлган дейишади. Шаҳар шунчалик мустаҳкам эканки, ислом динини оламга тарқатиб юрган Муҳаммад пайғамбарнинг кўёви Али ҳам бу шаҳарни кўп қийинчиликлар билан қўлга киритганмиш.

Шаҳар Дал¹ исмли подшонинг пойтахти бўлиб, у бутун давлатини шу ердан туриб бошқарган. Жуда обод ва мустаҳкам шаҳар тўғрисида хабар топган Али бу ерни ҳам забт этишни кўнглига тугибди. Араблар Термиз томондан бостириб келишибди. Арабларнинг яқинлашиб келаётганини эшитган Дал шаҳар атрофида кенг ва чуқур ҳандақлар қазишни буюрибди. Ҳандақлар тахт бўлгач, сувга тўлғазилибди.

Араблар шаҳарни қамал қилишибди. Улар бир неча маротаба шиддатли ҳужумга ўтибдилар. Бироқ бу ҳужумлар ҳеч қандай натижа бермабди. Араб аскарлари сувга чўкиб, мудофаачилар ўқига учиб ҳалок бўлаверишибди.

Али ўзининг донишмандларини чақириб шаҳар атрофини ўраб олган ҳандақларга қаердан сув келишини аниқлашни буюрибди. Аммо бу сирни ҳеч ким топа олмабди. Шуида Али ҳийла ишлатмоқчи бўлибди.

У Дал подшонинг гўзал қизи борлигини, у қиз доим шаҳар атрофини ўраб олган қалъадан кўриниб турадиган саройда ўз канизаклари билан яшашини эшитган экан. Али қизни ўзига жалб қилиш учун баланд дор қурдиришни буюрибди. Дор тайёр бўлгач, дорвозлик санъатини ишга солибди. У жуда моҳир дорвоз ҳам бўлган экан-да!

Узоқдаги баланд дор устида ҳар эрта-ю кеч оқ салла ва оқ яктак кийиб дорда ўйнаётган навқирон йигитнинг чаққон ҳаракатлари қиз диққатини ўзига тортибди. Ниҳоят қиз Алига ошиқу беқарор бўлиб қолибди. Кунларнинг бирида шаҳар томондан кўк каптар учиб келиб дор арқонига қўнибди. Али каптарни тутиб олиб кўрсаки, унинг бўйнида бир энлик хат боғланган ип бор экан. Хатда шундай сўзлар битилган экан: «Эй, жасур йигит. Айт муродингни! Бу шаҳарни қамал қилишинг, бу ўйинларингнинг боиси нима?!»

Шунда Али ҳам: «Мен сенинг чиройнинг таърифини Арабистонда туриб эшитдим. Сенга мафтун бўлдим. Бу ерга келиб шаҳарни қамал қилишимнинг боиси — ўз қизини менга раво кўрмаган Дал подшонинг жазосини бериш ва унинг гўзал қизининг ойдек жамолидан баҳра олишдир»,— деб жавоб ёзибди.

Икки ўртада ёзишмалар давом этибди. Ахири қиз Алининг «шаҳарга сув қаердан келади?»— деган саволига: «Шимолда Тўполон² деган тоғ дарёси оқади. Сен шу дарёни топиб, икки қопга таранг қилиб сомон тикиб дарёга ташла. Қопларни кузатиб боравер. Қоплар Тўполоннинг Қоратоғ дарёси билан қўшилган жойига борганда улкан гирдобга тушиб, айлана бошлайди. Уша жойга аскарларининг энг чаққонларини тушир: сув қуйилаётган ўра бор. Шу ўранинг қопқоғини ёпса, шаҳарга ва шаҳар атрофидаги ҳандаққа келаётган сув гиппа бўғилади», деб жавоб ёзибди.

Али қиз айтгандай қилиб, иш тутибди. Тезда шаҳар атрофидаги ҳандақларнинг суви қуриб қолибди. Араб аскарлари Дал подшонинг шаҳрига бостириб кирибдилар. Шаҳар дарвозаларини очиб, ичкарига киришса бирортаям тирик жон йўқ эмиш! Фақат ўша малика Алига пешвоз чиқибди. Али қизга қараб:

— Бу шаҳар одамлари қани? Қаёққа гойиб бўлишди?— деб сўрабди.

Шунда қиз:

— Эътибор беряпсанми, эй, навқирон йигит! Шаҳар кўчаларида фақат қўй-эчкилар-у ёввойи ҳайвонлар изғиб юришибди. Булар ўша шаҳар одамларидир. Отам-

нинг сеҳргарликдан бирмунча хабари бор, шаҳар сувсиз қолгач, ҳаммани сеҳрлаб ҳар хил ҳайвонларга айлантириб қўйди,— деб жавоб берибди.

Али аскарларига шаҳарни босиб кетган қўй, эчки, эшакларни бир бошдан қиличдан ўтказишни буюрибди. Дарвоза олдида пойлаб турган навкарлар шаҳардан чиқиб кетмоқчи бўлаётган ҳайвонларни чопиб ташлай-веришибди. Қирғин то кечгача давом этибди. Шаҳарда бирортаям жонивор қолмабди. Аскарлар ҳолдан тойиб, қимирлашга мадорлари қолмай, қалъа деворларига суяниб ўтиришган пайтда дарвоза олдида бир қари ит пайдо бўлибди. У жуда ҳам озғин бўлиб, кўрган одамнинг қалбида раҳм-шавқат уйғотаркан. Эти суягига ёпишган итни чопиш учун қилич кўтаришга қўли бормаган аскарлар ноилож уни ўлдирмоқчи бўлиб туришганида, уларни Али тўхтатибди. Ўзи жудаям қари экан, қўйинглар, кетаверсин деб уни шаҳардан ташқарига чиқариб юбормоқчи бўлиб турган экан, Алининг ёнига шошиб келиб қолган қиз бу ит Дал подшо эканлигини айтибди. Шунда Али дарғазаб бўлиб итни тутиб келишни буюрибди. Бироқ аскарлар итни топиш-олмабди. Али хафа бўлганини кўрган қиз хушторининг кўнглини тинчитиб, подшони қандай қилиб қўлга тушириш мумкинлигини айтиб берибди. Дал Ҳисор тоғи этакларидаги қамишзорларда сув тагида қамиш най орқали нафас олиб ётган экан. Али Дални излаб топа олмабди. Шунда қиз бутун қамишзорга ўт қўйишни маслаҳат берибди. Ёнғин аввал қамишзорни, кейин эса бутун водийни қамраб олибди. Ёнғиндан сўнг водийдаги қишлоқлардан асар ҳам қолмабди — сўлим боғлар-у обод қишлоқларнинг бари кул тепаликларга айланиб қолибди.

Подшо қизининг вафосизлигини кўрган Али:

— Сен ўз падарингга вафо қилмадинг-у, менга вафо қилармидинг?!— деб, уни қатл қилдирибди.

Дал подшо ҳалок бўлгач, Ҳисор тоғларидан то туркман даштларигача бўлган ерлар араблар томонидан истило қилинибди. Дал подшонинг шаҳри эса вайронга айланиб, Далварзинтепа номини олган экан³.

ҚИРҚ ҚИЗ ТОШ

Сурхондарё вилояти, Бойсун ноҳиясидаги Мачай қишлоғида жойлашган Қирқ қиз деган тошлоқ тепалик тўғрисида шундай афсона бор: Кунлардан бир кун қирқ нафар қиз чўмилиш учун сой бўйига тушадилар.

Зилол сув оғушидаги нбзатинларнинг ҳусну-малоҳатидан теварак-атроф мунаввар бўлиб кетади. Бутун водий ажиб бир нафосатдан сеҳрланиб қолади. Орадан маълум вақт ўтиб, қизларнинг баъзилари ҳали чўмилиб бўлмаган бир пайтда тўсатдан отларнинг дупур-дупури эшитилади. Бирпасда қий-чув кўтарилиб, ёв бостириб кела бошлайди. Саросимага тушган қизлар патира-путур тоғ томонга қараб қоча бошлашади. Ёв эса тобора яқинлашаверади. Қутулишга кўзлари етмаган гўзаллар нопоклар қўлига тушиб, асира бўлгандан кўра, тошга айланишни афзал кўриб, кўкка ёлборишади. Шунда илтижо ижобат қилиниб, қирқ қиз тошга айланиб қолган экан.

ШУРҲАСАН ҚУЛИ

Қашқадарё вилоятининг собиқ Мироқи ноҳиясига қарашли Шўрҳасан қишлоғининг тоғ орасида жойлашган кўл ҳақида шундай ҳикоя қиладилар: Ҳасан отяб бир етмча, ёлғизгина биясини шу кўл бўйида боқиб юрганида, кўлдан бир айғир чиқиб келиб, бияга чопарди. Бу сирни ҳеч кимга айтмасликни Ҳасанга тайинлаб, ўзи яна сув ичига кириб ғойиб бўлади. Бия эркак қулун туғади. Ҳасан эса бу сирни сақлай олмай, айтиб қўяди. Бия қулунини кўл ёқасида ўтлатиб юрганида, кўлдан ҳалиги айғир чиқиб, қулунни тишлаб сувга олиб кириб кетади.

ХҲЖА ИСҲОҚ ҒОРИ

Қадим замонларда Искандар Зулқарнайн бу ўлкага бостириб келганида Хўжа Исҳоқ исмли бир киши бир гуруҳ жангчилари ва укаси билан қоядаги ғор ичига яшириниб олиб, ўша жойдан душманга кўп талафот етказган экан. Тенгсиз жанг ҳамда очлик туфайли укаси ва ҳамма жангчилари ҳалок бўлибди. Хўжа Исҳоқнинг ўзи елкасидан яраланибди. Ниҳоят ғордагиларнинг бари қирилиб кетди деб ўйлаган душман сардорлари қояга арқон ташлаб ғор оғзига кўтарилибди. Душманнинг яқин келиб қолганини кўрган Хўжа Исҳоқ бор кучини тўплаб унга отилибди ва қўл-оёғини чопиб ташлаб, ғанимининг жасадини ғор қаршисидаги қоятошга улоқтирибди — жасад қоятошга ёпишиб қолибди. Сардоридан айрилган душман лашкари чекинишга мажбур бўлибди.

Афсонада ҳикоя қилинишича, авлиёга айланган Хўжа Исҳоқ фор оғзида ярим белигача тупроққа кўмилган ва қўлида укасининг жасадини кўтарган ҳолда Макшеват қишлоғига термулиб ўтирар эмиш.

ОЙНАТОШ

Айтишларича, қадим замонларда бир гўзал қиз бўлган экан, унинг қирқ нафар канизаги бўлиб, улар ҳаммиша тоғ бағридаги сўлим боғларни сайр қилиб юришар экан. Бир куни уларнинг қишлоғига ёв бостириб келибди. Гўзаллар душман таъқибидан қочиб, тоғ томонга қараб югурибдилар. Душман навкарлари қизларни қувиб етай-етай деганда гўзал қиз қўлидаги ойнасини ерга ташлаб, ўзи канизаклари билан ер қаърига кириб кетибди. Ерга тушган ойна катта тошга айланиб қолибди. Пском водийсидаги¹ Ойнатошнинг ўртасидаги ёриқ ерга ташланган ойнанинг синган жойи экан.

ТЕРМИЗ

Айтишларича, Термиз шаҳрининг пайдо бўлиши Абу Абдулло Муҳаммад¹ номи билан боғлиқ эмиш. Унинг асл оти Ҳақимбек бўлиб, ота-онаси билан Амударё бўйида истиқомат қилишаркан. Отаси дарёга тўр ташлаб, балиқ овлар, ўн яшар Ҳақимбек дала-дашдан ўтин териб келар, онаси уларга овқат тайёрлар экан.

Қунлардан бир куни Ҳақимбек бир боғ ўтинни орқалаб келаётган экан, оппоқ соқолли бир чолга дуч келибди. Бола ўтинини ерга қўйиб, нуроний чол билан қўл олишиб кўришибди. Уша заҳотиёқ болада ғойибдан илму қудрат зоҳир бўлиб, кароматли одамга айланиб қолибди. Ун яшар боланинг жуда ўткир мулла бўлиб қолганлиги элу юртга овоза бўлиб кетибди. Ен-атрофдаги эллардан пирни зиёрат қилиш учун келаётган одамлар оқимининг изи узилмабди. Улардан айримлари пирга қўл бериб, мурид бўлиб, унинг хизматини қилиш учун шу ерда қолиб кетишибди. Аста-секин Ҳақимбекнинг уйи атрофига иморатлар қурилиб, катта қишлоқ пайдо бўлибди. Ҳақимбек ёшини яшаб, ошини ошаб бўлган вақтда ҳам ҳақ сўз тилидан тушмас, кунин бўйи тоат-ибодатдан бўшамас экан.

Бир куни бу ерга душман бостириб келибди. Ёшу қари, хотин-халаж демай барини битта қўймай қиличдан ўтказаверибди. Уша пайтда Ҳақимбек шачитда

намоз ўқиб ўтирган экан, душман сарбозлари бостириб кириб, унинг бошини чопиб ташлабдилар. Унинг жонсиз танаси жойнамоз устига ағдарилиб тушибди. Ҳакимбекнинг шогирдлари, ихлосмандлари йиғилишиб, унинг жасадини ювиб-тараб, кафанлаб кўмибдилар, мозор устига тошлардан сағана ясаб, унинг атрофида доду фарёд қилиб йиғлабдилар. Шу пайт сағана ичидан авлиёнинг: «Тирикмиз!»— деган овози эшитилибди. Ушандан бери авлиёнинг мозори Ҳакимбек тирикмиз деб атала бошланибди, аста-секин ўша ерда пайдо бўлган шаҳарга ҳам Термиз деб ном қўйибдилар².

ОБШИР ОТА

Кўшми Қирғизистоннинг Новқа ноҳиясида Ҳазрати Довуд номи билан боғлиқ Обшир ота шаршараси бор. Айтишларича, жуда қадим замонларда ғайридинлар бостириб келибди. Ҳазрати Довуд ўз қизларини тоғ ичига яшириб қўйиб, ўзи ғайридинлар билан жанг қила бошлабди. Орадан бир қанча вақт ўтгач, Ҳазрати Довуд душманни енгиб, қизлари яширинган жойга келибди-да:

— Қизларим, энди ташқарига чиқаверинглар! Душманлар енгилди, энди ҳеч қандай хавф-хатар йўқ!— дебди. Лекин қизлар ўз оталарининг овозларини танимай, ёрдан чиқишга унамабдилар. Шунда у қизларини яна чақирибди, аммо улар:

— Бизнинг отамиз Довуд пайғамбар эди, сиз бутунлай бегона одамсиз!— деб жавоб беришибди.

Довуд пайғамбар эса:

— Қизларим, бу мен, отангиз Довуд пайғамбарман, чиқа қолинглар,— дебди.

Шунда қизлари:

— Агар, ҳақиқатан ҳам, отамиз бўлсангиз бир каромат кўрсатинг, биз ишонайлик!— дейишибди.

Новқоқ қолган Довуд пайғамбар ҳассасининг учи билан тоғқа урибди. Ҳасса тоғнинг тошларини кесиб, тешиб, новдек тешик ҳосил бўлибди. Ана шу тешикдан сутдек оппоқ сув отилиб чиқа бошлабди. Шунда Довуд пайғамбар:

— Сенинг номинг Обшир — сут сув бўлсин!— дебди. Бу кароматни кўрган қизлари оталарининг олдига чиқишибди. Ушандан буён тош қаъридан сутдек оппоқ сув оқиб ётармиш.

Қадим замонларда бир кампир дарё бўйида ўтлаб юрган сигирларини соғаётган экан, сувдан улкан илон чиқиб келибди. У кампирнинг олдига бир дона тилла чиқариб ташлабди-да:

— Эй, момо! Агар мени сут билан боқиб турсанг, ҳар куни шундай тилла бераман,— дебди.

Кампир рози бўлибди, орадан бир оз вақт ўтгач, кампир ниҳоятда бойиб кетибди. Бундан хабар топган хон: «Бу кампир бирор жойдан хазина топганга ўхшайди. Бўлмаса, сал пайтда шунча бойликни қаердан оларди?!»— деб ўйлаб, кампирнинг тез бойиб кетганига гаши келибди. Бечора кампирни саройга чақиртириб:

— Шунча бойликни қаердан олдинг? Ё бирор жойдан хазина-пазина топиб олдингми? Ё бўлмаса бирор-та бойнинг уйини урдингми?— деб сўроқ қилибди.

Кампир сирни очгиси келмай, тилини тишлаб, жим тураверибди. Аммо шоҳнинг қистовидан сўнг, қийноқлардан қўрққан кампир сирни очиб қўйибди. Шум хон кампирнинг гапларига ишонмай, буларнинг бари уйдирма деб ўйлабди.

Шунда кампир:

— Олампаҳоқ, агар менинг айтганларимга ишонмасангиз, илоннинг келишини ўз кўзингиз билан кўришингиз мумкин. Фалон куни дарё бўйига боринг,— дебди.

Хон айтилган пайтда дарё бўйига бориб, панароқда туриб кузатибди, қараса, кампирнинг гаплари бари тўғри эмиш. Сут ичгани келган илон кампирнинг косасига битта тилла ташлаб кетибди.

Кампирнинг илонга яхши муомала қилганлигини кўрган хон уларнинг ҳар иккаловини қайнаб турган қозонга ташлашни буюрибди. Шундан кейин илон шаҳар халқига сира кун бермай қўйибди. Ахири одамлар илоннинг дастидан ҳар қаёқларга кўчиб кетишга мажбур бўлибдилар¹. Золим хоннинг ўзи эса Самарқандга қочиб бориб ўрнашибди. Аммо у барибир илоннинг таъқибидан қочиб қутулолмабди. Хоннинг сурувидаги серканинг шохига ўралиб олган илон Самарқандга қочиб келган хонни чақиб ўлдирибди.

НАМАНГАНСОЙ

Наманган шаҳри пайдо бўлмасидан аввал унинг ўрнида учта жар бўлган экан. Ана шу жарликларнинг

нчида ўн қаландар яшаган экан. Уларнинг энг каттаси Хаста Лангар¹, ундан кейингиси Хаста Хизир бўлган экан. Бир куни шу атрофдаги аҳоли сув танқислигидан қийналиб қолишибди. Шунда Хаста Лангар бобонинг маслаҳати билан Хаста Хизир қўлидаги ҳассасини минган ҳолда Новкент тарафга кетиб қолган. Худонинг амри билан Хаста Хизирнинг ҳассаси чизган чизиқ ўрнидан ариқ пайдо бўлиб, одамлар сувдан баҳраманд бўлганлар. Намангансой ана шундай пайдо бўлган экан.

БАЛИҚЧИ ҚИШЛОҒИ

Айтишларича, бундан икки минг йил муқаддам Сулаймон пайғамбарнинг замонасида бир балиқчи овчи бобо бўлган экан. Бу чол балиқ тутиб, тирикчилик қиларкан. Балиқчи чол ов қиладиган жой балиқ тутишга жуда қулай бўлгани учун овчилар аста-секин чолнинг атрофига кўчиб келиб, жой қилишиб, чолни «Балиқчи бобо» деб атайдиган бўлишибди.

Балиқчи буванинг учта қизи бўлиб, иккитаси гўзал, битта қизи тўқол¹ экан. Кунлардан бир кун Сулаймон пайғамбар тахти-бахти билан ҳавода девларга тахтини кўтартириб ўтиб қолибди. Шунда балиқчи буванинг қизлари буни кўриб қолиб, ҳар қайсиси Сулаймонга хотин бўлишни орзу қилиб қолишибди.

Шунда тўқол қиз ҳам беихтиёр:

— Мен ҳам Сулаймонга хотин бўлсам,— деган экан, опалари бунга рашки келиб:

— Эй, аҳмоқ, биздай барно қизларни хотин қилмаган киши сендай тўқол, хунук, нотавонни танмахрамликка олармиди,— деб тоза уришиб берибдилар.

Тўқол қиз гапирганига пушаймон еб, кўп афсунадоматлар қилиб, худога мурожаат қилибди:

— Наҳотки менга бахт насиб қилмаса?! Нега мен шундай хунук, тўқол, бебахт қилиб яратдинг?!... Мен ҳам бошқа қизлар қатори бахтли, гўзал қилиб яратсанг бўлмасмиди?!

Худди шу вақтда Сулаймон ўз саройида подшоҳлик қилиб ўтирган экан. Дунёдаги жамики нарсаларнинг бари Сулаймоннинг сеҳрли нигинига² итоат этаркан. Сулаймон таҳоратга бораётганида ўзининг хос ғулومларидан³ бирига ўша нигинни вақтинча қолдирар экан,

Кунлардан бир куни одатдагидай таҳоратга бораётган Сулаймон нигинини ўша ғулумга берибди. Бахтга қарши ўша кун Сулаймонга душман бўлган дев

лардан бири ғулом қиёфасига кириб подшо хизматига турган экан. Сулаймон таҳоратини ушатиб бўлиб қайтса, ғуломи жойида йўқ. Билдики, нигинини ўша олиб қочган, девни қувган экан, у қўрқиб учиб бораётган жойида нигинини бир дарёга ташлаб юборибди.

Сулаймон кўп афсус чекиб, дарё ёқалаб юриб-юриб Балиқчи бува ов қиладиган жойга етиб келибди.

Балиқчилар жойи жуда хушманзара, обод бўлгани учун Сулаймон ҳам шу ерда, Балиқчи бувага етиб келибди. Бу ерда бир қанча вақт яшагандан сўнг, Балиқчи бува овга чиққан экан: «Кел, шу мусофир йигитнинг бахтини бир синаб кўрайин!» — деб дарёга тўр ташлабди. Биринчи сафар тўр ташласа, қуруқ чиқибди. Қайта ташласа, яна ҳеч нарса илинмабди. Учинчи марта Сулаймоннинг ўзи ўз бахтини тилаб «Оллоҳу акбар!» — деб тўрни ташлаган экан, тўрни тортиб кўришса, жудаям оғир эмиш. Балиқчилар тўпланишиб, тўрни зўрға тортиб олишибди. Қарасалар, бир каттакон наҳанг балиқ турганмиш. Балиқчилар Сулаймоннинг бахтига таҳсин айтиб тарқалишибди.

Сулаймон балиқни уйига олиб келиб, қорнини ёрган экан, шу пайт балиқнинг қорнида ўзининг йўқолган шохлик нигини турганини кўриб қолибди.

Сулаймон худога шукурлар қилиб, нигинини бармоғига таққан ҳамон тахти-бахти олдига етиб келибди. Шунда Сулаймоннинг ўнг қўл вазири ва қайнотаси Осаф ибн Баҳриё⁴ ҳам ҳозир бўлибдилар. Сулаймон тўй қилиш учун нозу неъматлар ҳозирлашни буюрибди, бўлғуси келинга шоҳона либоелар келтиришни тайинлабди. Тўқол қизни Сулаймонга никоҳ қилиб берибдилар. Қирқ кун тўй-томошадан кейин Сулаймон ўз шаҳрига кетмоқчи бўлганида, тўқол қиз Балиқчида қолишга изн сўрабди. Сулаймон рози бўлиб, Балиқчига келиб туришга, уни обод қилишга ваъда берибди. Кетишдан аввал «Мана шу азиз жойини: оти Балиқчи⁵ бўлсин!» — дебди.

ҚАЙҚУВОТ ҚАЛЪАСИ

Бундан анчагина йиллар илгари Қувада бир подшо яшаган экан. У энг кучли, энг бақувват подшо бўлиб, унинг асли оти Қайқувот¹ экан. Унинг арки Пилоттепа устида экан. Бу тепа ўша даврда подшонинг у ёқдан-бу ёқдан келган душманни кузатиб турувчи қалъаси бўлиб, доим ўшатта ўтириб, ўзи кузатиб ўтираркан. Тепа атрофи кўл бўлиб, келган душманни ўша кўл ичида тенгиб йўқ

қилинаркан. Ана шундай бўлавергандан кейин бир до-нишманд: чиқиб, биз бу подшони енгмоқчи бўлсак, ол-дин: унинг хотинини қўлга олишимиз керак дебди. Ушанда биз подшони енгамиз деб душманлар ишга ки-ришиб, хотинини қўлга киритишга уришибди.

Подшо хотинини жудаям яхши кўрар, қирқ қават кўрпача солинган тахт устига қирқ сават пахта қўй-дириб ўшанинг устига ўтқазиб, ҳар куни қирқта қора қўйнинг илигидан ош қилдириб боқар экан. Шундай қилиб боққан хотини ҳам Қайқувотга душманлик қи-либ, унинг сирини очиб берибди. У душман лашкарбо-шиесига махфий одам юбортириб:

— Бу кўлнинг сувини қуритиб, эримни қўлга ту-ширмоқчи бўлсаларинг Каркидон деган жойнинг усти-га бориб, ўшатдан сомон оқизсаларинг, сомонни сув оқизиб келиб, бир ерда гирдоб ҳосил қилади. Сомон қаерда айланиб сув тагига кириб кетса, ўша жойни текшириб кўринглар, ўша жойда сув ости йўли бор, агар ўшани бекитсаларинг, бас, кўлга келадиган сув-нинг йўли тўсилади. Сувнинг боши бекитилгандан сўнг, кўл ҳам қурийдди. Кейин зиндон тепаниям бир бориб кўринглар. Уша тепаликнинг остида ошхонамиз бор, ўша жойдан то қалъагача ер остида лаҳимлаб келин-ган йўл бор. Ушанда овқат пишириб, овқатни қўлма-қўл қилиб подшо аскарлари қалъага олиб келишади,— дебди.

Душман хотиннинг гапига кириб, сув келадиган жой-ни бекитибди. Тепалик остидаги ошхонани ва қалъага борадиган йўлниям топишибди. Сув, овқат ўтмай қол-гандан сўнг қалъа ҳимоячилари таслим бўлишибди.

Шундай қилиб, душман Қайқувотни олиш учун унинг хотинини ҳийла билан қўлга туширган экан. Қайқувот подшонинг асл оти Қувват бўлган экан. Қува атамаси² ҳам шундан келиб чиққан дейишади.

ЗАНГИОТА МАҚБАРАСИНИНГ ҚУРИЛИШИ

Амир Темурнинг буйруғига биноан Туркистонда машҳур ислом суфийси тасаввуф намоёниси Аҳмад Яссавийга! мақбара қурилиши бошланган. Қурилиш бошланганининг эртаси куни қарасалар, кечагина те-рилган гиштлар сочилиб, мақбара бузилиб, пойдевори қийшайиб ётганмиш. Усталар қайтадан иш бошлабди-лар. Бир неча кун ўтар-ўтмас қурилган мақбара яна бузилиб кетаверибди.

Шундан сўнг амир қурилиш атрофига қоровуллар қўйишни буюрибди. Пойлаб ётган қоровуллар ярим тунда губир-тақир овозини эшитиб мақбара қурилиши тарафга қараб ҳайратдан ёқа ушлаб қолишибди. Не кўз билан кўришсинки, мақбарани қандайдир бир ҳўкиз бузаётган эмиш.

Шундан кейин Аҳмад Яссавийнинг ўзлари жиянлари Зангиота туғилган чоғда жиянимга мендан аввал мақбара қурилсин деб васият қилганлар, деган овоза тарқалибди. Шу воқеадан сўнг Зангиота мақбараси қурила бошлабди. Туркистондан то қурилиш жойигача бўлган масофада одамлар тизилиб туришиб, ғиштларини қўлма-қўл етказиб бериб туришган эмиш.

ОБИРАҲМАТ

Чорвоқ денгизи қурилмасдан олдин Бўстонлиқнинг Обираҳмат қишлоғида бўлганлар қишлоқ номи билан боғлиқ «қадамжо»ни яхши эслашади. Иккита одамнинг қулочига сигмайдиган баҳайбат чинор, унинг шундоқ ёнгинасида эса муздек тип-тиниқ ва мазали булоқ суви чиқиб ётади.

...Идрис пайғамбар 365 йил яшаб, худога жуда ёқиб қолибди. У кўпинча осмонда учиб юрар экан. Бир вақтлар мана шу пайғамбар бу жойга учиб келибди. У кўкка қад кўтариб турган улкан чинор тагида дам олиб намоз ўқимоқчи бўлибди. Бироқ таҳоратга қатра сув тепилмабди. Шунда у оллога илтижо қилиб, сув сўрабди. Унинг бу илтижосини худо қабул қилиб, «беш панжангни ерга ботир!»— дебди. Идрис пайғамбар шундай қилган экан, беш панжасининг ўрнидан шарқираб сув чиқиб кетибди. Беш жойдан ариқча бўлиб оқиб турган булоқ суви ана шундай пайдо бўлган экан.

«КУЗ ЕШИ» ҚОЯСИ

Бурчмулладан юқорилаб Кўксув дарёси воҳаси сари борилса, Кўз ёши қоясига дуч келамиз. Қоядан ҳамиша сув томчилаб оқиб тушиб туради.

Даққиюнус замонида Кўксув тоғларида бир бой яшаган экан. У бефарзанд экан. Кўп йиллар ўтиб хотини бир кун ҳомиладор бўлиб қолибди. Ой ўтиб, кун ўтиб хотинининг ой-кун етиб, бир суқсурдай ўғил туғибди. Дунёга келган болани доя хотинлар қўлга олиб кўриб барининг ақли бошидан учиб, баъзиларининг лабига учуқлар тошиб қолибди. Чунки ҳалиги чақалоқ

одам бўлиб одамга ўхшамас, махлуқ бўлиб махлуққа ўхшамасмиш. Унинг на боши, на қўл-оёғи бор экан, бамисоли сув солинган мешга ўхшармиш. Боланинг фақат эмиш-у йиғлашдан бўлак пешаси йўқ экан. Эрхотин ҳар кун тангрига нола қилиб, боласига раҳм қилишини сўраб, илтижо қилишаркан. Аммо бола сира ўзгармас, ўша-ўшалигича қолаверибди, ўсмабдиям, одам қиёфасига кирмабдиям. Боласининг барибир тузалмаслигига кўзи етган ота ва она бу дарди бедаводан қутулиш чорасини излай бошлашибди. Бир кун Кўксув дарёсига ташлаб келишибди.

Ота-она қишлоғига қайтар-қайтмас ҳалиги бола тошга айланиб қолибди. Уйига қайтиб келган она шўрлик барибир боласига ичи ачишиб ўша заҳотиёқ изига қайтиб бориб қараса, боласи тошга айланиб қолганмиш. Она фарёд солиб тошга қараб югурган экан, тош ичидан жудаям чиройли бир бола чиқибди. Она хурсандлигидан кўзидан ўт чақнаб, боласи сари талпинибди. Аммо ҳалиги бола бир жилмайиб, онасига томон бир талпинибди-ю, кейин шартта бурилиб ён томондаги ғорга кириб кетибди.

Она бечора — зора болам чиқиб қолса, бир назар кўрсам деб ғор оғзида мукка тушиб, бир неча кун кеча демай, кундуз демай пойлаб ётибди. Боласининг дардида фарёд чекиб, зор-зор йиғлабди. Аммо боладан дарак бўлмабди. Муштипар онаизорнинг аҳволини кўрган бутун борлиқ унга ачиниб, фарёдига шерик бўлибди, қушлар ҳам мотамсаро сайраб, онанинг изтиробига ҳамдарад бўлишибди, қоятошлар ўзининг метиндек бағридан сув чиқариб бамисоли шашқатор кўз ёши тўкибди. Хуллас, бола қайтиб ғордан чиқмабди, она йирлаб-йиғлаб, айрилиққа бардош беролмай, шу ғор олдида жон берибди. Бу воқеаларнинг шоҳиди бўлган қоя тош ҳалигача кўз ёшини тиёлмас эмиш. Бу қоянинг Кўз ёши деб аталишининг боиси ҳам шунда экан.

БАЛИҚЛИ МОЗОР

Афсона қилишларича, Балиқли мозорга¹ гўё Султон Воиз² деган авлиё дафн этилган эмиш. Унинг онаси Бибироҳат эри ўлгач, якка-ю ягона ўғлини ўйлаб, қайта турмуш қурмабди. Ўғли ҳам кўр (Бибироҳат ҳаётининг сўнгги йилларида кўр бўлиб қолган экан) онасининг аҳволига ачиниб, уни ёлғиз ташлаб кетишга кўнгли бўлмай, бир умр уйланмай ўтган экан. Утинчилик

қилиб, бировларнинг туясини боқиб она-бола икковлон тирикчилик қилишган экан.

Бир куни казо-казолар Султон Воизнинг авлиёлигини синаб кўрмоқчи бўлишибди. Улар ош дамлаб, устига макруҳ ҳисобланган мушук гўшти босиб, унинг олдига қўйибдилар. Воиз ошга қандай ҳайвон гўшти босилганини билиб:

— Эй, жонивор, пишт!— деб, ош устини силаган экан, гўшт мушук ҳолига келиб, миёвлаганча, уйдан чиқиб кетган экан. Эл эса Воизнинг авлиёлигига таъ берибди.

ЗИРКМОЗОР

Айтишларича, Муҳаммад пайғамбар вафотидан олдин ўзининг қимматбаҳо тўнини Султон Воизга мерос қилиб қолдирган, уни эгасига топширишни ўз яқинларига васият қилган экан. Унинг вафотидан кейин бу тўнни Султон Воизга топшириш вазифаси Муҳаммаднинг кўёви Алига юклатилибди. Али Султон Воизни ахтариб, гўё Зиркмозорга¹ келганда, ўша ерда тўхтаб, Султон Воизни чақирибди. Кейин шу ерда намоз ўқибди. Али намоз ўқинётганда бош қўйган жойдан дарахт, ҳассасини санчиб қўйган жойдан эса булоқ чиққан эмиш. Шунинг учун бу жой Алининг қадами етган азиз жой ҳисобланармиш.

ҚАҲҚАҲ ҚАЛЪАСИНИНГ ЗАБТ ЭТИЛИШИ

Хўжанд яқинидаги Шаҳристон деган жойда қадимий қалъа харобалари бор. Айтишларича, бундан бир минг икки юз йил муқаддам бу ерда Қаҳқаҳ¹ деган бир подшо ҳукмронлик қилган эмиш. Унинг улуси бутпараст бўлиб, жудаям бой-бадавлат, тўкин-сочин яшашаркан. Қаҳқаҳнинг қалъаси баланд девор билан ўралган, қалъа атрофи гир айлана зовур бўлиб, суви донм лиммо-лим бўлгани учун одам тугул бошқа бирорта жонзот ҳам ундан ўтиб, қалъага киролмас экан. Қаҳқаҳнинг қалъаси дарвозалари олдида махфий кўприкчалари бор бўлиб, фуқаролар ана шу кўприкчалар орқали ичкарига кириб-чиқар эканлар.

Кунлардан бир куни бу қалъани Ҳазрати Али қамал қилибди. Алининг лашкари зовурдан ўта олмай, кўп одамлари қирилиб кетибди. Шунда Али узун арқон топтирибди-да, қалъа мнораларидан бирига арқоннинг бир учини сиртмоқ — ҳалқа қилиб ташлабди,

иккинчи учини эса зовур бўйидаги дарахтга боғлаб, дор ясабди. Алининг ўзи арқон устидан юриб, биринчи бўлиб қалъага кирибди ва Қаҳқаҳ подшоҳи ўз қўли билан ўлдирибди. Жами лашкар арқон устидан юриб, қалъага бостириб кириб, уни қўлга олибдилар.

Қалъа яқинида қирқ қизлар яшаган экан. Қаҳқаҳ уларга чиройли қаср ва боғ қилиб берган бўлиб, у Чилдухтарон² деб аталар экан. Али қирқ қизларни ҳам Қаҳқаҳ подшо асоратидан қутқарибди.

БУЛҒАДОР БУВА

Булғадор бува¹ мусулмон қўшинларининг саркардаси бўлган экан. У кофирлар билан бўлган жангда енгилганидан сўнг Уйғур қишлоғи яқинидаги ғорлардан бирига кириб яширинибди. Ғанимлари уни ҳеч қадан топишолмагач, қайтиб кетибдилар. Шунда бузруквор ғордаҥи Чикиб, Олмоссой тўмонга юрибди, унинг орқасидан келаётган қўчқор эса шохлари билан ерни сузиб, ариқ ҳосил қилиб келаверибди. Булғадор буванинг каромати билан Уйғур ариғи пайдо бўлган экан.

БУХОРОНИНГ БИНО ЭТИЛИШИ

Эрон ҳукмронлари Мовароуннаҳрни забт этгандан кейин Ҳалақу деган олим ва саркардани назоратчи қилиб қўйиб кетибдилар. Уша пайтда ҳозирги Бухоро шаҳрининг ўрни қамишзор кўл бўлган экан. Ҳалақу бу ернинг халқини синаб кўрмоқчи бўлиб, ёш у қариларни бир жойга тўплаб:

— Бизларни сизларнинг юртингизга нимма олиб келди?— деб сўрабди. Шунда йиғилганлар ичидан бир киши: «Ўзинглар келдингизлар!»— деса, яна бириси: «Сизларни тақдири азал олиб келди!»— деб жавоб берибдилар. Бу ҳангома ўша вақтда етти яшар бўлган Имомқозихоннинг қулоғига ҳам етиб борибди. У бир эчкини олиб, туяга миниб Ҳалақунинг ҳузурига келибди.

— Эшитдим, саволингизга юртимиз одамлари тўғри жавоб топиб беришолмабди. Марҳамат, қанча саволингиз бўлса бераверинг, барига жавоб беришга қурбим етади,— дебди у ҳукмдорга мурожаат қилиб.

Ҳалақу ёш болага ҳайратомуз қараб:

— Гўдаксанку, шундай катта элда бирорта кексароқ донишманд йўқмиди?— дебди.

Шунда Имомқозихон кулимсираганча:

— Катта гавда керак бўлса, мана туя етаклаб келганман, узун соқол керак бўлса, мана,— деб эчкини кўрсатибди-да,— агар ақлли жавоб керак бўлса, савол бераверинг, мана мен тайёрман,— дебди.

Ҳалақу яна ўша саволини қайтарибди:

— Қани, айт-чи, бизни шундай олис юртдан бу ерга нима олиб келди? Шу саволимга бирор киши тўғри жавоб бериб мени мамнун этолмади. Қани сен нима дейсан?— деб сўрабди.

Имомқозихон:

— Бу юртнинг элати бир ёқадан бош чиқариб, бирлашмади. Элимизнинг оғзи бузуқлигидан фойдаланиб, юртимизни оёқ ости қилдингизлар. Бу юртга сизларни феъли бадимиз олиб келди,— деб жавоб берибди.

Ҳалақу ўзининг саволига жавоб берган боланинг ақлига қойил қолиб:

— Тан бердим, балли болам! Тила тилагингни!— дебди.

Шунда Имомқозихон:

— Бир ҳўкизнинг териси ичига сиғадиган ер беринг!— дебди.

— Шу ҳам гап бўлдим! Тузукроқ нарса сўрамайсанми; эй нодон бола! Майли, сен айтганча бўла қолсин, бердим ўшанча ерни,— дебди Ҳалақу.

Имомқозихон бир ҳўкиз терисини ингичка тилиб, ип қилиб, учма-уч боғлаб, ҳозирги Бухоро шаҳрининг ўрнини белгилаб, ўраб олибди. Ҳалақу боланинг ақлига яна бир бор қойил қолиб, ўша ерни унга инъом этибди. Бола олган ернинг атрофини қалъа девори билан ўраттириб, катта шаҳар барпо этибдилар. Бухоро шаҳри ана шундай пайдо бўлган дейдилар.

ЛАВАНДАК

Айрим афсоналарга кўра, Бухоро шаҳрини Сиевуш¹ бино этган эмиш. Эрон шоҳининг ўғли Сиевуш Сўғдга келиб, подшо Афросиёбнинг гўзал қизига уйланибди. Куёвининг бу ерларда абадий қолиб кетишига ишонган Афросиёб унга Бухоро ҳокимлигини топширган экан. Уша пайтда бу ерда катта шаҳар қурилмаган бўлиб, вилоят майда-майда қишлоқлардан иборат бўлган экан. Сиевуш ҳозирги Бухоро шаҳрининг ўрнидаги даштда катта қўрғон қурибди. Одамлар бу жойни Лавандак, яъни Машҳур арк деб атай бошлабдилар. Бухоро шаҳрининг илк қўрғони ўша ном билан юритилган.

ҚИРҚ ҚИЗ

Қадим замонда бир подшо ўтган экан. Унинг жуда ҳам оқила қизи бўлган экан. Бир куни малика отасидан вазир, қози, лашкарбоши, тўпчибоши, юзбоши, мингбоши, хазиначи, девонбеги ва муҳрдорларнинг қизларини менинг ихтиёримга беринг, уларга ҳунар ўргатаман, деб илтимос қилибди. Подшо қирқ қизни малика ихтиёрига берибди. Қирқ қиз кечалари ҳамма уй-уйига кириб кетгач, сайр қилгани чиқаркан. Кечаларнинг бирида қозининг қизи ташқарига чиқиб қараса, узоқдан олов кўринибди. У шу ондаёқ буни маликага айтибди. Қизлар йиғилишиб олов кўринган томонга борибдилар. Бир ҳовлида қари чол қирқ қўйнинг бошини дош қозонга солиб каллашўрва пишираётган экан. Бу ер қирқ ўғрининг макони бўлиб, ҳалиги чол ўғриларнинг ошпази экан. Малика дугоналарига:

— Уйга кириб, ошпазга сездирмай ҳамма жойни кўздан кечиринглар,— дебди.

Қизлар хонага киргач, малика чолнинг олдига бориб:

— Бобожон, ассалому алайкум! Нима пишираяпсиз?— деб сўрабди.

— Сенинг дарду балойингни олай, она қизим! Сизлар учун каллашўрва пишираяпман,— дебди чол.

— Бобожон, уйга кириб дугоналарим билан кўришинг, қирқ қиз бўлиб келдик,— дебди малика.

Чол хурсанд бўлиб уйга кирибди. Малика илмоқни кўриб:

— У нима?— деб сўрабди.

— Илмоқ қизим,— дебди чол.

Қиз чолга:

— Мана шу илмоққа мени осинг, бир ўйнаб берай, қизлар томоша қилсин,— дебди.

— Ибби, бошингдан айланай, жоним қизим, нимага сени илмоққа осарканман. Сен мени осгин-да!— дебди чол.

Қизлар чолни илмоққа осибдилар, кейин қозондаги каллашўрвани еб-ичиб, шаҳарга қайтиб кетишибди.

Анчадан сўнг қирқ ўғри келиб қараса, чол илмоққа осилиб ётганмиш.

— Бу қанақа қилиқ?— деб сўрабдилар чолдан.

Чол:

— Дарду балосини олай, бир хушрўй қиз келиб, мени илмоққа осиб кетди,— дебди.

Ўғрилар ҳайрон қолибдилар. Кейин ўзлари овқат пишириб, еб ётишибди. Орадан уч кун ўтибди. Малика ҳовлига чиқиб қараса, яна ўша олов кўринибди. У дугоналарига:

— Биз бориб келган жойда яна олов кўриняпти. Ўша ерга бориб келмаймизми?— дебди. «Борамиз!»— дейишибди қизлар. Улар яна ўша ҳовлига борибдилар.

Малика дугоналарини хонага қўйиб, ўзи чолнинг ёнига келиб:

— Бобо, нима пишираяпсиз?— деб сўрабди.

— Сенинг қайғунг менинг бошимга, бўйингдан айланай, каллашўрва пишираяпман,— дебди чол. Қиз чолни уйга бошлаб бориб сўрабди:

— Бобожон, бу нима?

— Сандуқ!— деб жавоб берибди чол.

— Мени шу сандуққа солинг, дугоналарим кўришсин,— дебди қиз.

— Ибби, нимага бунақа дейсан. Қадду қомати шамшодинга тасаддуқ! Жоним қизим, сен мани сандуққа солгин-да!— дебди чол.

Қиз сандиқни очиб, чолни унга солибди-да, устидан қулфлабди. Қизлар яна қозондаги шўрвани ичиб кетибдилар.

Ўғрилар қайтиб келиб қараса, яна ошпазлари кўринмабди, қозон эса бўм-бўш эмиш. Сандиқдан чолнинг инграгани эшитилибди. Ўғрилар сардори сандиқни очиб:

— Қим сани бу ерга қамаб қўйди?— деб сўрабди.

— Унинг қайғуси бошимга. Уша қизларжон келиб, мани сандуққа солиб кетди,— дебди чол инграб.

Ўғрилар бошлиғи:

— Уларни пойлаб туриб, тутиб оламиз. Ҳаммамиз бўйдоқмиз. Шу қизларга уйланамиз,— дебди.

Орадан уч кун ўтибди. Қизлар яна қароқчилар маконига келибдилар. Улар ҳовлига кирган заҳоти ўғрилар дарвозани бекитиб олибдилар. Малика дарров ҳийлага ўтибди.

— Тўхтаглар, сизлар қирқ йигит, бизлар қирқ қизмиз! Тенгимизни танлаб олинг. Лекин аввал биз ювиниб олишимиз керак. Бўлди демагунимизча сув олиб келаверинглар!— дебди малика.

Йигитлар «хўп!»— деб сув ташийверибдилар. Малика эса дугоналарига:

— Ошхонага боринглар. Йигитлар келтираётган сувни деворга сепаверинглар, шuvoғи тушгач, тешиб қошиб кетамиз,— дебди.

Қизлар сувни деворга сепаверибдилар. Пиҳбят, деворни итаришган экан, катта тешик очилибди. Қизлар чиқиб қочишибди. Охирида малика:

— Энди мен ҳам ювинаман,— деб ошхонага кирибди-да, қочиб кетибди.

Кутавериб тоқати тоқ бўлган йигитлар бориб эшикни очиб қарасалар, ошхонанинг деворидан катта тешик очилган, қизлар йўқ эмиш.

Даргазаб бўлган қўрвоши ошпаз чолга буюрибди:

— Саконта эшак, саконта меш олиб кел!— дебди.

Чол бозорга бориб, саконта эшак билан саконта меш олиб келибди. Уғрилар қирқ мешга сув тўлдириб, қолганига қирқови кириб олишибди-да, чолга тайинлабдилар: «Саройга қараб ҳайда, мешларни сотаман, дейсан. Қизлар бизларни сотиб олади. У ёғини ўзимиз тўғрилаймиз».

Чол саконта эшакни регистонга ҳайдаб борибди. Буни кўрган қозининг қизи маликасига:

— Уша чол саконта эшакни меши билан олиб келибди, қирқта мешда қирқта ўғри бор. Қолганига сув тўлғазилган,— дебди.

Подшонинг қизи қувониб:

— Уғрилар ўз оёғи билан келгани жуда яхши бўлибди. Маслаҳат беринглар, қизлар?— дебди.

Қозининг қизи:

— Отангиздан илтимос қилинг, чолдан саконта мешни сотиб оламиз,— дебди.

Подшо мешларни сотиб олишга рухсат берибди. Қизлар мешларни сотиб олибдилар. Чол эса эшакларини олиб уйга қайтиб кетибди. Уғриларнинг қора нијатларини сезган қизлар сувли мешларни бўшатибдилар. Йигитлар ётган мешларни қаторасига тизиб қўйибдилар. Малика дугоналарига:

— Бу мешларда ўша қирқ ўғри ётибди. Ҳар бирингиз биттадан мешни миниб олиб, чарчагунча ураверинглар!— дебди. Қизлар мешларни чарчагунларича дўп-сувслабдилар. Кейин суякларигача эзилган ўғриларни сувсиз қудуққа элтиб ташлабдилар. Одамлар талончи ўғрилардан қутулиб бемалол яшай бошлабдилар.

Аmmo орадан бир ой ўтиб, қирқ қиз ҳам йўқолибди. Уларни ернинг тагига кириб кетган деган овоза тарқалибди. Кўп жойларни ахтариб, ўғриларнинг бошқа тўдаси қизларни ўлдирганини билишибди. Уша қизлар кўмилган мазор ҳанузгача бор эмиш. У мазорни Қирқ-қиз мозори¹ дейишади.

ЗАРМИТАН

Қадим замонларда Зармитан атрофи қир-дала, ўт-ўланга бой бўлган экан. Кунлардан бир куни қирда ўтлаб юрган семиз гўсалани кўриб қолган зармитанликлар уни шартта тутиб олиб сўйибдилар-да, гўштини катта дошқозонга солиб пишира бошлабдилар. Бу гўсала Хўжаи Хизрники экан. Хизр гўсаласини ахтариб юриб, Зармитанга келиб қолибди. Қараса, одамлар йиғилган, дошқозонда шўрва пишиб турибди. Бир четда ўзининг гўсаласининг терисини ёйиб қўйишибди.

— Шу ерда бир гўсала ўтлаб юрганди, кўрмадингизларми?— деб сўрабди Хизр одамларнинг ёнига бориб.

— Йўқ, кўрмадик,— деб жавоб беришибди оппоқ соқолли чоллар ҳам.

Хизр кетмоқчи бўлган экан, одамлар уни зўр-базўр даврага ўтқазиб, олдига дастурхон ёзиб, иззат қилибдилар. Хизр ҳам ўз гўсаласининг гўшtidан ебди. Овқат еб бўлингач, фотиҳа ўқиладиган бўлибди. Одамлар: «Меҳмон отангдан улуғ деганлар. Фотиҳа сиздан бўлсин, меҳмон»,— деб дастурхонга омин қилишни Хизрга бахш этибдилар.

Шунда Хизр:

— Омин, шу ернинг қатиги зар, хотини зўр бўлсин!— дея фотиҳа ўқиган экан. Шунинг учун бу қишлоқнинг номи Зармитан¹ бўлиб кетган экан.

ЧУПСОЛДИ БУВА

Бир замонлар жуда етишган бир деҳқон киши бўлган экан. У киши чўлга чиқиб, деҳқончилик қилар экан. Бир йили у киши ерига кунжутни гўзага аралаштириб эккан экан. Экини яхши кўкариб чиқибди-ю, сал ўтмай ерни ўт босиб кетибди. Деҳқон эринмай экинини ўтоқ қила бошлабди.

Хоразмда ҳам битта жуда ўткир олим деҳқон бор экан. У жигачилик деҳқоннинг овозасини эшитиб, шу киши билан бир беллашиб кўрай деб йўлга чиқибди. Келиб челга чиқиб қарасаки, деҳқон бобо қоқ офтобда қорайиб кунжут ўтоқ қилаётганмиш.

— Эй бобо, шундай иссиқда азоб кўриб ўтларни битталаб юлиб ўтиргунча, челда туриб ўтларга «чиқотиздан!»— десангиз бўлмайдимиз?— деб сўрабди хоразмлик деҳқон.

— Қўлимдан келмайди-да, жўра! Ҳеч замонда ўт-ўланлар ҳам одамзотнинг гапига кирарканми?— дебди деҳқон.

Шунда хоразмлик пир ўтларга қараб:

— Чиқинг отиздан!— деган экан, бегона ўтларнинг ҳаммаси бирин-кетин суғурилиб-қўпорилиб челга чиқаверибди. Бирпасда далада ғўза билан кунжутдан бўлак ҳеч нарса қолмабди. Деҳқон бечора ҳангу-манг бўлиб, отиздан югуриб чиқиб, пирнинг ёқасига ёпиша кетибди:

— Утларимни нима қилдингиз?! Қани дарров жойига қайтариб беринг!— дебди у.

Меҳмон пир ўтларга қараб: «Утлар, отизга кинг!»— деб қанча уринмасин, улар жойидан жилишмабди.

Шунда деҳқон:

— Бори бир ўқингиз бор экан-у, шундан шунга поюпиёда келиб ўтирибсизми, ҳали?!— дебди-да, ўзи ўт-ўланларга қараб: «Қир отизга!»— деган экан, ўтлар аввалги жой-жойига бориб туришибди. Деҳқон уч марта ўтларни даладан чиқариб-киргизиб берибди-да:

— Утларни отиздан чиқараман десам, кучим етарди, кароматим сизникидан ўн ҳисса кўпроқ. Аммо мен уларни битталаб териб, меҳнат қилиб, эрмак қилиб ўтирган эдим. Ҳамма ишни каромат билан қилаверса, унда меҳнатнинг қадри қоладими? Пешона тери тўкиб тирикчилик қилганга не етсин,— дебди.

Иzza бўлган хоразмлик пир изига қайтиб кетган экан. Икки деҳқон тортишуви бўлган дала ўрни Чўп-солди бува! деб аталадиган бўлибди.

ҚИЗБУВИ

Айтишларича, қадим замонларда бир аҳил оила бўлган экан, бу оиланинг шундай ғўзал бир қизи бўлган эканки, унинг доврўғи узоқ-узоқларга тарқалиб кетибди. Тез орада чор тарафдан совчилар сқиб кела бошлашибди. Қизнинг отаси ўлиб кетган бўлиб, катта акаси оила бошлиғи экан. Синглисига совчилар кела бошлаганини кўрган аканинг юрагига шайтон уя қурибди. У ўзининг соҳибжамол синглисига ҳирс қўйиб «синглимга ўзим уйланаман!»— деб совчиларнинг ба-рини қайтариб юбораверибди.

Бу кўргиликка чидай олмаган қиз бир кун уйидан бош олиб чиқиб кетибди ва олис тоғ этагига бориб, «дунёда шундай хўрликлар бўлса, одамлар орасида

яшагандан кўра ўлганим яхшироқ!»— деб роса йиглабди. Сўнгра катта бир қоятошнинг олдига бориб:

— Эй, тош! Бағрингни очиб, мени ўз қучоғингга ол! Акамга хотин бўлгандан кўра сенинг муздай бағрингда абадул-абад тош қотиб қолганим яхшироқ!— деб нола қилибди.

Шунда тош иккига бўлиниб, қиз унинг бағрига отилиб кириб кетибди. Тош яна ёпилиб, бирдан гумбур-гумбур садолари дарани тутиб кетибди. Ҳалиги тош ўсиб-ўсиб бирпасда катта чўққига айланибди. Қизнинг бир тутам сумбул сочлари тош оралиғидан чиқиб қолган экан, ўша соч толалари наъматакка айланиб, тоғ бағри билан битта бўлиб гуллаб турганмиш. Қизнинг изидан ахтариб келган муштипар онаси қалчалик ялиниб-ёлвормасин қиз қайтиб чиқмабди. Ушандан бери бу чўққининг номи Қизбуви! бўлиб қолган эмиш.

ТҮРТ БОКИРА

Қадим замонларда Бухоро яқинидаги қишлоқлардан бирида тўрт нафар гўзал қизлар яшаган экан. Бу бокира соҳибжамоллар ҳеч қачон эркак зотига назар ташламаган бўлиб, ўзлари ҳам одамлар кўзидан яшириниб юришаркан. Кунлардан бир кун уларнинг олдидан тасодифан битта эркак киши чиқиб қолибди. Қизлар саросимага тушиб қаерга бекинишни билолмай қолибдилар. Охири улар «номахрамга кўзимиз тушгунча, тошга айлантир!»— деб худога ёлворибдилар. Покиза маъсумаларнинг илтижоси ижобат бўлиб, тўрт қиз турган жойида тошга айланиб қолишибди. Кейинчалик, шу ерда қурилган қўрғон ва қишлоқ ҳам ўша тўрт бокира номи билан — Чорбакр! деб атала бошланибди.

ЧАШМАН АЮБ

Айтишларича, қадим замонларда Бухоро тарафларида Чашмаи Аюб! деган киши яшаган экан. У киши жудаям камтарин, художўй ва камбағалпарвар бўлганлар. Бу кишининг художўйлигини кўролмаган шайтонлар оллонинг даргоҳига бориб, уни гийбат қилганлар:

— Ўзи соппа-соғ, тўрт мучаси омон бўлса ҳам ишламасдан камбағалларнинг етиштирган ҳосилдан солиқ йиғиб кун кўради. Умрида намоз ўқимаган,— деб Чашмаи Аюбни ёмонлайдилар. Худо ростмикин деб қарасаки, у намоз ўқиш ўрнига, бир камбағалнинг то-

мини сувоқ қилишда кўмаклашаётган экан. Шунда худонинг қаҳри келибди, бу одам мени менсимас эканда, деб жаҳли чиқибди, натижада бегуноҳ Чашмаи Аюбга ғазаб қилибди. У кишининг етти ўғли уйнинг ичида ўйнаб ўтиришган вақтда бирданга том босиб қолибди, Чашмаи Аюб бу пайтда мачитда намоз ўқигани кетаётган эканлар, йўлда кўнгиллари ғаш бўлиб изларига қайтиб келиб қарасаларки, етти ўғиллари ҳам том тагида қолиб ўлган эмиш. «Ҳай, майли, бу ҳам худонинг иродаси-да, ўзи берган олло ўзи олса нима ҳан қилайин»,— деб изларига қайтиб, мачитга равона бўлибдилар.

Шундан кейин душманлари уни ёмонлашни давом эттиравердилар, худо уларнинг гапига ишониб, Чашмаи Аюбнинг ўзига қаттиқ дард беради. У кишининг баданларидаги гўшлари ярага айланиб, қуртлаб кетади, кўрсатмаган табиби қолмайди, ҳеч қандай муолажа кор қилмай сасиб кетганларидан кейин қишлоқ аҳли уни жамоадан чиқариб ҳайдаб юборадилар. Чашмаи Аюб судралиб юра-юра, бир чашма бўйига етиб келибдилар. Шох-шаббаларни тўплаб, чайла қуриб яшай бошлабдилар. Таналаридаги қуртлар гўшларини тамом еб битирибдилар, шунда ҳам у киши «бу ҳам худонинг иродаси, танамдан олиб ташласам, бу жониворлар егани луқма тополмасдан нобуд бўладилар»,— деб ўйлаб қуртларни териб ташламабдилар.

Кунлардан бир кун и оёқларидаги қурт ерга тушибди, буни кўрган Чашмаи Аюб қуртни аста қўлларига олиб яна оёқларига қўйибдилар. Шунда қурт у кишининг оёқларини чақиб олибди. Ҳайрон бўлган Чашмаи Аюб:

— Танамдаги ҳамма гўшларимни еганинга чақмадинг, ерга тушиб кетганинга сенга раҳмим келиб оёғимга олиб қўйганимда чақасан-а! Ҳа, майли, бу ҳам худонинг иродаси-да,— дебдилар. Шундан кейин битта қуртни олиб чашмага қўйиб юборган эканлар, у шулулук² бўлиб сузиб кетибди. Одамларнинг ҳаром қонини сўриб, шифо берувчи ҳашарот ана шундай пайдо бўлган экан. У киши иккинчи қуртни олиб осмонга отибдилар, у ўша заҳотиёқ асаларига айланиб учиб кетибди. Учинчи қуртни эса чашма бўйидаги тут дарахтига қўйворибдилар. Бу қуртдан ипак қуртни пайдо бўлган эмиш.

Худо Чашмаи Аюбнинг садоқатига тан бериб, ўзининг ноҳақлигини билиб, уни дарддан фориг қилибди. Шундай қилиб, у киши тузалиб, шу чашма бўйида узоқ

йил истиқомат қилибдилар. Вақти қазолари етган кун
ўша чашма бўйда бандаликни бажо келтирибдилар.

ҲАЗРАТИ АЮБ ЧАШМАСИ

Бундан кўп йил муқаддам румлик¹ Ҳазрати Аюб Фарғона вилоятидаги шаҳри Ҳайковига келибди. Уша вақтда бу ерда Боил деган подшо ҳукм сурган экан. Ҳазрати Аюб бадавлат одам бўлса-да, қирқ хотини билан ҳалолу покиза ҳаёт кечирар экан. Аюбнинг ҳалоллиги, ҳақиқатгўйлиги шайтонга ёқмас экан, шу боис у худонинг даргоҳига бориб, Аюбни ёмонлаб, устидан иғво қила бошлабди:

— Сиз Аюбни олийҳиммат, ҳалол деб ўйлаб, нуқул сийлаганингиз сийлаган, аммо унинг покизалиги, оқкўнгиллиги бойлигининг орқасидан эканлигини билмайсиз. Аюбни бор-будидан маҳрум қилинг, рўзғоридан хайр-барака кетса, ана ўшанда кўрасиз унинг кимлигини,— дебди. Шунда худо Аюбни синаб кўрмоқчи бўлиб, уни оғир дардга мубтало қилибди. Аюбнинг оила аъзоларига ҳам офат тегиб, катта хотини Ҳазрати Юсуфнинг қизи Бурхондан бўлак ҳамма хотинлари ўлиб кетишибди. Ҳазрати Аюб 73 йил дард азобини чекиб ётибди. Унинг поклигига ишонган худо Ҳазрати Жаброилни юборибди. У Ҳазрати Аюбнинг бир оёғини силаган экан, яралари битиб, Аюб ўринларидан турибди, оёғи остидан эса чашма отилиб чиқибди. Ҳазрати Жаброил Аюбнинг иккинчи оёқларини ҳам силаган экан, у ҳам тузалиб, етти қадам ташлабдилар. Аюб тўхтаган жойдан ҳам битта булоқ пайдо бўлибди. Ана шу булоқлар ҳозир ҳам Ҳазрати Аюб чашмаси деб аталади².

ХУЖА БАНДИ КУШО МОЗОРИ

Хўжа Банди Кушонинг пирлари ҳазрати Нурул шайх бўлган экан. Кунлардан бир кун, ҳали Хўжа Банди Кушо ёш йигит бўлган пайтларда пирлари Нурул шайхдан сазо келиб:

— Хўжа Банди Кушо!— деб чақирибдилар.

Шунда Хўжа Банди Кушо:

— Лаббай, пирим!— деб ўринларидан туриб, кўнгилларида пирларининг ҳузурларига бормоқчи бўлиб эндигина бир оёқларини кўтариб юрмоқчи бўлиб турганларида пирларининг:

— Тўхтаг!— деган овозлари эшитилибди. Шунда

у киши шу ҳолатларида оёқларини кўтарганча тўхтаб қолибдилар. Орадан бир йил ўтибди, Хўжа Банди Кушо йил бўйи оёғини ерга қўймасдан бир оёқлаб тура-верибдилар. Бир йилдан кейин яна пирларидан сазо келибди:

— Хўжа Банди Кушо,— деб чақирибдилар. У киши ҳам ҳозиржавоблик билан:

— Лаббай, пирим!— деб жавоб берибдилар. Шунда пирлари шогирдининг ҳамон бир оёқда турганлигини кўриб, ҳайрон бўлиб:

— Нега бир оёғингизни кўтариб турибсиз!?— деб сўрабдилар.

— Утган йили чақирганингизда ҳузурингизга бормоқчи бўлиб чоғланган эдим, энди бир оёғимни кўтариб босаман деб турганимда ҳазратимнинг тўхташ ҳақидаги буйруқларини эшитиб қолдим. Шундан бери амрингизга мунтазир бўлиб кутиб турибман,— дебди Хўжа Банди Кушо.

— Бўлмаса, ҳозир сизнинг қадамингиз тушадиган муборак жой муқаддас қадамжо бўлсин! Хўжа Банди Кушо зиёратгоҳи одамдан тортиб молу жону жониворларгача ҳамманинг ҳожатини чиқарадиган табаррук гўша бўлсин! Дардмандларга шифо, бепарзандларга бола бериб, бандаларнинг мушкулини осон қилғайсиз!— дебди пирлари Нурул эшон.

Хўжа Банди Кушо вафот этгач, у кишининг жасадларини пирлари башорат қилган жойга — бир оёқда йил бўйи тургандан сўнг қадам ташлаган ерларига дафн этишибди. У кишининг мазорини 3 марта айла-ниб нимаки тилак тилаган киши муродига етармиш¹.

МОЗОРИ СУЛФИ КАБУТАҚ ЕКИ УМАР ОТА МОЗОРИ

Қадим замонларда Умар ота деган пир ўтган эканлар. У кишининг касб-корлари жувозкашлик экан. Уйларига яқин жойда бир қаландархона бўлиб, унда бир ғор бор экан. У киши ҳар икки йилда бир марта ана шу ғорга кириб дарвешу қаландарлар билан жар қилар эканлар.

Кунлардан бир куни жар қилишга кирган пайтларида жинчироқларининг мойи тамом бўлиб, ўчиб қолибди. У киши бир дуо ўқибдилар, шу заҳотиёқ бир чоракорлари ҳозир бўлибди. Чоракорнинг қўлига ҳалиги қора чироқни бериб:

— Югуриб бориб жувозхонадан шу қора чироққа мой солиб келинг!— деб буёрибдилар.

Чоракор чироқни кўтариб келиб қарасаки, жувоз-хонанинг эшигига каттакон қулф осилган эмиш. У ёқ-бу ёққа қимирлатиб кўрибди, очишнинг иложи бўлмабди. Шунда у зикрхонага қайтиб келибди-да, аини жар қизиган вақтда Умар отага жувозхона эшиги маҳкам бўлганлиги учун мой ололмай келганлигини маълум қилади. Шунда Умар ота:

— Жувозхона ёпиқ бўлса, сенга тошлоқдаги сойнинг суви ҳам қуриганмиди, эй бандан нодон!— дейдилар.

Чоракор чироқни жойига қўйиб, бир пақирни олади-да, сойга қараб чопиб кетади, бора селиб пақирни сувга тўлдириб қайтиб келади. Сувни қора чироққа солиб ёқсалар, худонинг амри билан у лопиллаб ёна бошлабди. Шу тошлоқнинг суви бир неча йиллар давомида мой бўлиб оққан, қанчадан-қанча бева-бечоралар, етим-есирлар тошлоқсой мойидан баҳраманд бўлишибди. Шу етим-есирларнинг дуою шукроналари ижобат бўлиб, Умар отага осмондан тўртта кўк тош тушибди. Ривоят қилишларича, бундай тошдан бошқа мамлакатларга ҳам тушган эмиш. Бу тошларнинг ғаройиб хислати бўлиб, жаннатдан тушган бу тошни ҳожатбарорлар, фарзандталаблар, кўкйўтал бўлган болалар, касалмандлар тавоф қилсалар, муродлари ҳосил бўлар эмиш.

Умар отанинг авлиёлигига шак келтирувчи душманлари ҳам кўп экан. Кунларнинг бирида диёнатсиз Бурқут авлодидан бўлган бир киши Умар отанинг бошига қилич солади. Қилич зарбидан калласи узилиб тушган ҳазрати Умар ота ўринларидан туриб, думалаб кетган каллаларининг ёнига юриб борадилар-да, бошларини қўлларига олиб:

— Тушган жойим кўкйўталга даво бўлсин!— деб жон берадилар.

Ҳазратни бошлари тушган жойга дафн қилганлар. Ҳазрати Сулфи кабутак ёки Умар ота мазори¹ ана шу тариқа пайдо бўлган экан. Ҳозир ҳам кўкйўталга чалинган болаларни Умар ота мазорининг атрофидан айлантирадилар. Дардманд кишиларнинг кийимларини мазор ёнидаги қудуқ сувига ювса, улар тез орада тугалиб кетади деб ривоят қиладилар.

АБОМУСЛИМТЕПА

Қадим замонларда тез-тез сув тошқини бўлиб, одамларга кўп ташвиш келтирар экан. Ана шундай сув

тошган маҳалда уммон ичидан жуда баҳайбат бир махлуқ чиқиб келиб, кўзига кўринган барча жониворларни еб, мажақлаб кетар экан. Кунлардан бир кун яна сув тошқини бўлиб, дарёю денгизлар суви кўтарилаётган вақтда одамлар жудого нола қилиб, ундан мадад сўрабдилар. Худо ҳазрати Жаброилга бу ишни бажаришни тоширибди. Шундан кейин ҳазрати Жаброил худонинг амри билан ернинг турли жойларига баланд-баланд тепаликларни келтириб ташлабди. Одамлар тошқин вақтида ана шу тепаликларнинг устига чиқиб жон сақлаб қолибдилар. Қўрғон, Абомуслимтепа¹ каби тепаликлар ҳам ўшандан қолган дейишади.

ЖИЛБУЛОҚ ЧАШМАСИ

Кунлардан бир куни Хўжаи Хизр бува эгниларидаги кийимлари қирқ ямоқ, жулдур чопон, кўҳна кулоқ кийган бир фақир қаландар киши сифатида Сармишдаги бир тўйга борибдилар. Шунда одамлар «бу палакаг пайдо: қаёқдан келиб қолди?»— дейишиб, уни тўйхонага киритмай олдиларига солиб қувиб юборадилар. Хизр бува қочиб кетаётиб қарасалар қувғинчилар яқин келиб, етай-етай деб қолганмиш. Шунда у киши ҳассалари билан ерни бир урган эканлар, ўша жойдан серсув чашма пайдо бўлиб, нзидан қувиб келаётган одамлар булоқдан ўтолмай ортда қолиб кетишибди. Хўжаи Хизр бува қутулганларига шукур қилиб: «Илоҳим, ушбу булоқнинг суви бандаларимнинг дардига шифо бўлсин! Ҳеч кимга зарар етказмай ҳамиша жилдираб оқиб турсин!»— деб дуо қилган эканлар, боядан бери кўпириб турган чашма бирдан пасайиб, секингина жилдираб оқа бошлабди. Шундан бери бу булоқнинг оти Жилбулоқ бўлиб қолган эмиш¹.

Шундан кейин Хўжаи Хизр бува бир ерга етганларидан сўнг бироз дам олиб нафасларини ростлаб олмақчи бўлибдилар. «Ортимдан қувиб келаётган одамлар қолиб кетишдимкин ё ҳалиям қувишяптими-кан?»— деб ўйлаб, ерга қулоқ тутиб кўрибдилар. Ог туёқларининг саси эшитилмагач, «Ҳа, ўша булоқдан ўтолмай қайтиб кетишибди-да»,— деб ўйлаб хотиржам бўлибдилар. Мана шу ерга қулоқ тутган жойларига қараб: «Илоҳим ушбу ер менинг бандаларимнинг қулоқ оғриғига шифобахш маскан бўлсин! Қимда-ким сизиниб келса, муроди ҳосил бўлсин!»—деб дуо қилибдилар. Шунинг учун одамлар бу жойни «Қулоқ ота»² деб аташар, қулоғи оғриган болаларни ўша ерга олиб бо-

риб уч марта айлантурса тузалиб кетади деб ўйлашар экан.

Хизр бува ўзини тўйдан қувиб юборган одамларни «Илоҳим қизил бўлан кўкнинг фарқига борманглар, қизларинг хотин бўлсин»,— деб қарғаган эмишлар. Шунинг учун ўша қишлоқнинг аёллари қизил ва кўк кўйлакнинг фарқига бормай кийишаверар эмиш.

ХУЖА АБДУРАҲМОН ОТА

Қадим замонда бир кишининг олти нафар ўгли бўлиб, ҳаммаси ўқимишли етук авлиё бўлиб етишибдилар. Улардан тўнғичининг оти Қўчқор ота, иккинчисиники Арслон ота, учинчисиники Хўжа Абдураҳмон ота, тўртинчисиники Нурота, бешинчисиники Хўжа Қарсон ота, кенжатоиники Ғозғон ота экан. Булар асли Нурота қишлоғидан чиққан авлиёлар экан. Бир куни ака-укалар туяга миниб йўлга чиқибдилар ва «кимнинг туяси қаерга борганда чарчаб чўкса ўша жойда чодир қуриб яшаб қолади»,— деб шарт қўйибдилар.

Нурота бобонинг туялари ҳали қишлоқдан чиқмасдан туриб юрмай қолибди ва бир сайҳонликка борганда чўкибди. У киши шартга биноан шу қишлоқда қолишига қарор қилибдилар. Арслон отанинг туялари эса ҳозирги Нарпай ноҳиясига етиб борганда чўкибди. Туялари чўккан жой у кишига макон бўлиб қолибди. Укалари Хўжа Қарсон бобонинг туялари ҳам шу атрофда чўкибди. Хўжа Абдураҳмон ота эса йўл юрибдилар, йўл юрсалар ҳам мўл юрибдилар, охири узоқдан бир қишлоқнинг қораси кўринибди. Кун пешиндан оққанда у киши Каттақўрғон шаҳрига етиб келибдилар. Туялари одам гавжум гузарлардан бирида чўкибди. Абдураҳмон ота туя чўккан жойга чодирларини тикибдилар. Буни кўрган одамлар авлиёнинг атрофига тўпланишибди. Шунда Абдураҳмон ота йиғилганларга қараб:

— Фарзандталаб кишиларга, фалокатга учраган бандаларга, ҳар қандай холис ниятли кишиларга мен ҳамиша мадаккор бўламан!— дебдилар-да, чодирларига кириб кўздан ғойиб бўлибдилар. Одамлар кўз олдида туя ҳам, чодир унинг ичига кириб кетган авлиё ҳам йўқ бўлиб қолибди. Хўжа Абдураҳмон ота ғойиб бўлган жойга одамлар туғ кўтариб, зиёратгоҳга айлантирибдилар¹.

ЧИЛЛА ОТА

Бир киши ёшлигида жуда қаттиқ касал бўлиб қолибди. Бутун аъзойи баданларига аллақандай катта-катта яралар тошиб кетибди. Ҳеч бир табибнинг муолажаси кор қилмасдан, бу яралар кўпайиб, охири у кишининг бадани қуртлаб кетибди. Шунда бу одам дардига даво излаб йўлга чиқибди. Кўрсатмаган табиби, зиёрат қилмаган қадамжолари қолмабди. Ахири бир кун ҳозирги Чилла ота ўрнидаги оқар чашма бўйига етиб келиб, унинг зилол сувида чўмилиб бироз енгил тортибдилар. Лекин барибир баданларидаги қуртлар тушмабди. Чашма бўйида кўм-кўк тут дарахти ўсиб ётган экан. У киши ана шу дарахтнинг тагида бироз дам олмоқ ниятида ётиб ухлаб қолибдилар. Шунда баданларидаги қуртлар бирин-кетин тушиб, шу дарахтга ўрмалаб чиқиб кета бошлабдилар. Бир неча йилдан бери бемор кишининг баданини кемириб келган қуртлар ўша тут дарахтининг барглариини иштаҳа билан ея бошлашибди. Дарахт қуртларга роппа-роса қирқ кун давомида озуқа бўлибди. Шундан кейин дарахт япроқлари ўрнида оппоқ пиллалар пайдо бўлибди. Ипак қурти ва пилла Чилла отаниннг баданини еб ётган қуртлардан пайдо бўлган экан. Тут дарахти эса у кишини дардларидан халос қилган экан.

Бу киши дарддан фориг бўлгач, ана шу чашма ёнида деҳқончилик қилиб, макон қилиб қолиб кетибдилар. Вақти қазолари етиб, бандаликни бажо келтирганларидан сўнг, у кишининг васиятларига кўра жасадини дардларига шифо бўлган чашма ва тут дарахти ёнига дафн этишибди. Чилла ота мозори ана шундай пайдо бўлган экан.

ЧИЛЛА ҲОВУЗ

Қадим замонда бир эру хотин бўлган экан. Улар бир-бирларини шундай яхши кўришарканки, ҳамма ҳавас қиларкан. Лекин уларнинг битта армони бўлиб, шу сабаб кўнгилларига чироқ ёқса ёримас экан, чунки уларнинг фарзандлари йўқ экан. Улар фарзанд тилаб худога кўп илтижо қилибдилар. Орадан кунлар ўтиб, ойлар ўтиб, бир ўғил кўрибдилар. Улар фарзандларини еру кўкка ишонмай тарбиялай бошлашибди. Бола 6—7 ойлик бўлганида юз-кўзини аллақандай яра-чақалар босиб кетибди. Дори-дармонлар фойда бермаб-

ди, яралар кун сайин кўлаяверибди. Ота-она нима қилишларини билмабдилар. Шунда она йиғлай-йиғлай боласини кўлига олиб Хонақо бува авлиёни зиёрат қилиш ва у кишига сифиниш учун йўл олибди. Аёл қабристонга бориб, қабрининг тупроғидан олиб боласининг юз-кўзига суртибди. Шу пайт ғойибдан:

— Эй мушфиқ онаизор! Кўп куйинма, болангининг дардини ўйлаб қаддингни букма! Урнингдан туриб, қибла томонга қараб юр. Анча юрганингдан кейин олдиндан бир сув чиқади. Болангининг юзини ўша сув билан яхшилаб ювгин! Яралар йўқолиб, боланг дардидан фориг бўлади!»— деган овоз келибди.

Аёл боласини кўтариб кетаётганда олдидан бир ҳовуз чиқибди. Она ҳовуздан ҳовучида сув олиб боласининг юз-кўзини ювган экан, ярадан азоб чекаётган чакалоқ йиғидан тўхтабди. Она кўнгли таскин топиб уйига қайтиб келибди, орадан беш-олти кун ўтгандан кейин ярадан ном-нишон қолмабди. Шундан буён бу ҳовузнинг номи «Чилла ҳовуз» бўлиб қолган экан. Ҳали ҳам чилла яра чиққан болаларни шу ҳовузга олиб боришади¹.

ШАЙХ МУҲАММАДЖОН НУҚРАГУЗОР

Бу киши шунчалик камтарин эканларки, ҳатто уйланган пайтларида келинчакка карбасдан¹ кўйлак ва лозим тиктирган эканлар. Узларининг кийим-кечаклари эса қирқ ямоқ бўлган. Кайвонилар келин-куёвга шарбат тутиб, ҳазорисбант² тутатгани кирганларида у киши удумларга амал қилиб, уларга бирор нарса бермабди. Бундан ранжиган кайвони гўшангадан³ хафа бўлиб чиқиб, қизнинг ота-онасига:

— Бундай қашшоқ куёвни қаердан топдингизлар? Чўнтагида бир мириси йўқ, унга уйланишни ким кўйибди, аҳволни шу бўлса қизингизни очидан ўлдиради!— деган экан, бу гаплар у кишига аён бўлиб, қўл ювиш учун сув сўрабдилар. Кайвони офтоба билан чилопчинни кўтариб киргандан кейин у киши: «Қуйинг!»— дебдилар. Кайвони сув қуйибди, у киши қўл ювибдилар, қўлларидан оқиб тушаётган сув нуқрага айланиб тўкилаверибди. Бирпасда чилопчин нуқра⁴ билан лиқ тўлиб, офтоба ҳам нуқрага айланиб қолибди. Бу мўъжизани кўрган одамлар у кишини Шайх Муҳаммад-жон Нуқрагузор деб атай бошлашибди⁵.

ҚУРҒОНТЕПА

Бир куни Ҳазрат Али саёҳатга чиққанида анча йўл юргач, бир тепаликда дам олмоқчи бўлиб тўхтабди. Ўзи салқинроқ жойни танлаб, дам олгани ўтириб, дулдулини тепаликка ўтлагани қўйворибди. Тепалик шунананги серўт эканки, бироз фурсат ўтгандан сўнг Ҳазрат Али кетишга чоғланиб отини уч марта чақирса ҳам дулдулга тепаликнинг ўти ширинлик қилиб эгасининг олдига келмабди. Шунда Ҳазрат Али:

— Илоҳим, бундан кейин шу ерда бирорта гиёҳ ҳам кўкармасин!— деб бу тепаликни қарғаган экан. Шундан бери бу тепаликда, умуман, ўсимлик ўсмайдиган бўлиб қолибди!

БЕШИКТОҒ

Қадим-қадим замонларда ана шу Бешиктоғ ўрнида катта бир подшоликнинг салтанати бўлган экан. Аркони давлат ана шу тоғнинг энг баланд чуққисида жойлашган экан. Бу мамлакатнинг одамлари бой-бадавлат, тўкин-сочин яшашган. Ер юзида бундай муаззам гўша бўлмаган. Тўқлик эса шўхлик келтириб чиқаради деганларидек, бора-бора одамларда шарм-ҳаё йўқолган. Ота болага қарамай қўйган, ака сингилга, ҳамсоя ҳамсояга кўз олайтирган. Отасиз туғилган гўдаклар кўпайиб кетган. Хотин-қизлар ярим яланғоч ҳолда кўча-кўйда юрадиган бўлишган. Хайр-саховат, эҳсон-мурувват йўқолган, бола отани, ёшлар қариларни ҳурмат қилмай қўйишган. Салтанатда яшовчи фуқароларнинг бари бойликка, сипоҳилар қиморбозликка, беклар эса ичкиликка ружу қўйишган. Фуқаро раҳбарлар билан ҳисоб-китоб қилиб ўтирмаган, подшоликнинг фармони олийлари қоғозда қолиб жетаверган.

Бундай парокандаликни кўриб кузатиб турган қўш-ни мамлакатларнинг подшолари бирлашиб, бу салтанатга қарши уруш эълон қилибдилар. Бундай ола-таъсир замонларни анчадан бери кўрмаган сипоҳилару нобакор халқ осонтини ўз бошларини душман қиличининг тиғига тутиб бераверибдилар. Кўп одамлар қурбон бўлган, кўплари асир тушган. Подшолик инқирозга юз тутгач, салтанатни сақлаб қолишга кўзи етмаган хоқон қибла томонга юзланиб, Аллоҳи таолога нола-ю илтижо қилиб:

— Илоҳи, душман қўлига тушиб, токи асирликда хор-зор бўлиб ўлгунча, бутун салтанатим, аркони-дав-

латимга қўшиб мени ҳам тошга айлантириб ташла!— дебди.

Подшонинг илтижоси ижобат бўлиб, душманлар кўз ўнгида бутун салтанат тошга айланиб, ҳозирги Бешиктоғ пайдо бўлган эмиш!

ТОМДИБУЛОҚ

Қадим-қадим замонларда, Қизилқум деган томонларда Ажарбой деган киши бор экан. Унинг яккаюягона Қалдирғоч исмли беҳад гўзал, барно, ақлли қизи бўлган экан. Аммо йигит зотини сира-сира ёқтирмас, турмушга чиқиш ҳақида ҳатто эшитгиси ҳам келмас экан. Мол-дунёсининг ҳисобини билмаган қанчадан-қанча бойваччалар Қалдирғочнинг висолига етолмай доғда эканлар.

Бир куни Ажарбой Қалдирғочни ёнига чақириб, маслаҳат солибди:

— Қизим,— дебди бой,— мен ҳам, онанг ҳам кексайиб қолдик. Сендан бошқа фарзандимиз ҳам, суянчигимиз ҳам йўқ. Кўзимиз очиқлигида сенинг тўйингини кўрсак, деган ниятимиз бор.

Қалдирғоч ўйга толибди. Узоқ сукутдан сўнг:

— Розиман, лекин бир шартим бор,— дебди.

— Ҳар қандай шартинг бўлса эшитай, жон қизим,— дебди бой.

Қалдирғоч отасига шундай дебди:

— Бутун овулга, майли бутун Қизилқум саҳросига жар солинг: кимки бориб Сайхун дарёсидан сув келтира олса, унинг ҳаётбахш суви билан овулимиз одамларининг чанқоғини қондира олса, ўша баҳодирга турмушга чиқаман.

Ажарбой тўрт тарафга жарчи жўнатибди. Бироқ манман деган бойваччалар ҳам Қалдирғочнинг шартини бажаришга журъат етолмадилар. Оқтов ён бағирларида қўй боқиб юрган Аймек исмли чўпон бу гапни эшитиб, ўз бахтини синаб кўриш мақсадида йўлга тушибди. Бутун овул Аймекка оқ йўл тилаб қолибди.

Аймек йўл юрибди, йўл юрса ҳам мўл юрибди. Қанча тоғ, қанча қир, қум барханларидан ўтиб, ниҳоят Сайхун¹ дарёси бўйига етибди. Қўлидаги мешни зилол сувга тўлдириб, изига қайтибди. Унинг юраги ҳаприқар, иложи борича тезроқ мақсадга етсам деркан. Шунда на кундузи, на кечаси дам оларкан.

Кунлар ўтиб бориши билан масофа ҳам қисқараверибди. Лекин мешдаги сув ҳам кун сайин озайиб бо-

раркан. У илөжи бөрича мешдаги сувни асраб-авайлашга интилиб, хатто ўзи чанқаса ҳамки, ундан бир қултум ичмабди.

Афсуски, манзилга етай-етай деганда юриб бораётган Аймек депсиниб кетибди-ю, елкасидаги меш учиб тушиб, икки бўлакка бўлинибди. Мешдаги сув ҳам иккига бўлиниб, оқиб кетибди. Бу жой ҳозирги кунда Сувкетди деб аталар экан.

Аймек эзилибди, қон йиғлабди, қараса, мешнинг тубида озгина сув қолган экан. У ана шу сувни эъзозлаб, яна йўлга тушибди. У минг азобда овулга етиб келиб, бўлган воқеаларни айтиб бериб, мешни ағдарибди. Буни қарангки, мешда атиги бир томчигина сув қолган экан. Одамлар чўпон йигитга раҳмлари келиб бош чайқаганча уй-уйларига тарқалибдилар. Эрта тонг билан эса улар Аймекнинг ҳолидан хабар олиш учун келибдилар. Аммо улар содир бўлган мўъжизани кўриб ёқа ушлаб ҳайратда донг қотиб қолибдилар. Мешдан тўкилиб, тупроққа сингиб кетган томчи ўрнида каттакон булоқ мавжланиб оқмоқда эди! Булоқ бўйида эса бир-бирига чирмашган иккита чинор кўкка бўй чўзган.

Айтишларича, ўша оқшом Аймекнинг нолаеси худоба етиб бориб, томчи томган жойдан катта чашма отилиб чиққан, унинг бўйида ўтирган йигит эса чинор дарахтига айланиб қолган эмиш. Қалдирғоч ҳам чўпон йигит сув олиб келганлигини эшитиб, ярим кеча дугоналари билан Аймекни кўргани келибди. Унинг нигоҳи шарқираб оқаётган булоқ бўйида чинорга айланиб қолган Аймекка тушибди. Шунда қиз:

— Элу юрти учун оби ҳаёт келтирган йигитга жоним фидо бўлсин!— дея дарахтни қучоқлаб йиғлабди. Шу он Қалдирғоч ҳам дугоналари кўзи ўнгида чинорга мангу чирмашиб қолибди.

Қалдирғоч билан Аймек яшаган овул ўшандан буюн Томдибулоқ деб аталар экан. Овул марказидаги Чашма ҳозир ҳам одамларга, теваарак-атрофга ҳаёт бағишлаб турибди. Бир-бирига чирмашган икки дарахт ҳам ҳануз ям-яшил.

ҚОРАМУРТ

Даставвалги вақтларда ушбу Қорамурт қишлоғига бир қанча кишилар ҳар қаердан кўчиб келиб ўрнашишган экан. Бир йили қиш жуда қаттиқ келиб, бутун қишлоқни қор босиб қолибди. Фақат Гулгул момо деган

бир кампир невараси билан икковлашиб ҳар куни эргалаб уйларнинг олдидаги қорларни кураб, омон қолишган экан.

Кўклам келиб, ёз бўлганидан кейин кампир ёлғиз невараси билан далага экин экиб, парваришлай бошлабди. Аммо бола—бола-да, кампир қаттиқ қийналиб, «ҳайҳотдай катта қишлоқда ёлғиз қизим билан қандай яшайман?!»—деб йиғлар экан. Кунлардан бир куни уларнинг уйига узоқ юртлардан келаётган бир мусофир йигит қадам ранжида қилибди. Меҳмоннинг елкасига милтиқ ҳам осилган бўлиб, унинг касби-кори овчилик экан. Йигит кампирдан ҳол-аҳвол сўраган экан:

— Э болам,—дебди кампир,— биз мана шу қизим билан ёлғизмиз. Қишлоғимизда ҳеч ким қолмай нобуд бўлишди. Иккаламиз қаёққа боришимизни ҳам билмасдан ўтирибмиз ҳайрон бўлиб.

Мусофир йигит ҳам ростгўй, покиза одамларнинг фарзанди экан, шу ерда қолиб, деҳқончилик қилиб, яқин-йироқдан ов овлаб, кампирнинг рўзгорига қарашига рози бўлибди. Орадан бироз вақт ўтгач, кампирнинг қизи ҳам бўй етибди, момо неварасини йигитга никоҳлаб берибди. Йигит деҳқончиликка ҳам жуда миришкөр экан, ҳам-паш дегунча теварак-атрофни боғроғларга айлантариб юборибди. Ўтган-кетган кишилар бу қишлоққа ҳаваслари келиб, йигитга қўшни бўлиб қолиб кетишибди. Шундай қилиб, қор босиб вайрон бўлган жой ўрнида яна катта қишлоқ пайдо бўлибди.

Бу ерга даставвал келиб, кампирнинг қизига уйланган йигитнинг оти Худойдот экан. Худойдот кампирнинг қизи билан тинч-тотув яшаб етгата қиз фарзанд кўрибди. Шу боис улар яшаган жойни одамлар ҳалигача Етти момо деб аташаркан.

Ҳазрат Хўжа Аҳмад Яссавийга бир одам кўп ёмонлик қилиб, эл-юртнинг назаридан қочиб, Туркистондан шу томонларга улоқиб келган, авлиёнинг икки муриди эса унинг орқасидан из олиб ахтариб келган экан. Етти момонинг орқасидаги жарликка етганда улар изни йўқотибдилар. Сўнгра Худойдотнинг овчилигидан хабар топиб, унинг ёнига борибдилар ва авлиёга душманлик қилгани учун қарғиш олган кишининг шу жарликнинг қайси бурчагидадир яшириниб юрганлигини айтиб, уни топиб, отишни илтимос қилибдилар. Худойдотнинг Хўжа Аҳмад Яссавий ҳазратларига ихлоси баланд экан, у дарҳол ов анжомларини олиб йўлга чиқибди. Бир неча кундан кейин ўша қочоқни ахтариб юрганида, жарликда юрган битта дайди итга кўзи ту-

шибди. Қараса, жудаям ориқ, эти суятига ёпишган қари ит экан, отишга кўзи қиймабди. Уйга қайтиб келиб, авлиёнинг муридларига бўлган воқеани бирма-бир айтиб берибди-да, жарликда қари итдан бўлак ҳеч зор йўқлигини маълум қилибди. Уша кеча ётибдилар, ярим кеча Худойдот туш кўрибди. Тушида Хўжа Аҳмад Яссавий: «Эй, Худойдот! Сен бугун кўрган қари ит ўша қочоқ эди. Менинг муридларим унинг изини йўқотганларидан кейин мен уни қаргаб ит суратига киргизиб қўйгандим. У ҳар кунни тонг саҳарда бир неча дақиқа одам суратига киради, ўша пайтда унга дуч келолсанг муродингга етасан!»— дебди.

Худойдот бу кароматдан ҳайрон бўлиб, ўрнидан тура солиб, милтиғини қўлига олганча жарликка югурибди. У ит ётган жойни билар экан. Уша жойнинг яқинидаги тошлар орқасида туриб пойлай бошлабди. Бир маҳал тонг ёришиб, ғира-шира ёруғлик таралган экан, ҳалиги ит бир силкиниб, қоқсуяк одам суратига кирибди. Қўлларини ёзиб ётган кўли бир керилибди-да, яна ит ҳолига қайтиб ғужанак бўлиб ётаверибди. Буни кўрган Худойдот тушида аён бўлган каромат чинлигига ишониб, уни отиб ўлдирибди.

Қочоқни қувиб келган муридлар Хўжа Аҳмад Яссавийнинг ҳузурига қайтиб борганларидан кейин авлиё улардан:

— Хўш, қочоқни тутолдингларми?— деб сўрабдилар.

Шунда улар:

— Йўқ, тақсир, биз унинг изини бир жарликка борганда йўқотган эдик. Уни ўша жойдаги қишлоқда яшовчи бир қорамуртчи овчи отиб ўлдирди, — деб жавоб берибдилар.

Шунда Хўжа Аҳмад Яссавий Худойдотнинг ишидан мамнун бўлиб, уни «Қорамуртли чин дўстим!»— деган эканлар. Худойдот яшаган қишлоқ эса Қорамурт¹ деб атала бошланибди.

КАМПИРАК ТЕПА

Чироқчининг ўрнида илғари шаҳри Кишмиш деган катта қўрғон бўлган экан. Бир замонлар бу шаҳарнинг одамлари ҳаддан ортиқ бузилиб, беҳаё бўлиб кетишибди. Қуллардан бир кунни бир оқсоқолнинг уйида базму жамшид, бесоқолбозлик бўлиб турганда шаҳри Кишмишга бир нуроний киши кириб келибди. У базм бўлаётган хонадоннинг эшигини тақиллатиб:

— Мен бу шаҳарда мусофирман, борадиган жойим, ҳол сўрайдиган хелу ҳешим йўқ! Иложи бўлса, бир кеча тунашга жой берсангизлар,— дебди.

Оқсоқол зарда билан:

— Бу ер бедарвоза томорқа эмас, сенга ўхшаган қаланги-қасангиларга жой йўқ! Бор, йўлингдан қолма!— деб, эшикни тарақлатиб ёпибди.

Мўйсафид қайси эшикка бормасин ҳамма уни уйига киритмай, олдига солиб ҳайдаб юборибди. Қаерга бормасин, ҳамма жойда бир хил жавобни эшитибди, ҳамма уйда остона ҳатлаб ичкари киришга қўйишмабди. Оқ саллалик, малла тўн бу мўйсафид охири шаҳар чеккасидаги бир чайлага дуч келибди. Қараса, бир кампир жинчиरोқ ёруғида чарх йигириб ўтирганмиш.

— Меҳмонга жой борми?— деб сўрабди мўйсафид.

— Жойим бор, бемалол кираверинг! Аммо айбга буюрмайсиз, жойим бору ноним йўқ,— деб жавоб берибди кампир.

Мўйсафид кампирнинг чайласида меҳмон бўлибди. Бироздан кейин у кампирга яна мурожаат қилиб:

— Момо, менга иккитагина қатлама қилиб беринг!— деб илтимос қилибди.

Шунда кампир кулимсираб:

— Сиз қандай меҳмонсиз ўзи? Боя айтдимку жойим бору ноним йўқ деб. Супрада бир кап ун бўлмаса, қатламани қандай пишириб берай,— дебди.

— Момо, супрани очиб қаранг, худонинг менга атаган ризқи бордир, дебди. Кампир супрани очиб кўрсакни, икки қатламалик ун турганмиш. Уни йўқлиги учун кампир бечора ҳам бир неча кундан буён туз тотмаган экан, супрасида ун пайдо бўлиб қолганини кўриб суюниб дарров хамир қориб, иккита қатламани пишириб меҳмоннинг олдига қўйибди. Мўйсафид қатламалардан биттасини ўзи еб, иккинчисини кампирга берибди. Кампир ҳам мўйсафиддан миннатдор бўлибди. Шундан кейин у кампирга қараб:

— Эй момо! Бу шаҳарнинг халқи худодан қайтган махлуқлар экан. Сиз ҳозир қўлингизга чироғингизни олиб, қибла томонга қараб юрасиз. Аммо зинҳор-базинҳор орқага қарамайсиз. Ҳозир худонинг амри билан шаҳри Кишмишни ер ютади!— дебди.

Кампир қўлига чироқни олиб, чайласидан чиқиб, мўйсафид айтгандай қибла тарафга қараб кета бошлабди. Анча юргандан кейин ўзича «Орқамда нималар бўлаяпти экан?! Бир қараб олсам нима қипти?!» деб ўйлаб, ортига ўгирилибди. Қараса, орқасида зилзила

бўлгандай ер силкиниб, шаҳри Кишмишни ўз қаърига тортиб кетаётганмиш. Бирпасда уйлар вайрон бўлиб, ҳалиги мўйсафид ҳам қўлларини кўкка чўзганча кўздан ғойиб бўлиб қолибди. Шу пайт шаҳри Кишмиш ўрнида катта тепалик пайдо бўлибди, агар кампир орқасига қарамаганида тирик қолар экан. Ортига қарагандан кейин у ҳам беихтиёр ўша тепалик томон юриб, унинг олдига борганда бирдан ғойиб бўлиб қолибди. Қўлидаги чироғи эса ерда тушиб қолган эмиш. Шаҳри Кишмиш ўрнида пайдо бўлган тепаликни одамлар Кампирак тепа деб атай бошлашибди.

ОҚМОН БИЛАН ҚОРАМОН

Кунлардан бир кун Хўжа Аҳмад Яссавийнинг уюридан битта тулпор от йўқолибди. Муридлари сўраб суриштирибдилар, аммо отнинг дарағи чиқмабди. Ҳазрат Яссавий авлиё одам эмасми, тулпорини Оқмон билан Қорамон деган йигитлар ўғирлаганликлари у кишига ойнадай равшан бўлиб, аён бўлиб турган экан. Улар илгари ҳам элнинг молини ўғирлаб, ҳаммани безор қилишган экан. Хўжа Аҳмад Яссавий ўзининг гумонини ўша йигитлар истиқомат қиладиган қишлоқ оқсоқолларига билдирганида, Оқмон билан Қорамон «авлиё бизни ёмон отликқа чиқариш учун туҳмат қилаяпти!»— деб, гуноҳларини бўйинга олиш ўрнига шаллақилик қилибдилар. Шундан кейин улар Яссавийдан ўч олиш режасини туза бошлашибди. Бир куни кечаси элнинг оёғи тиниб, ҳамма ширин уйқуга кетганида ўзларининг битта сигирларини сўйиб, яширинча гўштини авлиёнинг ҳовлисига олиб бориб ташлаб келибдилар. Эрталаб тонг отгандан кейин эса «Войдод, ўғриларнинг дастидан дод! Сигиримизни ўғирлаб кетишибди!»— деб шовқин-сурон кўтариб оқсоқолга арзга борибдилар. Оқсоқоллар қон изини олиб кўришса, из тўппа-тўғри Аҳмад Яссавийникига бориб тақалибди. Қаромат билан барча сир-асрорлардан воқиф бўлиб ўтирган Хўжа Аҳмад Яссавий эл-юрт олдига чиқибдида, қўлини дуога кўтариб:

— Илоҳи омин, агарда кимда-ким гуноҳкор бўлса, худойи таолло уни итга айлантирсин!— деб дуо қилибди.

Шу заҳотиёқ ҳалиги икки йигит бир юмалаб, бир оқ, иккинчиси қора итга айланиб, ўзлари сўйиб ташлаб кетган сигир гўштини талашиб-тортқилашиб ея бошлабдилар. Одамлар бу мўъжизани кўриб ҳайрон бў-

либ турганида, итга айланган Оқмон билан Қорамон ўзининг қавмини олдига солиб қува бошлабди. Одамлар итлардан қутулиш учун Хоразм томонга қараб қоча бошлабдилар. Сир бўйида бир овчи ов қилиб юрган экан, у итлардан биттасини отиб ўлдирибди. Ўқ тегиб ўлган ит Оқмон экан, Қорамон эса қавмининг изидан қувиб кетибди. Хўжа Аҳмад Яссавий ўз муридларидан:

— Икки ит ҳам ўлдими?— деб сўраган экан, одамлар:

— Ҳа, биттасини қорамуртли овчи ўлдирди, иккинчиси эса ўз қавмини талаб кетди,— деб жавоб берибдилар.

Шунда Хўжа Аҳмад Яссавий:

— Ўша жойни унга инъом этдим, номи ҳам Қорамурт бўлсин!— деган экан. Қорамурт қишлоғи Оқмон ўлдирилган жойда бино бўлган дейдилар.

Қорамон эса қочиб бораётган қавмининг йўлини кесиб чиқиб, ҳар кунни понуштага биттадан қиз беришларини талаб қилибди. Ноилож қолган одамлар Қорамоннинг талабини бажаришга мажбур бўлибдилар. Ҳар кунни эрта тонгда улуснинг бир қизини қўл-оёғи боғлиқ ҳолда тоғ ёнбошини макон қилган ёвуз итнинг олдига олиб келадиган бўлишибди. Бу қавм ичида бир ота-онасиз ака-сингил етимчалар ҳам бор экан. Бир кунни ана шу йигитнинг синглисига навбат келибди. У оқсоқолларнинг олдига бориб, синглисининг итга ем бўлишини истамаслигини, Қорамонни ўлдиришга аҳд қилганлигини айтиб, оқ фотиҳа сўрабди: У синглисини белгиланган жойда қолдириб, ўзи итнинг йўлини пойлаб турибди. Бир маҳал Қорамоннинг улигани эшитилибди. Йигит қараса ваҳший ит ўз ўлжаси томон югуриб келаётганмиш. Шунда йигит икки ўқ билан Қорамонни ўлдириб, ўз қавмини ёвуз ит таъқибидан халос қилибди. Хива йўлидаги Кўппакли деган жойда ўша воқеалар бўлиб ўтган дейдилар.

ҚУЙТОШ

Қадим замонда гоят чиройли бир ёш жодугар қиз бўлган экан. У ўз сеҳр-жодуси билан дарахтларни сувга, сувни эса бошқа жониворларга айлаштирар, истаса ҳамма нарсаларни сувсизликдан қовжиратиб юборар, истаса сув тошқинига чўктириб юбора олар экан. Кунлардан бир кунни ёш ва бақувват йигитга дуч келибди. Йигитга кўзи тушиши биланоқ уни севиб қолибди, ода-

ти бўйича уни сеҳрламоқчи бўлибдию, аммо кўнгли бўлмабди. Севгиси кучлилиқ қилган қиз:

— Эй барно йигит! Менга уйлангин!— дебди.

Чўпон йигит эса:

— Менга гўзаллардан кўра меҳрибон, камтарини қизлар кўпроқ ёқади. Сиз эса халққа кўп ёмонликлар қилгансиз, шунинг учун сиз билан ҳаётимни боғлай олмайман. Бунинг устига ўзимнинг оддий бўлсаям олижаноб севгилим бор,— деб сеҳргарнинг таклифини рад қилибди.

Бунга чидай олмаган қиз чўпонни ҳам, унинг қўйларини ҳам тошга айлантириб қўйибди-да, ўзи ҳам тошдек қотиб қолибди. Уша қизнинг жодуси туфайли тошга айланган чўпон билан унинг қўйлари тоғда қолиб кетишибди. Ҳозир ҳам узоқдан қарасангиз бу тошлар чиндан ҳам бир сурув қўй ҳайдаб кетаётган чўпонни эслатади. Шунинг учун бу тош қўйтош! деб аталармиш.

НУҒОЙОТА

Қадим замонларда шу қишлоққа бир қаландар келиб қолибди. У ёмон кийингани учун одамлар назарига илишмас, ҳеч ким уни менсимас экан. Уша замонларда бир подшо ҳам яшаган бўлиб, унинг гўзалликда тенгсиз бир қизи бўлган экан. Қиз ҳуснининг таърифи етти иқлимга ёйилиб, ҳар томондан совчилар кела бошлабди. Маликанинг қўлини сўраб келаётган шаҳзодаларнинг кети узилмабди. Аммо қиз уларнинг ҳеч қайсисига турмушга чиқишга розилик бермасдан, ҳамма совчиларни қайтараверибди. Кунлардан бир куни ҳалиги қаландар подшонинг қизини кўриб, ошиқ бўлиб қолибди. Қаландарнинг олдига тушиб, уйлантирадиган жонкуяри бўлмаганлиги учун подшонинг ҳузурига ўзи совчиликка борибди. Бунга кўрган подшо: «Қурбақанинг кўнгли боғ сайрини тусаб қолган экан-да!»— деб роса кулибди ва қаландарни ўлимга ҳукм қилибди. Унинг бир ақлли, кўпни кўрган камбағалпарвар вазири бор экан, қаландарга раҳми келиб:

— Подшоҳим, бу қаландар оддий одам бўлганида саройингизга юрак ютиб келолмаган бўларди. Жаҳл устида унинг қонига зомин бўлиб юрманг, бу ерда бир сир борга ўхшайди. Шу боис, андак сабр қилсангиз бўларди, шоҳи олам!— дебди. Шунда подшо вазири билан маслаҳатлашиб:

— Майли, мен сени куёв қилишга розиман, фақат бир шартим бор. Агар эртага эрталабгача минг туя қимматбаҳо мол-мулк, тилло-ю кумушлар солинган сандиқларни олиб келсанг, муроднига етасан. Мабодо шартни бажаролмасанг, бошинг кетади,— дебди.

Қаландар таъзим бажо келтириб, подшо шартини қабул қилиб, саройдан чиқиб кетибди. Бу шартнинг изи нима бўларкин деб ўйлаган ҳангоматалаб вазиру вузаролар, барча сарой аҳли эрта тонгданоқ айтилган жойга йнғилиб, кутиб турибдилар. Бир маҳал сарой қопқаларини қўриқлаб турган дарвозабонлар сардори подшонинг олдига чошиб келиб, теварак-атрофни карвон босиб кетганлигини билдирибди. Бориб кўришса, минг туяга ортилган қимматбаҳо моллар, сандиқ-сандиқ тиллолар шай бўлиб турганмиш. Буларни кўрган подшонинг ҳуши бошидан учиб, нима қиларини билмай лол бўлиб қолибди. Аммо барибир қаландарга қизини бергиси келмай:

— Яна битта кичкина шартим бор. Самарқанд минорасининг бир болори етмай турибди. Агар ўша қурилишни битказиб келсанг, қизимни берганим бўлсин!— деб сўз берибди.

Ҳақиқатан ҳам, ўша вақтда Самарқанд шаҳрида қурилаётган миноралардан бири анчадан бери битмай ётган экан. Қанчадан-қанча усталар, қўли гул меъморлар бири калта, иккинчиси узун бўлган болорларни ўрнаштиролмаб овора бўлиб ўтиришган экан. Қаландар қурилиш бўлаётган жойга борибди-да, усталар тузатолмаётган болорлардан бирини:

— Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим!— деб ушлаган экан, болор учиб бориб, ўша битмаётган жойга тушиб, лоппа-лойиқ келиб жойлашибди. Буни кўрган меъморлару уламолар ёқа ушлаб қолибдилар. Қаландар сифатида юрган бу киши Нўғойота авлиё экан.

Шундан кейин Нўғойота қўлига бир таёқни олиб, «Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим!»— деган экан, таёқ подшонинг қизи билан Нўғойотани олиб учиб кетибди. Улар бир чўлу биёбонга бориб яшай бошлашибди. Эрка ўсган малика қийинчиликларга чидай олмай, бир куни нон ёпаётганда ўз ҳаётидан нолибди. Буни эшитиб турган Нўғойота индамабдилар ва тандир ёнидаги косовни ерга суққан эканлар, каттакон чинор ўсиб чиқибди. Бу мўъжизани кўрган хотини унинг авлиёлигига тан берган экан. Ушамдан буён ўша қишлоқнинг номи Нўғойота бўлиб қолибди¹.

БОҒОЖОТ

Боғожот илгари Боғдон деган бир катта шаҳар бўлган экан. Уйлари бир-бирига уланиб кетган, шаҳарнинг бу четидан томга чиққан улоқ томма-том чопиб юриб у четигача боравераркан.

Шу шаҳарда бир кампир яшар экан. Кампир бойбадавлат, ўзига тўқ экан. Аммо ҳеч ким унинг бойлигининг сирини билмас экан. Бир куни кампир бошқа жойда турадиган қизиникига кетибди. Ҳамсоясига уйини топшириб, қараб туришини тайинлаб, сигирини соғиб сутини хурмачаси билан айвоннинг четига қўйиб қўй деб қаттиқ тайинлаб кетибди. Ҳамсояси кампир айтгандай қилибди. Кечқурун сигирни соғибди-да, сутини кампир айтгандай қилиб айвонга қўйибди. Эрталаб келиб яна сигир соғмоқчи бўлиб қараса хурмача бўм-бўш, сут йўқ эмиш. Хурмачанинг ичида битта олтин танга турган эмиш. Ҳамсояси ҳайрон бўлиб тиллани олибди-да, сигирни соғиб сутни яна аввалги жойига қўйиб ўзи бир панароқ жойга бекиниб пойлаб турибди. Бир пайт айвон бурчагидаги кавакдан бир илон чиқиб, сутни ичиб идишга битта олтин танга ташлаб кетибди.

Ҳамсоя «э, кампир шундан бой бўлиб юрган экан-да! Бунинг ҳамма тиллаларини олай-қўяй» деб илон кзвакка кириши билан қизини чақириб кавакка мағзаваларни қуйдирибди. Илон чиқмабди. Яна қуйибдилар, илондан дарак бўлмабди. Энди сувни совун аралаштириб қуйибдилар. Шундай қилиб, олам-жаҳон мағзава қуйибдилар. Бир пайт бояги кичкина илон бир улкан илон бўлиб чиқибди. Инидан чиққач, у янада катталаша бошлабди. Илон аввал ҳамсоя билан қизини дамига тортибди. Буям етмагандай Боғдон шаҳрида тирик жон қолмай барини ютибди. Шаҳри Боғдон одамсиз ҳувиллаб вайронага айланиб қолибди. Илон энди бошқа шаҳарларга ўта бошлабди.

Илоннинг доди, унинг ваҳимали овозаси подшоғача етиб борибди. Подшо аркони-давлатни маслаҳатга чақирибди. Ҳеч ким илондан қутулишнинг бирор тайинли чорасини топиб айтолмабди. Шунда бир кал келиб «бу шартни бажарин биздан бўлсин, мен шу илонни йўқ қиламан», дебди. Подшо ҳам мамнун бўлиб, «агар шу мушкулнинг осон қилсанг тилаганингни бераман», деб ваъда қилибди. Кал сеҳргар экан, бориб бир сеҳрли дуосини ўқиб илонни сеҳрлаб қўйибди. Сеҳрланиб кулча бўлиб ётган илоннинг устига қирқ қулоқли қо-

сонни тўнтариб бостириб, қозоннинг устидан қалин қилиб тупроқ тортириб кўмиб ташлабди. Бу ишларни бажаргач, шартлашилгани бўйича подшоликка қараб йўл олибди.

Шу пайт подшо ҳам бу хабарни эшитиб, бирдан ташвишга тушиб қолибди: «Мабодо тахтимни тиласа нима қиламан?» деб ўйлаб аввалдан жаллодларини пишиқлаб қўйибди. Кал келиб таъзим қилиб туриб:

— Мен шартимни бажардим, энди сиз ҳам шартингизни бажаринг, менинг бирдан бир орзўйим гўзалликда яққаю ягона бўлган малканинг васлига етишиш. Менга қизингизни хотинликка берсангиз,— дебди.

Шу пайт подшо бир ишора қилган экан, қон ялаган жаллодлар бир ҳамла билан калнинг бошини кесиб ташлабдилар. Бу орада кал бир гўлдираб олишга улгурган экан, шу гўлдирашида тилсимнинг озгина қисми очилган экан. Бориб қарашса, илон кўмилган жойнинг бир ёни ёрилиб, бир сой ҳосил бўлибди. Боғжот қишлоғининг¹ олдидаги тепалик ўша илон кўмилган жой эмиш.

ОҚ ТУЯНИНГ ИУЛИ

Илгари замонларда сув қийин масала бўлган. Шунда Абдуллахон¹ деган подшо канал қаздирган. У подшо камбағал бева-бечораларни олиб келиб ишлатган. Каналда ишлаганлар ишлаб юриб қариб, қартайиб кетишаркан. Подшо бу одамларнинг ўғиллари улғайиб қўлидан кетмонини оладиган бўлгунича жавобини бермаган. Подшонинг зулми ошиб бораверган. Подшонинг дам олиш жойи ҳозирги Қиличли² деган қишлоқ ўрнида бўлган экан. Шу ерда эскидан қолган катта бир мазорот бор. Бу подшо зулмига қарши бош кўтарган бева-бечораларнинг мозори дейишади. Қим ишдан бўйин товласа ёки беҳуда уринишни тўхтатишни талаб қилса, подшо ўша одамнинг калласини олдираверган. Шундан «Қиличли» деган мазор қолган.

Иш тамом бўлавермагач, Абдуллахон подшо бошқа бир подшоликдан минг одам сўрабди. У подшо айтибди:

— Минг одам берайми, бир одам?

— Мингнинг ишини қиладиган бир одам бер,— дебди Абдуллахон.

Шунда қўшни подшоликдан бир одам оқ туясини миниб келаверибди. Абдуллахоннинг газаби келибди. «Бу подшо мени ростданам мазах қилганга ўхшайди»

деб, жаллодларини чақириб «Ол бунинг калласини» деб буюрибди. Ҳалиги одамнинг калласини олибдилар. Туя устидан думалаб тушган калла юмалаб кетаверибди, кетаверибди. Оқ туя ҳам калланинг орқасидан танани судраб бораверибди. Шунинг изидан сув ҳам ўзига ўзи йўл очиб кетаверибди. Шундай қилиб, одамларнинг мушқули осон бўлган экан.

Шунда Абдуллахоннинг ўғли қовун экдирган экан. Қовун пишиб подшонинг олдига олиб келиб сўйишганда қовуннинг ичи тўла қон эмиш. Абдуллахон вазирувузароларини чақириб:

— Нега бу қовуннинг ичидан қон отилиб чиқди? Бунинг боиси недур?— деб сўрабди. Шунда подшонинг ўғли ўртага чиқиб:

— Бу сизнинг зулмингиздан нишонадир,— деб жавоб берибди. Абдуллахон ўглининг бу гапидан газаби қайнаб, ўглининг ҳам калласини олдиришни буюрибди. Шаҳзода қўйилган мазорот эса Аламли³ деб ном олган экан.

УШ

Бир вақтлар Занги отанинг қорамоллари ҳаддан ташқари кўпайиб кетган пайтда унинг подасини бир кўнғир буқа бошқариб юрар экан. Орадан йиллар ўтиб, кўнғир буқа ҳам қариб, қувватсизланиб, бутун подани бошқариб юриш, узоққа кетганда қайтариб келишга мадори етмай, ўзи билан ўзи овора бўлиб қолибди. Пода эса ўз ҳолича ўтлаб, аста-секин олис-олисларга жилиб кета берибди. Занги ота қараса подасининг боши Фарғонадан ўтиб, Андижондан ошиб қолган эмиш. Шу пайт Шош шаҳрининг биқинидан Занги отанинг «Уш-ш!»— деган овози эшитилибди. Шунда ҳозирги Уш шаҳри ўрнида ўтлаб юрган пода Занги отанинг сасини эшитиб орқасига қайтиб кетган экан. Занги отанинг овозини эшитган пода ивига қайтган жой эса Уш деб атала бошлабди.¹

АЖДАР ҚУЗЛАРИ

Зебак яқинидаги Бозғир қишлоғида бир кўл бор. Айтишларина, ана шу кўлда етти бошли аждаҳо яшар эмиш. Қадим замонларда у одамлар олдига оғир шарт қўйиб, ҳар кунлик нонуштасига битта соҳибжамол қиз, бир семиз буқа ва қирқта ёғлиқ патир тортиқ қилишга мажбур этган экан. У ана шу тухфалардан мамнун

бўлиб, мамлакатни вайрон қилмас экан. Бир куни бу қишлоққа Ҳазрат Али келиб қолибди. У кўл бўйига келганда аждаҳога тортиқ қилинган қизни учратиб, тонг саҳардан нега хафа бўлиб ўтиришининг боисини сўрайди. Бу бир камбағал кампирнинг яккаю-ягона қизини экан. Али қизнинг бошига тушган мушкулотдан хабардор бўлгач:

— Кўл-оёғинг боғлиқ эмаску, нега қочмайсан?— деб сўрабди.

— Мен қочиб кетсам, аждар буни кечирмайди. У бутун қишлоғимизни ғорат қилади, теварак-атрофни вайрон қилади,— деб жавоб берибди. Шундан кейин Али аждар билан жанг қилишга аҳд қилибди. Али роса кутибди, аммо аждардан дарак бўлавермабди. Шунда у бошини қизнинг тиззасига қўйиб бир оз ухлаб олмақчи бўлибди-да:

— Агар аждар кўринса, мени дарҳол уйғотасан!— деб тайинлабди қизга. У бир неча кундан бери мижжа қоқмаган экан, қизнинг тиззасига бош қўйиши билан шундай ширин ухлабдики, аждар кўринганда ҳам қиз уни уйғотолмабди. Аждар тобора яқинлашаётганини кўрган қиз хафа бўлиб йиғлабди. Кўз ёшининг бир томчиси Алининг юзига томиб, баҳодирни уйғотиб юборибди. Али дарҳол қўлига яроғини олиб, аждаҳо билан олиша кетибди. Аждаҳонинг ҳар бир калласи узилганда, ўрнига янгиси ўсиб чиқаверар экан. У аждарнинг олти калласини узиб, еттинчисини чопаётганда, махлуқнинг танаси кўлга ағдарилиб тушиб, кўздан ғойиб бўлибди. Қон тўкилган жойда эса унинг кўзи қолибди, холос. Уларнинг ҳар бири улкан харсанг тошга айланбди.

ПАЙҒАМБАР ОРОЛИ

Қадим замонларда Калиф деган жойда улуғ авлиё-анбиёлардан бири яшаган экан. У фоний дунё чимматини юзига тортишдан аввал ўзининг барча муриду шогирдларини ёнига чақириб:

— Мен яқинда бу дунёни тарк этаман. Вафотимдан сўнг жасадимни ёғоч сандиққа солиб, Аму тўлқинларига ташланглар,— деб васият қилибди.

Авлиёнинг амри ва васияти вожиб. У ўлгандан кейин муридлари ва шогирдлари айтганидай қилиб, ёғоч сандиққа авлиё жасадини солиб, тўлқинлари қирғоққа урилиб оқаётган дарёга ташлабдилар. Ҳамма ҳайратдан ёқа ушлаб қолибди: сандиқ оқим бўйлаб эмас,

балки оқимга қарши томонга сузиб келаётган эмиш. Шунда дарёнинг икки бетида маросимни кузатиб турган оломон айюҳаннос солиб сандиқ изидан кўтарила бошлабдилар. «Авлиёни ранжитибмиз, бу иш биздан лозим эмас эди!»— деб юзини тимдалаган қанча, сочини юлганнинг сон-саноғи йўқ. Сандиқ Амунинг асов тўлқинлари билан курашиб, оқимни ёриб ўтганча сузаверибди, халойиқ ҳам унга эргашиб бораверибди. Ва ниҳоят Термиз рўпарасига етгач, сандиқ тўхтабди. Авлиё жасади солинган сандиқнинг ногаҳон тўхтаганини кўрган халойиқ ҳам бирор мўъжиза рўй берадигандай тақа-тақ тўхтабди. Шу пайт сандиқнинг қопқоғи очилиб, ундан авлиёнинг боши кўринибди. Авлиё қирғоқда лол бўлиб турган халойиққа мурожаат қилиб:

— Бу ёғида Термиз ота¹ ётибдилар. У кишининг устларини ҳатлаб ўтишга ҳаддим йўқ. Шу ерга, у кишининг пойи муборақларига етишиш орзуйим эди, худога минг қатла шукурки, ниятимга етдим!— дебди. Шу пайт сандиқ қопқоғи ёпилибди. Уша заҳотиёқ сандиқ тагидан орол қалқиб чиқа бошлабди. Бу мўъжизани кузатиб турган оломон уни Пайғамбар ороли² деб атай бошлабди.

ЖИНЎТТИ

Самарқанд вилоятининг ғарбидаги Оқтоғда Кўксарой деб аталган водий бор. Ана шу водийнинг ўртасида кичикроқ бир тоғ ҳам бўлиб, маҳаллий аҳоли уни Жинўтти деб атайди. Кўксаройлик чўпонлар бу тоғни хосиятсиз деб мол боқмайдилар. Чунки Жинўттининг пайдо бўлиши ҳақида шундай афсона бор:

Жуда қадим замонларда одамлар Кўксаройни ўзлаштира бошлаганлар. Уша вақтда бу ерларга одамлар билан бирга жинлар ҳам келиб, ўзларига макон қуришади. Орадан кўп ўтмай, бу қўшничилик жинларга ёқмай қолади. Улар одамларнинг жонига тегиш учун пайт пойлаб зарар етказа бошлайдилар. Гоҳида куппакундуз кунни чўпонларнинг қўй-қўзилари йўқолиб қолса, баъзида тоғдан сел келиб, қишлоқ аҳлининг экинзорларини ювиб кетар, гоҳида эса тоғдан тушган тош уйларни вайрон қилар экан. Одамлар қўшнилари бўлмиш жинларнинг бу қилиқларига чидай олмасдан уларга қарши жанг бошлабдилар. Жанг узоққа чўзилиб, охири кўринмабди. Жангни тезроқ тугатиш учун одамлар орасидан Тар деган баҳодир чиқади. У тоғдаги катта чинорни қўпориб олиб ўзига улкан калтак

ясайди ва яроғини кўтариб жинлар истиқомат қилаётган жойга қараб йўл олади. Баҳодирни жинлар тош ёмғири билан кутиб олишади, сел оқими унинг йўлини тўсади, оёғи остидаги ер ёрилиб кетади. Аммо Тар баҳодир бу тўсиқларнинг барига бардош бериб, жинлар маконига етиб бориб, жангга киришади. Жанг етти кечаю етти кундуз давом этади. У жинларнинг барини қириб ташлайди, фақат битта паҳлавон жин омон қолади, холос. Ўша жин тошлардан улкан тоғ ясаб, унинг устига чиқиб олади. Тар баҳодир эртаю кеч тоғ ёнига тош йиғади ва тирмаша-тирмаша охири тоғ чўққисига чиқиб олади. Важоҳат билан ташланган жинни даст кўтариб пастга итқитиб юборади. Шу пайт ер ёрилиб, жинни ер ютади.

Табиат ва одамлар жинлар зулмидан қутулганликларига хурсанд бўлишади. Водийда серсув дарёлар пайдо бўлади, шаршаралар товуши эшитила бошлайди, нингичка ниҳоллар яна кучга тўлиб, азим дарахтларга айланади. Шу даврдан бошлаб қуёш нурига тўлган бу водий Қўксарой деб аталади, жин яшинган тоғ эса Жинўтти, яъни жин ўтган йўл деб номланади. Қишлоққа эса одамларни жинлар асоратидан халос қилган баҳодир номи қўйилиб, Тарпай деб атала бошланади.

ҲУККАЛЛА

Самарқанд вилоятининг Нурота ноҳиясидаги Ҳуққалла қишлоғидаги айланаси тўрт метрдан ортиқроқ келадиган кекса тол тўғрисида халқ орасида шундай афсона бор. Айтишларича, қадим замонларда мазкур қишлоқни ёв босиб, ҳаммани қиличдан ўтказган экан. Қатл қилинганлар орасида бир авлиё ҳам бор экан. Танасидан жудо қилинган ўша авлиёнинг боши душман қўлига тушиб қолмаслик учун пастга юмалаб кетиб, кўздан ғойиб бўлибди. Авлиё боши ғойиб бўлган жойдан кейинчалик бир ниҳол ўсиб чиқибди. Қишлоқдаги катта тол ўша ниҳол эмиш. Авлиё боши ғойиб бўлган жойдан кўкариб чиққан толга одамлар қадим замонлардан бери сиғиниб, ундан мадад тилашар экан.

ЖАББОРҚУДУҚ

Қадим замонларда Қизилқум этагидаги қишлоқларга ёв бостириб келади. Отлар дупуридан еру заминларзага келади. Халқ бошига тушган мушкулотдан кексалар ташвишга тушадилар, болалар йиғмай бош-

лашади. Оналар илтижо тўла кўзлари билан йигитларга боқадилар. Йигитлар ўша заҳотиёқ қўлларига яроғларини олиб жангга отланибдилар.

Шу пайт Жаббор исмли чўпон йигит аста қишлоқдан чиқиб кетибди. Унинг ёв лашкари томон кетганлигини ҳеч ким билмай қолибди. Жаббор эса чўлда кетиб бораётибди. Элининг бошига тушган ғамдан бағри хун бўлган чўпон:

Йўлим узоқ энди кетурман бунда,
Йўлимга термулиб, оҳ, онам қолди.
Ёвлар келолмайди бизнинг ерларга,
Кўзлари жовдираб, оҳ, болам қолди,—

деб йўл юриб кетаверди. Уч қир охиб, тўртинчи қирга етганда, у душманга дуч келди. Ўз ҳолини забун қилиб кўрсатган Жаббор душманга ёрдам бермоқчи бўлиб келганлигини айтиб, ёв сардоридан ёлғондакамига омонлик тилабди. Бу гапни эшитган лашкарбоши:
— Бўлмаса бизга қудуқ йўлини кўрсат,— дебди.

Жаббор олдинга тушди, душман лашкари ҳам оби ҳаётга етишиш умидида унга эргашди. Чўпон уларни саҳро ўртасига бошлаб кетаверди, оёқлари куйиб, сувсизликдан тинка-мадори қуриса ҳам қумтепалар оша йўлини давом эттираверди. «Қудуқ йўлидан адаштираман, марра меники»,— деб ўйларди чўпон. Офтоб тобора қиздирар, душман навкарлари чўллаб, от-уловлар ҳолдан тойибди. Мешдаги сувлар ҳам соп бўлди. Бир тепаликка етганда тоқати тоқ бўлган душман лашкарининг сардори:— Қудуқ қани?— деб сўрабди.

— Биз энгдик! Бу ердан бир неча кунлик теварак-атрофда қудуқ йўқ!— деб жавоб берибди шунда Жаббор.

Бу гапни эшитган лашкарбошининг кўзи қонга тўлиб, Жабборни қиличдан ўтказишни буюрибди. Шу пайт қаттиқ шамол кўтарилиб, лашкар келган йўлни қум босибди, навкарлар қаёққа боришларини билолмай, ўша жойда жон таслим қилибдилар. Дунё ахтариб юрганлар дунё юзини кўролмабдилар, қишлоқ эса душман ҳужумидан омон қолибди. Кейинчалик Жаббор душманларни адаштирган жойда қазилган қудуқ Жабборқудуқ деб атала бошланибди. Бухоро вилоятининг Томди ноҳиясидаги Жабборқудуқ номининг келиб чиқишига ана шу воқеа сабаб бўлган дейдилар.

МУРОДБОЙҚУДУҚ

Бухоро вилоятининг Томди ноҳиясидаги яйловлардан бирида Муродбойқудуқ деган ташландиқ қудуқ бор. Халқ орасида ана шу қудуқ тўғрисида қизиқарли афсона тўқилган.

Қадим замонда Томдида Муродбой деган жуда бадавлат киши яшар, унинг бисотида яккаю-ягона қудуғи бўлган экан. У қултум сувни тилла баҳосида пуллар, шу қудуқнинг орқасидан беҳад бойиб кетган экан. Муродбойнинг эгизак ўғиллари ҳам бор бўлиб, бой уларнинг ихтиёрини ўзига қўйиб берди. Улар жудаям тантиқ ва эркатой бўлиб вояга етишди. Ўғиллар энди отасининг бойлигига қаноат қилмасдан, карвон йўлларини тўсишар, талончилик қилишар, юрт кезиб элнинг чиройли қиз-жувонларини олиб қочиб кетишар экан. Муродбойнинг кексайиб қолган кампири ўғилларининг бу қилмишларидан кўп азият чекарқан. Кунлардан бир кун қишлоқ оқсоқолларидан бири онага шундай дебди:

— Э момо, битта ўғли бўлмаган ота-онани гарчи ўнта қизи бўлса ҳам бефарзанд дейишади. Сенда эса бир эмас, икки ўғил бор, аммо болаларингда инсон зотига меҳр йўқ!

Бу сўз онага қаттиқ таъсир қилибди, аммо сир бой бермасдан:

— Унда мен юрагимни учга бўламан, токи болаларим меҳримдан бебаҳра қолмасинлар!— деб жавоб берибди

Она бечора қанчалик уринмасин, бебош бўлиб кетган болаларини тўғри йўлга солиб ололмабди. Фарзандлари аллақачон ота йўлига кириб кетишган экан-да!

Муродбойқудуқ яқинида Оққиз деган бир қиз ёлғиз онаси билан истиқомат қилишар экан. Бу аёлнинг эри ва ўғиллари қумбўрон бошланган пайтда ҳалок бўлишган экан. Аммо яхши одамлар бева билан унинг қизини ёлғиз қолдиришмабди. Кунлардан бир кун беванинг қизи улғайиб бўй етибди. У шунақанги чиройли эканки, ҳуснининг овозаси узоқ-узоқларга кетибди. Ошиқлар Оққиз ҳақида шеърлар тўқишибди. Бундан Муродбойнинг ўғиллари ҳам хабар топишибди. Улар «Қайдасан, Оққиз!»— деб йўлга чиқибдилар. Йўл кўрибдилар, йўл юрсалар ҳам мўл юрибдилар, отлар бир суринганда, ҳалиги ўтов олдига келиб қолибдилар. Ўтов олдидаги ит бежо ҳурибди. Эшик олдида ойдаи

гўлишган Оққиз чиқибди. У отлиқларнинг важоҳатини кўриб:

— Ҳай, буларнинг келиши яхшиликка эмас,— дебди.

Шундан кейин у ўтовдан ўтовга ўтиб, қочиб кета бошлабди, отлиқлар эса уни изма-из қувиб бораверишибди. Бу воқеани осмонда туриб кузатиб турган ой ҳам Оққизга соядай эргашибди. Аммо қароқчилар Оққизни қувиб етиб, уни зўрлаб отга мингаштириб, олиб кетмоқчи бўлибдилар, шу пайт Оққиз ойга қараб нола қилиб:

— Оймомажон, оналик қил! Мени бу ёвузларнинг қўлидан қутқар, сеҳрингни ишга солиб, мени тошга айлантир!— деб илтижо қилибди. Ой қизнинг илтимосини ўша заҳотиёқ бажо келтирибди, бирдан осмон гумбурлаб, Қизилқум бағрида оппоқ тоғ пайдо бўлибди. Уни одамлар Оққиз деб атай бошлашибди. Оққизнинг онаси қизининг тақдирини эшитиб қаттиқ хафа бўлиб, юм-юм йиғлабди. Охири ўтов тепасида хомуш мўралаб турган ойга қараб:

— Эй, сахий тун маликаси, мени ҳам қизимнинг олдига олиб бор! Болаларим ва эрим учун тўкилган кўз ёшларимни шу ерда қолдир!— деб нола қилибди.

Мўъжазгина ой она тилагини ҳам бажо келтирибди. Она ва бола яшаган ўтов олдидан биқирлаб булоқ кўз очибди. Бу ёстиқдоши билан болаларидан айрилган онаизорнинг кўз ёшлари экан.

Эрталаб одамлар уйқудан уйғониб қарасалар, онанинг ўтови олдида булоқ қайнаб турганмиш, ичкарида эса ҳеч ким йўқ экан. Сўнгра одамлар ёмон кўздан асраш учун булоқнинг атрофини девор билан ўрабдилар. Уй ичидаги бу булоққа Томдибулоқ деб от қўйибдилар. Муродбойнинг қудуғида эса сув камайиб, у аста-секин қуриб қолибди.

АМИР ТЕМУР ҒОРИ

Ҳисор тоғидаги Амир Темури ғори ҳақида шундай афсона бор: Айтишларича, Тарағай қишлоғида тугилган Темурбек улғайгач, тез орада Шаҳрисабз беклигини ўз қўлига олади. Кейин Самарқанд амирининг овда эканлигидан фойдаланиб, шаҳарнинг қадимий қалъасини босиб олади. Аммо орадан бир ярим ой ўтгач, жангда мағлуб бўлиб, ўзининг содиқ навкарлари билан Ҳисор тоғига чекинишга мажбур бўлади. Бу унинг илк, аммо сўнги мағлубияти экан.

Мағлубият алами навқирон Темурбекни тиниб-тин-читмайди. У ўзининг муаллими ва пири бўлмиш Шамсуддин кулол ҳузурига бориб кўнглини очади.

— Шошилма бек,— дейди Шамсуддин кулол вазминлик билан,— сунбула келишини кут. Пишиқчилик бошланиши билан дарё сувининг сатҳи пасайиб, тиниқади. Унғача ҳар бир навкарингга пишиқ-пухта меш тайёрлат. Яккабоғнинг юқорисидаги ғорга бориб, тўққиз қудуқни топасан. Ўртадагисига энгашиб, қулоқ солсанг, ер ости дарёсининг шовури эшитилади. Мешларни шишчириб, тунда навкарларнинг билан қудуққа туш! Ер ости дарёсининг тўлқинлари сизларни қоронғилик бағрига олиб кетади. Кўп сузиб юргач, бирдан қаршингиздан сутдек нурнинг ойдин устуни кўринади. Шунда эҳтиёт бўл, манзилга яқинлашган бўласан. Худди шу пайт тўлин ой қудуқнинг тепасидан нур сочиб турган бўлади. Оқим суриб кетмаслиги учун қудуқнинг деворларига ёпишиб ол. Бу қудуқнинг деворларидаги зинапосялардан оҳиста кўтариласан ва Самарқанд қалъасининг бозор майдонидан чиқасан. У ёғи шамширнинг иши...

Темурбек пирининг гапларини диққат билан тинглабди. Қуллуқ қилиб, тун бағрида ғойиб бўлибди. Унинг ҳаётида ўз ақидаси бор эди. Темурбек: «Ишон, аммо шубҳа қил!»— шиорига қаттиқ амал қиларди. Шунга кўра сунбула яқинлашган кунларда Самарқандга ўз одамларидан бирини дарвеш қиёфасида жўнатиб:

— Жума кун қуёш чиқиши билан Самарқанд қалъасининг бозор майдонидаги қудуқ ёнидан жилмайсан! Бил, қудуқ сувидан сомон чиқади, йўқми?!— деб тайинлабди.

Жума куни эрталаб навкарлар даштдан майин сомон тўплаб, ғорга келтиришди. Бек қуёш чиқиши билан сомон тўла қопларни ғор ўртасидаги қудуққа тўкишни буюрди. Навкарлар қирқ қоп сомонни қудуққа ағдардилар.

Орадан бир неча кун ўтиб, Самарқандга кетган дарвеш қайтиб келибди. Темурга бўлган воқеани сўзлаб берибди:

— Жума кун тушга яқин бозор ўртасидаги қудуқдан тортилган сувдан тўп-тўп сомон чиқибди. Одамлар тоза сувни булғагани учун сомончиларни лаънатлаб, говға кўтарибдилар. Бундан хабар топган хон бозор майдонида сомончиларни дорга торттирибди.

Буни эшитган Темурбек мийиғида қулиб қўйибди... Сунбуланинг иккинчи кун жарчилар буюк Амир

Темур Самарқанд хоқони Бўлганлигини халққа маълум қилибдилар.

ОСИЁ ҚАЛЪАСИ*

Қадим замонларда бу қалъада ҳаёт гуллаб-яшнаган экан. Унинг аҳолиси осиеликлар деган қавм бўлиб, шу қадар кўпайиб кетишибдики, оқибатда ҳеч кимга бўйсунмай қўйибдилар. Уларнинг сардори Дўнмас додхоҳ** деган бир одам экан. У ҳеч қачон ўз сўзидан қайтмаслиги, бир сўзлилиги учун шундай ном олган экан. Бу қалъада иккита жуда ақлли донишманд, етишган олим киши ўтишган экан. Уларни осиеликлар авлиёмиз деб ҳурмат қилишар, насиҳатларига қулоқ тутишаркан. Икки авлиё ҳам ҳаминша қалъа аҳолисини иноқ-тотув бўлишга чақиришар экан. Шунинг учун бу қалъани ҳеч қайси подшо бўйсундиrolмас, аҳил-иноқ осиеликлар ўз юртларини мардона мудофаа этишар экан.

Кунлардан бир кун Хоразм хони Осие қалъасини ўзига тобе қилиш учун йўлга чиқибди. Ёв босиб келатгани тўғрисидаги хабарни эшитган Дўнмас додхоҳ дарҳол лову лашкарини йиғишга киришаётган экан, буни кўрган авлиёлардан бири:

— Шошманг, сардор, шунча одамларни овора қилишнинг кераги йўқ. Бу ерда бир тадбир ишлатмоқ даркор,— дебди-да, ерда ётган чўпдан бир сихни синдириб олиб Хоразм томонга қараб пуфлаб, учуриб юборибди. Сўнгра буни кўриб ҳайрон бўлиб турган Дўнмас додхоҳга қараб:

— Одамларга рухсат бераверинг, сардор! Ҳар қайсиси ўз юмуши билан машғул бўлаверсин. Хоразм хонининг кўзи кўр бўлиб, орқасига қайтиб кетди. Энди қалъамизга даҳл қилолмайди,— дебди.

* Осие қалъаси.— Бухоро вилоятининг Қорақўл ноҳиясидаги Осие қишлоғида яшовчи 1922 йилда туғилган Саттор Аҳмедов ва Жигачи қишлоғида яшовчи Қобил Жўраевлардан 1981 йилда М. Жўраев ёзиб олган.

** Дўнмас додхоҳ— асл исми Дўнмас сардор, ёвмит туркманларининг сардори. XVIII аср охирида қўнғирот уруғи сардори Элтўзархон, уйғур уруғининг катхудоси Элчи. Иноқ, найман қабиласининг бошлиғи Бекқўлат сўфилар билан бирга Хоразм хони Муҳаммад Амин иноқ номидан Бухоро амири Дониёрнинг ҳузурига элчи бўлиб келган. Машҳур муаррих Муиннинг гувоҳлик беришича, Бухоро амирининг рухсати билан Дўнмас сардор ўз қавмлари билан Қорикўлда яшаб қолиб кетган экан.

Ҳақиқатан ҳам, уч-тўрт кундан кейин Хоразмдан келган савдогарлар хон йўлда келаётганда ногаҳон кўзига сих кириб, кўзи кўр бўлиб, Хивага қайтиб борганлиги тўғрисидаги хабарни сўзлаб берибдилар.

Бухоро амири ҳам бу қалъани ўзига бўйсундириб, солиқ ундириш мақсадида ҳужум қилиб, мақсадига эришолмагач, Осиёга келадиган сув йўллари бекитишга буйруқ берибди. Осиё қалъасининг шундоққина қибласидан оқиб ўтадиган Жоғлоқ ариғининг суви куриб қолибди, экин-тикинлар қовжираб, чорва моллари сувсизликдан қийналишибди. Шунда Дўнмас додхоҳ ўз қалъасида яшайдиган қавмларига бир кунлик озиқ-овқат билан йўлга чиқишни буюрибди. Эрта тонгда ўзи бош бўлиб, икки донишманди-ю осиеликлар қавмини эргаштириб, турна қатор бўлиб Амударё томонга йўл олибдилар. Улар қумликларни оралаб, кечга томон жўшқин дарё бўйига етиб борибдилар. Шу ерда чой қайнатиб, олиб келинган нозу неъматларини баҳам кўришиб бўлгач, Дўнмас додхоҳ ўрнидан турибди-да:

— Ана энди мен ҳашарни бошлайман, сизлар эса менинг изимдан келаверинглар, аммо сираям орқаларингга қараманглар!— дебди-да, қўлидаги ҳассаси билан дарё қирғоғига бир уриб, чизиқ чизибди. Одамлар ҳам сардорларига эргашиб, келган йўлларида кета бошлашибди. Дўнмас додхоҳнинг ҳассаси билан чизган жойидан оқиб тушган сув эса осиеликлар изидан ҳосил бўлиб қолган катта ва чуқур ариқ бўйлаб оқиб келаверибди. Улар тонг отиб, теварак-атроф ёришган пайтда ўз қалъаларига етиб келибдилар. Шундай қилиб, осиеликлар бир кунда Амударёдан сув олиб келиб, Осиё кўлини бир тўлдириб олибдилар. Чунки уларнинг изидан пайдо бўлган ариқ қумликлар ичидан ўтгани учун тез орада унинг қирғоқлари ўпирилиб, ариқ кўмилиб, сув йўли бекилиб қолибди. Аммо Осиё кўл шунақанги катта эканки, унинг суви қалъа аҳлининг эҳтиёжини бир неча муддат қондиришга етарли экан.

Бундан хабар топган Бухоро амири янаям ғазабланиб, ҳамма савдогарларни тўплаб, Осиё қалъаси билан савдо-сотик қилишни таъқиқлаб қўйибди. Аммо Дўнмас додхоҳ Хоразмга карвон юбориб, керак нарсаларни ўша ердан келтирибди. Шунда амирнинг тоқати тоқ бўлиб, катта лашкар билан Осиё қалъаси устига бостириб келибди. У ўзининг беш юз минг сарбозига бош бўлиб, тўпу тўпхонаси, вазиру вузаролари, алломаю икромалари билан Жўғачи қишлоғининг қибласи-

даги катта шўр тепаликнинг устига келиб чодир тикибди. Бу тепаликнинг номи Катта Жорлоқ экан. Амир қалъага ўз элчиларини юбориб: «Е менга бўйсуниб, эл қатори солиқ-ўлпонимни тўласин, ё бўлмаса уруш талаби бўлса, майдонга чиқсин!»— деб сиёсат қилибди. Элчилар амирнинг сўзларини оқизмай-томизмай Дўнмас додхоҳга етказибдилар. Шунда сардор ўзининг донишмандларини маслаҳатга чақирибди. Улар қон тўкилмаслиги учун амирнинг олдига учовлашиб борадиган бўлибдилар. Шундай қилиб, Дўнмас додхоҳ икки донишмандини қабатига олиб, Катта Жорлоқ тепалигига йўл олибди.

Дўнмас додхоҳ билан икки донишманднинг қораси кўриниши билан амирнинг лашкарлари ҳар томонга тумтарақай қочиб қолибдилар. Тўс-тўполонни эшитиб, чодирдан чиққан амир қарасаки, саф-саф бўлиб жангга шай бўлиб турган лашкардан ном-нишон қолмаган, ҳамма яроқ-аслаҳалариниям ташлаб, дуч келган тарафга қочиб бораётганмиш. Амир қочиб кетаётган лашкарбошиларидан бирини тўхтатиб:

— Нима бўлди, намунча ҳовлиқмасанг?! Нимадан кўрқиб қочаяпсизлар?— деб сўрабди.

Шунда дағ-дағ қалтираётган лашкарбоши зўрға тили калимага келиб:

— Олампаноҳ, ҳеч замонда одам зоти аждарга бас келолганми?! Қалъа томондан келаётган одам икки елкасига икки аждаҳони миндириб олганлигини кўрган ҳар қандай кишининг лабига учуқ тошади,— деб жавоб берибди.

Дўнмас додхоҳнинг икки донишманди амир лашкарининг кўзига икки аждаҳо бўлиб кўринган экан-да!

Буни эшитган амир қалъани куч билан ололмаслигини билиб, ҳийла ишлатмоқчи бўлибди. Дарҳол вазирлари билан маслаҳатлашибди. Шунда уламоларидан бири:

— Биз улардан ана шу шўр тепанинг устига биттадан тухум олиб келишни сўраймиз. Шартимиз бажарилгач, биз шу тухумларга қараб қалъа аҳлининг ҳисобини олажагимизни ва шу ҳисоб бўйича сув беражагимизни айтаемиз. Тухумларни олиб келишгач, биз уларга ҳар ким ўзи олиб келган тухумини олиб кетишини буюраемиз. Шунда улар ўртасидаги аҳиллик бузилади, ҳеч қандай жангсиз, қалъа аҳлининг ўзи тарқалиб кетади,— дебди.

Бу гап амирга ҳам маъқул тушибди. Дўнмас додхоҳ

билан икки донишманд етиб келгач, амир уларнинг ол-
дига чиқиб:

— Бизга сизларнинг соғлиғингиз керак, солиқ дар-
кор эмас. Энди ҳар ҳолда амирлик шаънимиз бор, биз-
га фалон қалъа солиқ тўлади деган гап бўлса кифоя.
Шунинг учун ҳар ким бир дондан тухум олиб келиб,
шу тепаликка қўйиб кетаверсин. Менинг уламоларим
тухумларнинг ҳисобини олиб, шунга қараб қалъага бе-
риладиган сув ҳисобини чиқаришади,— дебди.

Дўнмас додхоҳ ҳам бунга рози бўлиб, қавмин эр-
гаштириб келибди. Каттаю кичик ҳар ким биттадан
тухум кўтариб келиб, амирнинг чодирини ёнига қўйиб
кетаверибдилар. Шўртепа устидаги тухум уюмининг
катталигини кўрган амир қалъа аҳолисининг кўплигини
билиб ҳуши бошидан учибди. Орадан бир неча кун ўт-
гач, амир яна Дўнмас додхоҳга одам юбортириб, ту-
хумларни ҳисоблаб бўлганлигини, энди ҳар ким ўзи-
нинг тухумини олиб кетиши кераклигини айтибди. Шун-
да амирнинг уламози айтган гап тўғри бўлиб чиқибди:
аввал чумчуқ тухумидай мойкни олиб келган одам кат-
тароқ тухумни кўтариб кетибди, катта тухум этасига
майдаси қолибди. Хуллас, одамлар сану манга бориб
қолибдилар. Дўнмас додхоҳнинг донишмандлари, одам-
ларни инсофга чақириб, шайтонга ҳай беришни сўраб,
қанчалик ҳаракат қилмасинлар, фойдаси бўлмабди.
Осиё қалъаси аҳлининг оғзи бузилиб, улар ўртасидати
иноқлик ва ҳалоллик йўқолиб, келишмовчилик ва жан-
жаллар чиқа бошлабди.

Шуни кутиб турган амир қалъага ҳужум қилиб,
осонгина босиб олибди. Кўпчилик осиеликларни қилич-
дан ўтказибди. Дўнмас додхоҳ ва унинг икки дониш-
манди ҳам жангда ҳалок бўлибдилар: Улар қалъа яқ-
нидаги тепаликка дафн этилибдилар, бу мазор ҳозир
ҳам бор бўлиб, Осиё авлиё деб аталади. Амир Осиё
қалъасининг омон қолган одамларини турли жойларга
кўчириб юборибди. Ушандан буён бу қалъа харобага
айланиб қолган эмис.

ИЗОҲЛАР ВА МАНБАЛАР КЎРСАТКИЧИ

Хоразм воҳаси ва Амударёнинг пайдо бўлиши — Л. С. Толстова. Исторические предания Южного Приаралья. М., 1984. С. 84.

¹ *Заҳҳок* — афсонавий Эрон шоҳи.

² *Перидун* — асли Фаридун, афсонавий Эрон шоҳи.

³ *Белканди Перидун* — Фаридун қаздирган дарё. Ривоятларга кўра, Амударёнинг қадимий номи.

Олов билан балиқ — Л. С. Толстова. Кўрсатилган асар. 83-бет.

¹ *Қаёнӣ* — Эрон афсонавий подшоларининг иккинчи сулоласига асос солган подшо.

² Ҳозирги илмий қарашларга кўра, Хоразм атамаси «Хварри+зем» сўзларидан ясалган бўлиб, ўлкамизда яшаган қадимги қавмлар тилида бу сўзлар «қуёш қабиласининг ери» деган маънони англатаркан.

Хору азим — Л. С. Толстова. Кўрсатилган асар. 136—137-бетлар.

¹ *Мари* — Туркменистон ҳудудидаги қадимий шаҳар, ўтмишда Марв деб аталган.

Пари билан дев — И. Жабборов. Кўҳна харобалар сирри. Тошкент, 1968. 12-бет. Бу афсона Хива хони Оллоқулихон (1825—1842) саройида Эрон элчиси бўлиб хизмат қилган Ризоқулихон томонидан ҳикоя қилинган экан.

Хиванинг бунёд этилиши — Хива шаҳридаги Ичанқалъа музей-қўриқхонасининг илмий ходими, 1923 йилда туғилган Нурмамат Шеровдан 1988 йилда М. Жўраев ёзиб олган.

¹ *Ибн Ҳожӣ Унуқлар қабиласи* — Носируддин Бурхонуддин Рабғузӣнинг «Қиссан Рабғузӣ» асарида ёзилишича, Унуқ Одам Отанинг қизларидан бирининг оти экан. Унуқнинг ўғилларидан бири ҳаддан ташқари бўйдор ва паҳлавон бўлиб, отини Авж ибн Унуқ деб аташаркан. Фикримизча, Ибн ҳож Унуқ ана шу Авж ибн Унуқ номининг ўзгартирилган кўринишидир.

² *Ичанқалъа* — «ичкаридаги қалъа» деган маънони англатади. Хива шаҳридаги бир қатор тарихий обидаларни ўз ичига олган қадимий ёдгорликлар мажмуаси.

³ Хива Хоразм хонлигининг собиқ пойтахти. Илк бор X асрга мансуб араб муаррихларининг асарларида Хоразм давлати таркибига кирувчи шаҳар сифатида тилга олинган. Археологик изланишлар натижасида шаҳарга VI—VII асрларда асос солинганлиги аниқланган. Афсоналарнинг бирида айтилишича, Сом тушида кўрган тепаликда қудуқ қаздириб, хийвақ қудуғи деб атаган эмиш. Бу қадимий қудуқ Хивадаги Ичанқалъанинг шимоли-гар-

бий қисмида ҳозир ҳам бор. Мутахассислар Хива атамаси қадимги хоразмликлар тилида қудуқ маъносини англашчи «хийвақ» сўзидан келиб чиққан бўлиши мумкин деб ҳисоблашмоқда.

Амударё — бўйсунмас дарё — Хива шаҳридаги Ичанқалъа музей-қуриқхонасининг илмий ходими Собиржон Юсуповдан 1988 йилда М. Жўраев ёзиб олган.

¹ **қирқчилтон** — афсоналарга қараганда, одамларга яхшилик қилувчи, кўзга кўринмайдиган қирқ нафар эзгу руҳлар бўлиб, «гойиб эран», яъни «кўринмас одамлар» деб ҳам аталади. Зеро «чилтон» сўзининг маъноси ҳам қирқ таи, қирқ одам демакдир.

Амударёнинг Хоразм томонга оқиши — Я. Фуломов. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. Тошкент. 1959. 34-35-бетлар.

¹ **Абулхон** — қадимги Хоразмнинг шимолий ғарб томонида жойлашган тоғ номи. Абулғози Баҳодирхоннинг «Шажараи турк» асарида ёзилишича, бир вақтлар «Амударё Урганч қалъасидан Абулхон тоғининг шарқий томонига қараб оқар эди, бу тоғнинг этагидан бу оқим жанубга томон бурлиб кетарди, бу ердан ғарб томонга оқар эди. Уша жойдан Ўғирчига ўтиб, Мозандорон (Касий) денгизига қуйиларди».

Амударё қасрдан бошланади? — Хива шаҳридаги Ичанқалъа музей-қуриқхонасининг илмий ходими 1964 йилда туғилган Муяссар Огажоновдан 1988 йили М. Жўраев ёзиб олган.

¹ **Ҳазрат Умар** — тўлиқ исми Умар ибн Хаттоб, ислом оламига «Чориёрлар» номи билан танилган тўрт халифадан иккинчиси. 634—644 йилларда халифаликда ҳукмронлик қилган. 664 йилда бир ҳунарманд томонидан тахтада ўтирган жойида ўлдирилган.

Жайхун — Ўзбекистон ФА Адабиёт институтининг фольклор архиви, инв. № 1623/3. Хоразм вилоятининг Ҳазорасп қўрғонидан яшовчи Саъдулла Ибодуллаевдан 1967 йилда Н. Сабуров ёзиб олган.

¹ **сўллам** — анқов, қўрқоқ.

² **Хонқа** — бу атама аслида «Хонақо» сўзидан келиб чиққан. Ривоятларга қараганда, бу шаҳарда Хўжа Аҳмад Яссавийнинг издоши машҳур шайх Саид отанинг ўғлига атаб қурилган хонақо бўлган экан. Мўғуллар истилоси пайтида шаҳар вайрон этилиб, фақат ўша хонақогина сақланиб қолган. Кейинчалик бу хонақо атрафига одамлар кўчиб келиб ўрнашиб, шаҳар қайтадан тикланган ва Хонақо — Хонқа деб атала бошланган. Зеро Абулғози Баҳодирхон ва бошқа Хива муаррихлари томонидан битилган солномаларда бу шаҳарнинг номи Хонақоқ деб ёзилган.

³ **Жайхун** — телба.

«Кўёшга дуо этганлар» — Ўзбекистон ФА Қўлёзмалар институтининг Фольклор фонди, инв. № 4738. Хоразм вилоятининг Ҳазорасп қўрғонидаги Охунбобоев номли кўчанинг 129-хонадонидан яшовчи Собир Шерниёзовдан 1962 йилда Н. Сабуров ёзиб олган.

¹ **Сулаймон қалъаси** — Ҳазорасп қўрғонидаги қадимий қалъа, Сулаймон пайгамбар девларга қурдирган деб нақл қиладилар.

² **Жувондур** — Ҳазорасп ноҳиясидаги қишлоқ номи. Ривоятларга қараганда, Хоразм маликаси Тўрабекхонимни қувиб келатган Султон Санжар шу ерга етганда олдинда учқур аргумоқда ўқдай елиб браётган қизга қараб: — Эй, жувон дур! (яъни тўхта) — деган, ушандан буён бу қишлоқ номи Жувондур бўлиб кетган эмиш.

Қанотли аргумоқларнинг қўлга туширилиши — Г. П. Снесарев. Под небом Хорезма. М., 1973. С. 27—28.

¹ **Ҳазорасп** — Хоразм вилоятидаги ноҳия маркази. Тарихий маълумотларга кўра, шаҳарга милoddан аввалги IV—III асрларда

асос солинган. Ҳазорасп атамаси Урта Осиёда яшаган қадимги ҳазар қавми номи билан боғлиқ бўлиши керак.

Минг отнинг қўлга туширилиши — В. Содяқов. Созандалар диёри. Фан ва турмуш, 1970. № 3, 18-бет.

Ҳазораспи банд — Ўзбекистон ФА Қўлёзмалар институти фольклор фонди. Инв. № 4736. Хоразм вилоятининг Ҳазорасп қўрғонидаги Охунбобоев номли кўчанинг 129-хонадонида яшовчи Собир Шерниёзовдан 1962 йилда Н. Сабуров ёзиб олган.

¹ *Асп* — от.

² *Ешулли* — кекса, қария, ёши улур одам.

Ҳазораспнинг пайдо бўлиши — Ю. Жуманазаров. Мудрость народная. Хорезмская правда, 1967, 18 января.

¹ *Шабистон* — Ҳазорасп қўрғонидаги қалъанинг қадимий номи. Девсолган — Ўзбекистон ФА Қўлёзмалар институтининг фольклор фонди, инв. № 4737. Хоразм вилоятининг Ҳазорасп қўрғонидаги Охунбобоев номли кўчанинг 129-хонадонида яшовчи Собир Шерниёзовдан 1962 йили Н. Сабуров ёзиб олган.

Чўпон билан пари — Бухоро вилоятининг Қорақўл ноҳиясидаги Катта ариқ қишлоғида яшовчи Абдулла Файзуллаевдан 1983 йилда М. Жўраев ёзиб олган.

Девқалъа — С. П. Толстов. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. Тошкент, 1964, 30—31-бетлар.

¹ *Девқалъа* — XII—XIII асрларда қурилган бу қалъа қадимги Хоразм маданиятининг ноёб обидаларидан бири бўлиб, Қорақўмнинг марказида қад кўтарган.

Хоразм ва Ҳуржамол — Г. П. Снесарев. Под небом Хорезма. М., 1973. С. 29—31. Урганчлик Мулла Сайилхондан ёзиб олинган.

¹ *Маҳмуд Фазнавий* — 992—1030 йилларда яшаб, сомониylар давлати ўрнига келган янги илк феодал хоқонлигига асос солган султон. Ҳозирги Афғонистон ва Эрон ҳудудларини бўйсундирган турк подшоиси, 1017 йилда Хоразмни истило қилган.

Уста қуш — С. Абдуллаев. Боболаримиз учинганми? Фан ва турмуш. 1982, № 9, 14-бет.

Бу афсона Хива Ичанқалъасидаги Қалта минор обидасига бағишланган бўлиб, ёдгорлик қурилишининг ниҳоясига етмай қолганлигини ижодкор халқимиз шу тарзда изоҳлаган. Аслида бу минора қурилишини бошлаган Муҳаммад Раҳимхон 1855 йилда туркманлар билан бўлган тўқнашувда ҳалок бўлганлиги туфайли, унинг режаси амалга ошмасдан, минора битмай қолган.

¹ *Бўлдимсоз* — Туркменистоннинг Хоразм билан чегарадош Тошҳовуз вилоятидаги қишлоқ номи. Бу ерда XIII асргача Бўлдимсоз номли шаҳар ҳам мавжуд бўлган ва ҳозирги кунда бу қалъа харобалари сақланиб қолган.

Полвон отанинг ҳассаси — Хива шаҳрида яшовчи, 1947 йилда туғилган Иброҳим Каримовдан 1988 йили А. Турсунқулов ёзиб олган.

¹ *отиз* — дала, экин майдони.

² *зейламоқ* — захламоқ.

³ *Зейли* — Хива шаҳри яқинидаги қишлоқ.

Дулдул отлаган — Г. П. Снесарев. Хорезмские легенды, как источник по истории религиозных культов Средней Азии. М., 1983. С. 153—154.

¹ *Дулдулотлаган* — Амударёнинг ўрта қисмидаги жой номи.

Тошга айланган хирмон — Г. П. Снесарев. Кўрсатилган асар, 54-бет.

Кечирмас бува — Г. П. Снесарев. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М., 1969. С. 79.

¹ Кечирмас бува мозори Хоразм вилоятининг Ҳазорасп ноҳияси ҳудудида жойлашган.

Бурахон ота — С. П. Толстов, Т. А. Жданко, М. А. Итина. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР в 1958—1960 гг. Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1958—1960 гг. Т. 1. М., 1963. С. 27.

¹ Бухрохон — Бугрохон номли қалъа Қорақаллоғистоннинг Қўнғирот шаҳридан 17 км шимолда жойлашган бўлиб, Мунис, Огаҳийларнинг фикрларига қараганда, бу шаҳарнинг ҳақиқий номи Хованд деб аталган. Қалъага кейинчалик 992 йилда Мовзроуннаҳрин босиб олган қорахоний ҳоқони Бугрохон номи берилган. Афсоналарга қараганда, Бугрохон Шайх Ҳаким ота Боқиргонийни жуда ҳурмат қилар, шу боис Боқиргоний унинг қизига уйланган эмиш.

Тўк дўнгининг пайдо бўлиши — Я. Фуломов. Хоразмнинг сугорилиш тарихи. Тошкент, 1959, 35-бет.

¹ Тўк — Амударёнинг қуйилиш қисмида сунъий, барпо этилган тепалик. Бу тепалик устига сўнгги африғийлар даврида (VII—VIII асрлар) қалъа ҳам қурилган бўлиб, у Тўкқалъа деб аталади.

Қари олов хўжа — Т. Жавлиев. Табиат, инсон ва дин. Тошкент, 1986. 51-бет.

Қари Олов хўжа ёки Олов хўжа пир мозори Хива шаҳрининг Майвастан маҳалласида жойлашган. Ривоятларга кўра, Олов хўжапир Асфандиёрхоннинг кавишбардори бўлган. У «Тўрт шоввоз» мақбарасида ўзига қабр солинишини хондан илтимос қилган. Аммо хон Майвастанда мазор қурдиргач, у аразлаб, Қўҳна Ўргачга, шайх Нажмиддин Қубро қадамжосига кетган эмиш.

Қари Олов хўжа мазорининг тарихий асослари жуда олис замонларга бориб тақалади. Маълумки, ўтмишда ҳар бир қабиланинг ўчмайдиған муқаддас олови — ўчоғи бўлган. Ана шундай муқаддас ўчоқлардан бири қадимги Хоразм маданиятининг ноёб обидаларидан бири — Жонбосқалъа яқинидаги ибтидоий овчлар қароргоҳи ўрнидан топиб ўрганилган. Бундан ташқари, қадимги Эрон ёзма ёдгорлиги «Бундахиш»да айтилишича, биринчи муқаддас олов — «Адар Хурро»ни Жамшид Хоразмда ёққанмиш. Қари Олов хўжа мозори хоразмликларнинг муқаддас ўчоқ ҳақидаги қадимий мифологик тасаввурлари асосида юзага келган.

Етти қиз — Ўзбекистон ФА Адабиёт институти Фольклор архиви, инв. № 1591. Н. Сабуров ёзиб олган

¹ Етти қиз — Хоразм вилоятининг Ҳазорасп қўрғонидаги муқаддас жой.

Ғазавот — Хоразм вилоятининг Хонқа қўрғонида яшовчи Машариф Сафаровдан 1986 йилда М. Жўраев ёзиб олган.

¹ аранглар — Амударё ичида яшаб, сув тошқинларини шазорат қилиб турувчи афсонавий ёвуз кучлар. Бу афсонавий руҳлар ҳақидаги тасаввурлар Амударёнинг «Овесто»да тилга олинган номи Аранг атамасига боғланади.

² Ғазавот — Хоразм вилоятининг Қўшқўпир ноҳиясидан оқиб ўтадиган ариқ.

Даранги мачит — В. М. Сазонова. Традиционное хозяйство узбеков Южного Хорезма. М., 1978. С. 89.

Ҳубби мозори — Хоразм вилоятининг Хонқа қўрғонида яшовчи Машариф Сафаровдан 1986 йилда М. Жўраев ёзиб олган.

¹ Анбар она — Ҳаким ота Боқиргонийнинг хотини, муқаддаслаштирилган тарихий шахс.

² *Рош* — қирғоқ.

Шоҳимардон мозори — Елғонни тўқиб, афсоналар ўқиб. Хоразм ҳақиқати, 1974, 3 апрель.

¹ *Шоҳимардон мозори* — Хива шаҳрининг ташқарисида жойлашган бўлиб, 1841 йилда Хива хони Оллоқулихон (1825—1845) томонидан Хиванинг ташқари қалъасини солдириш ва унинг тўққизинчи дарвозасига Шоҳимардон дарвоза номини бериш пайтида бу мозорга катта гумбаз ва бир неча қорихоналар қурдирган.

Самарқанд номининг пайдо бўлиши — Ўзбекистон ФА Қўлёзмалар институти фольклор фонди, инв. № 3846. С. Умаров тўплаган материаллардан.

¹ *Афросиёб* — Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қилган афсонавий подшо.

² *Ҳафт дарбанд* — афсонавий жой номи, форс-тожик тилида «ҳафт» — етти, «дарбанд» — «тор дара», «тоғлар орасидаги йўл» деган маъноларни англатади.

Шоҳи Зинда — С. А. Лапин. Шахи-Зинда и намогильный памятник. Справочная книжка Самаркандской области, вып. IV. 1896. С. 39—40.

Қусам ибн Аббос ғойиб бўлган қудуқ — Т. Саксонов. Муқаддас жойлар хурوفот ва бидъат ўчоғи. Тошкент. 1984. 34—35-бетлар.

Чўпон ота — Е. Марков. Долина Зарафшан. Ташкент, 1893. С. 41.

¹ *Чўпонота* — Самарқанд шаҳри яқинидаги тепалик.

Чўпонотанинг пайдо бўлиши — Қишлоқ ҳақиқати. 1990. 14 февраль.

Чўпон ота даралари — Қишлоқ ҳақиқати. 1990. 14 февраль.

Аждаҳога айланган болалар — Н. С. Ликошин. Легенда о драконе. Газ. «Самарқанд». 1904, № 1. 29 июля. С. 2.

¹ *Муғлар* — Ўзбекистон ҳудудида қадим замонда яшаган элат, «муғ» сўзи «оташпараст» деган маънони англатади.

Ҳазрати Довуд ғори — Т. Саксонов. Муқаддас жойлар — хурوفот ва бидъат ўчоғи. Тошкент. 1984. 20-бет.

Жонқур — И. А. Қастанъе. Археологическое разведки в Бухарских владениях. — Протоколы заседаний Туркестанского кружка любителей археологии, год. 21. Ташкент. 1915. С. 40—41.

¹ *Дибаланд* — асли Деҳибаланд бўлиб, «баландликда жойлашган қишлоқ» демакдир.

² *Муҳаммад Ханафия* — тўлиқ исми Абулқосим Муҳаммад ибн Али ибн Абу Толиб бўлиб, Ҳазрати Алининг Фотимадан бошқа хотинидан туғилган ўғли Муҳаммад ибн Алининг фарзандидир. Ислам динининг йўл-йўриқлари, қоидалари тўғрисидаги ҳуқуқ илми — фикҳ соҳиби, диний ҳуқуқ билимдони.

Нурота — А. Набиев, Х. Асроров. Ўзбекистон ССР тарихини ўқитишда топонимик материаллардан фойдаланиш. Тошкент. 1985. 92—93-бетлар.

Бобо Қамбар туяси — И. А. Қастанъе. Қўрсатилган мақола, 39—40-бетлар.

Ҳазрати Нур — Самарқанд вилоятининг Нурота шаҳридаги Равотўлғон маҳалласида яшовчи Мушарраф отин Турсунхўжа қизидан Саодат Довидова ёзиб олган.

¹ *Ғул қилмоқ* — ювинмоқ, покланмоқ.

Нурота булоғи — Самарқанд вилоятининг Нурота шаҳридаги Равотўлғон маҳалласида яшовчи Мушарраф отин Турсунхўжа қизидан Саодат Довидова ёзиб олган.

¹ *Девонаш Бурқи Сармас* — афсонавий авлиё.

² **Бойжа бир афсонада** айтиллишича, бир кун **Сулэймон** пайгамбар шу ердан ўтиб кетаётиб, ҳассасини ерга бир уриб олган эканлар, ўша жойда чашма чиқиб, ҳассаслари кўкарган эмиш.

Нурли тош тушган жой — Нурога шаҳридаги XXV партсъезд кўчасининг 2-хонадонида яшовчи Амин Қодировдан М. Жўраев ёзиб олган.

Кўҳак тепалиги — Ҳ. Зайниддинов. Асрлар садоси. Тошкент. 1979. 20—21-бетлар.

¹ **Кўҳак** — Самарқанд яқинидаги Чўпон ота тепалигининг қадимий номи.

Очкўз бой — В. И. Массальский. Туркестанский край. СПб. 1913. С. 730.

Уч қиз тоғи — Самарқанд вилоятининг Булунғур ноҳиясидаги Лойқа қишлоғида яшовчи Тўқсулув Усмоновадан А. Турсунқулов ёзиб олган.

¹ Самарқанд вилоятидаги Учқиз тоғи назарда тутилмоқда.

Ҳазрати хужан булбул — Т. Жавлиев. Табиат, инсон ва дин. Тошкент, 1986. 50-бет.

Заҳҳок қалъаси — М. Е. Массон. Столичные города в области низовьев Кашкадарьн с древнейших времен. Ташкент. 1973. С. 21.

¹ **Қалъаи Заҳҳок Морон** — қадимги Эрон афсоналарида айтиллишича, золим подшо Заҳҳокнинг икки елкасида икки илон бўлиб, фақат одам миясининг қатигини ейишар экан. Шунинг учун бу қалъага ҳам Илон Заҳҳок қалъаси ёки Қалъаи Заҳҳок Морон деб ном берганлар.

Заҳҳокнинг қизи — М. Е. Массон. Кўрсатилаган асар. 21—22-бетлар.

Далварзинтепа — М. Сафаров. Она ер қўшиғи. Тошкент. 1969. 43—47-бетлар.

¹ **Дал** — афсонавий подшо.

² **Тўполондарё** — Сурхондарё вилоятидаги дарё.

³ Мутахассисларнинг фикрларига қараганда, Далварзин атамаси мўғулча «Дўлбўржин» сўздан келиб чиққан бўлиб, асл маъноси «тўртбурчак жой», демакдир. Мўғуллар қадимий шаҳар харобаларини, эски қалъа ва чолдеворларни ҳам «дўлбўржин» дейишар экан. Қачонлардир гуллаб-яшнаган қалъа ўрнидаги вайрона номи Далварзинтепа ҳам ана шу сўздан келиб чиққан.

Қирққиз тош — Сурхондарё вилояти Бойсун ноҳиясидаги Мачай қишлоғида яшовчи Беклўлат Умурқуловдан 1981 йилда М. Жўраев ёзиб олган.

Шўрҳасан кўли — Ҳ. Зарифов. Ўзбек халқ дostonларининг тарихий асослари бўйича текширишлар. Пўлкан шоир, Тошкент. 1976. 79-бет.

Хўжа Исҳоқ ғори — М. Ҳошимов, К. Орипов, Ж. Ҳошимов. Ошкор бўлган сир. Фан ва турмуш, 1987. № 8, 24-бет.

Ойнатош — И. Отажонов. «Ойнатош» сирини. Тошкент ҳақиқати, 1989, 14 февраль.

¹ **Пскол** — Тошкент вилоятидаги тоғлиқ жой.

Термиз — М. Е. Массон. Надписи на штуки из архитектурного ансамбля у мавзолея Хакими Термизи. Археология Средней Азии, вып. V. Ташкент, 1960. С. 45—46.

¹ **Абу Абдулло Муҳаммад** — термизлик саййидлардан бўлиб, тўлиқ исми Шайх Абу Абдуллоҳ ибн Али бин Муҳаммад Ҳаким ал-Термизий. IX асрнинг иккинчи ярмида Термизда яшаган буюк аллома, таниқли ҳадис олими, «Жомеъ эл-улум» каби бир неча илмий асарлар муаллифи. У 869 йилда вафот этгандан кейин

Х—ХІ асрларда мазорининг устига даҳма қурилган. ХІІ асрда тамоман қайта тикланиб, мураккаб нақшлар билан безатилган бу даҳма мўғуллар истилоси пайтида бутун шаҳар вайрон этилганда ҳам омон қолган.

² Термиз республикамининг энг қадимий шаҳарларидан бири бўлиб, унинг номи дастлаб «Овесто»да «Таромата» тарзида тилга олинган ва «Дарёнинг нариги томони» деган маънони англатган. Бу атама аста-секин ўзгариб, Х асрдан эътиборан Термиз деб юритила бошланган.

Обишир ота — У. Жуманазаров. Тарих, афсона ва дин. Тошкент. 1990, 122—123-бетлар.

Илонбузғон — В. В. Бартольд. Отчет о командировке в Среднюю Азию. Сочинения, том IV. М., 1966. С. 112.

¹ Афсонада тасвирланган жой Жанубий Қозғонстоннинг Сайрам шаҳри яқинида, Лангар ноҳиясига қарашли Султонробод қишлоғи худудида бўлиб, Илонбузғон деб аталади.

Намангансой — Н. Аҳмедов. «Муқаддас» ва қадамжоларнинг пайдо бўлиши ва зарарлари. Тошкент. 1960, 15—16-бетлар.

¹ Хаста Лангар — афсонавий авлиё, унинг мозори ва қадамжолари Наманган шаҳрида, шу вилоятнинг Тўрақўрғон ноҳиясида. Хаста Хизир ҳақидаги тасаввурлар донмий барҳаёт пайгамбар бўлган Хизир билан боғлиқдир. Самарқанд ва Наманганда, Сайрамда Хаста Хизир мачитлари, Самарқанд ва Наманганда, Шоҳимардонда унинг қадамжолари бор.

Балиқчи қишлоғи — Ўзбекистон ФА Қўлёзмалар институти Фольклор фонди, инв. № 3364. Наманган вилоятининг Янгиқўрғон ноҳиясидаги Ғовозон қишлоғида яшовчи Ҳайдар Бойчаевдан С. Холмирзаев ёзиб олган.

¹ тўқол — хунук, бадбашара.

² нигин — узук.

³ ғулум — қул.

⁴ Осаф ибн Баҳриё — асли исми Осаф ибн Бурхиё, Сулаймон пайгамбарнинг тоғаси ва вазири. Уш яқинидаги Осаф ибн Бурхиё мозори муқаддас қадамжолардан ҳисобланади. Афсоналарга қараганда, Осаф ибн Бурхиё қазо қилгандан сўнг худо ҳазрати Жаброил орқали ваҳий юбориб, Осафни Сулаймон тоғи этагига кўмшини таклиф қилибди. Шу билан бирга худо: «Қимки Осафга сифиниб келса, мен ўша қулимнинг илтижосини ижобат қиламан!» — деб ваъда берган эмиш.

⁵ Балиқчи — Наманган вилоятининг Янгиқўрғон ноҳиясидаги қишлоқ. Илмий-тарихий манбаларда кўрсатилишича, бу атама қадимги туркий тилдаги «шаҳар» маъносини англатувчи «балиқ» сўздан келиб чиққан.

Қайқувот қалъаси — Х. Узоқов. Фарғона, Водил, Қувасой сўзларининг этимологияси ҳақида. Тилшунослик ва адабиётшуносликка оид тадқиқотлар. Тошкент, 144—145-бетлар.

¹ Қайқувот — «Шоҳнома»да айтилишича, Қубод («Овесто»да — Қават) машҳур темирчи Кованинг иккинчи ўғли.

² Қува атамасининг ҳақиқий маъноси маълум эмас. Айрим олимларнинг фикрларига кўра, қадимги туркий қавмлар орасида «қува» деган уруф бўлган экан. Шаҳар номи ўша уруф атамасига боғлиқ бўлиши ҳам мумкин.

Зангиота мақбарасининг қурилиши — Т. Саксонов. «Муқаддас» жойлар — хурофот ва бидъат ўчоғи. Тошкент. 1984, 40-бет.

¹ Аҳмад Яссавий — улдуғ ўзбек шоири, тасаввуфнинг яссавия тариқатига асос солган буюк диний арбоб ва машҳур шайх. Еш-

лигида Арслонбоб деган эшондан таълим олган, кейинчалик Бухорода Юсуф, Ҳамадонидан тасаввуф буйича билим олган. Унинг шеърий асарлари «Девоний ҳикмат» номи билан халқ орасида машҳур. Аҳмад Яссавий¹ 1166 йилда вафот этган. Жаҳонگیر Амир Темур 1395—1397 йилларда Аҳмад Яссавий қабри устига муҳташам мақбара қурдирган.

Обираҳмат — М. Аминов. Бўстонлик. Тошкент. 1985. 21-бет.

«Кўз ёши» қояси — М. Аминов. Кўрсатилган асар. 20—21-бетлар.

Балиқли мазор — О. Умархўжаев. Муқаддас жойлар, авлиёлар ва ҳақиқат. Фан ва турмуш, 1977, № 12, 19-бет.

¹ Балиқли мазор Наманган вилоятининг Янгиқўрғон ноҳиясидаги Пишқўрғон қишлоғида жойлашган.

² *Судтон Воиз* — Вайсал-Қаропий.

Зиркмозор — О. Умархўжаев. Кўрсатилган мақола. 19-бет.

¹ *Зиркмозор* — Наманган вилоятининг Янгиқўрғон ноҳиясидаги «Партия XXII» съезди ва Ленинизм жамоа хўжаликлари чегарасида жойлашган.

Қаҳқаҳ қалъасининг забт этилиши — М. Е. Массон. Столичные города в области низовьев Кашкадарьинской древнейших времен. Ташкент. 1973. С. 21—22.

¹ *Қаҳқаҳ* — афсонавий подшо.

² *Чилдухтарон* — қирқ қиз.

Булгадор бува — Н. Аҳмедов. «Муқаддас» ва қадамжоларнинг пайдо бўлиши ва зарарлари. Тбикент: 1960. 22-бет.

¹ *Булгадор бува* — афсонавий авлиё бўлиб, унинг мазори Наманган вилоятининг Поп ноҳиясидаги Уйғур қишлоғида жойлашган.

Бухоронинг бино этилиши — Ўзбекистон ФА Қўлэмалар институту фольклор фонди. Инв. № 4057. С. Умаров ёзиб олган.

Ласандак — Х. Зайниддинова. Асрлар қомуси. Меҳнат ва турмуш. 1974. № 3, 14-бет.

¹ *Сайёуш* — Эрон шоҳи Қайковуснинг ўғли.

Қирққиза — Ўзбек халқ эртаклари. Тошкент. 1980. 154—156-бетлар.

¹ *Қирққиз мазори* — Бухоро вилоятининг Шофиркон ноҳияси ҳудудида жойлашган муқаддас жой.

Зармитан — Бухоро вилоятининг Қизилтепа ноҳиясидаги Қутчи қишлоғида яшовчи Шавкат Асқаровдан. 1978 йилда М. Жўраев ёзиб олган.

¹ *Зармитан* — Бухоро вилоятининг Қизилтепа ноҳиясидаги қишлоқ номи бўлиб, Урта Осиёда қадим замонларда яшаган митан қабиласи номидан келиб чиққан.

Чўпсолди бува — Бухоро вилоятининг Қорақўл ноҳиясидаги Жигачи қишлоғида яшовчи. 1925 йилда тугилган. Эшон бува Жалиловдан 1986 йилда М. Жўраев ёзиб олган.

¹ *Чўпсолди бува* — афсонавий авлиё, унинг номи билан боғлиқ муқаддас қадамжо Бухоро вилоятининг Қорақўл ноҳиясидаги Жигачи қишлоғидан 5 км. шимол-шарқ томонда жойлашган.

Қизбўви — Самарқанд вилоятининг Нўрота ноҳиясидаги Ниёзжоби қишлоғида яшовчи. Мадҳат Орзиевадан. 1991 йилда М. Жўраев ёзиб олган.

¹ *Қизбўви* — Самарқанд вилояти ҳудудидаги Қоратор тоғининг чўққиларидан бири.

Тўрт бокира — Бухоро вилоятининг Бухоро ноҳиясидаги Уз-
бакон қишлоғида яшовчи Зулфия Файзуллоевадан М. Жўраев ёзиб
олган.

¹ **Чорбакр** — Бухоро шаҳри яқинидаги қишлоқ номи бўлиб,
у ерда Жўйбор шайхларининг авлод-аждодлари дафн этилган му-
қаддас мазор мавжуд. Бу қишлоқ номи афсоналарга кўра, шу
ерда дафн этилган Бакр исмли тўрт авлиё — Абу Бакр Исоқ, Ка-
лабди, Абу Бакр Тархон, Абу Бакр Аҳмад ибн Саъд, Имом Абу
Бакр Фазл билан боғлиқ ҳолда юзага келган эмиш. Аслида, бу
ерга «чор бакр» — тўрт авлиёдан фақат биттаси — жўйбор шайх-
ларининг бобокалони, тахминан 970—971 йилларда вафот этган
Хўжа Имом Абу Бакр ибн Саъд дафн этилган, холос.

Чашмаи Аюб — Бухоро вилоятининг Қизилтепа ноҳиясидаги
Арабон қишлоғида яшовчи Малоҳат Орзиевадан 1991 йилда
М. Жўраев ёзиб олган.

¹ **Чашмаи Аюб** — Бухоро шаҳрида жойлашган тарихий обида.
Илгари бу ёдгорлик атрофи катта қабристон бўлган ва инқилоб-
дан сўнг унинг ўрни текисланиб, маданият ва истироҳат боғига
айлантирилган. Чашмаи Аюб тўртта бинодан иборат бўлиб, энг
қадимий қисми XII асрда бунёд этилган. Апа шу гарбий ёдгор-
лик ёнига XIV асрда яна иккита бино қурилган. Қадимий бино-
нинг эшиги тепасига осиб қўйилган гулдор кошинга «Бу бинони
Темурийннг ўзи қурдирди», — деб ёзилган. XVI асрнинг иккинчи
ярмида тўртинчи бино қурилган. Халқ афсоналарига кўра, бу оби-
да афсонавий Аюб пайгамбар номи билан боғлиқ. Нақл қилишча-
рича, бир йили қургоччилик бўлиб, одамлар сувсизликдан қийна-
либ, Ҳазрати Аюбга мурожаат қилибдилар. У киши ҳассаларини
ерга суққан эканлар, чашма отилиб чиқибди. Ўша булоқ ўрнида
Чашмаи Аюб обидаси бунёд этилибди. Мазор янгидаги қадимий
қудуқ ҳозиргача сақланиб қолган.

² *шуллук* — зулук.

Ҳазрати Аюб чашмаси — Н. Шербинна² Крамаренко.
По мусульманским святыням Средней Азии. Справочная книжка
Самаркандской области, вып. IV. 1896. С. 52—53.

¹ *Рум* — Византия, ўрта аср Шарқ олимлари ва шоирлари уни
Рум, подшоҳини эса Қайсари Рум деб атаганлар.

² **Ҳазрати Аюб чашмаси** — Андижон вилояти билан Жалол-
обод ўртасидаги икки булоқ яқинидаги муқаддас жой. Бу ерда
Ҳазрати Аюб пайгамбар дафн этилган деган ривоятлар бор.

Хўжа Банди Кушо мазори — Нурота шаҳридаги Равотўлгон
маҳалласида яшовчи Мушарраф отин Турсунхўжа қизидан Саодат
Довидова ёзиб олган.

¹ Хўжа Банди Кушо мазори Нурота шаҳрида жойлашган бў-
либ, у ҳақидаги тасаввурлар кишиларнинг мушкулни осон қилув-
чи Банди Кушо ота номли афсонавий авлиё билан боғлиқ. Самар-
қанд вилоятининг Самарқанд ноҳиясидаги Боғизоғон давлат хў-
жалиги ҳудудида Банди Кушод ота номли муқаддас мазор бўл-
ган ва у 1986 йилда бузиб ташланган.

Мазори Сулфи Кабутак ёки Умарота мазори — Нурота шаҳ-
ридаги Равотўлгон маҳалласида яшовчи Мушарраф отин Турсунхў-
жа қизидан Саодат Довидова ёзиб олган.

¹ **Ҳазрати Сулфи кабутак мазори** — Нурота шаҳридаги муқад-
дас жойлардан бири.

Абомуслимтепа — Бухоро вилоятининг Қизилтепа ноҳиясида-
ги «Ўзбекистон» жамоа Хўжалигида яшовчи Баҳриддин Тошев-
дан 1991 йилда М. Жўраев ёзиб олган.

¹ *Абомуслимотепа* — Бухоро вилоятининг Қизилтепа ноҳиясидаги «Ўзбекистон» жамоа хўжалиги ҳудудидаги тепалик. Або Муслимнинг асл исми Абдурахмон ибн Асад бўлиб, тахминан 727 йилда туғилган. Хуросонда умавийларга қарши қўзғолонга (747—750) бошчилик қилган. Исён натижасида ҳокимият аббосийлар қўлига ўтгач, Хуросон ҳокими этиб тайинланган. 755 йилда эса аббосийлар халифаси ал-Мансур томонидан қатл этилган.

Жилбулоқ чашмаси — Бухоро вилоятининг Навбаҳор ноҳиясидаги Ленинград жамоа хўжалигида яшовчи Зулфия Шеровадан 1991 йилда М. Жўраев ёзиб олган.

¹ *Жилбулоқ* — Самарқанд вилоятининг Хатирчи ноҳиясидаги Қизилқўшин қишлоғидаги муқаддас жой.

² *Қулоқ ота* — Самарқанд вилоятининг Хатирчи ноҳиясидаги Қизилқўшин қишлоғидаги муқаддас жой.

Хўжа Абдурахмон ота — Самарқанд вилоятининг Каттақўрғон шаҳрида яшовчи Сабоҳат Уруновадан 1991 йилда М. Жўраев ёзиб олган.

¹ Хўжа Абдурахмон ота мазори Каттақўрғон шаҳри яқинидаги Янгиқўрғон қишлоғида жойлашган.

Чилла ота — Бухоро вилоятининг Навбаҳор ноҳиясидаги Арабхона қишлоғида яшовчи Лола Жумаевадан 1991 йилда М. Жўраев ёзиб олган.

¹ Чилла ота мазори Бухоро вилоятининг Навбаҳор ноҳиясидаги Арабхона қишлоғида жойлашган. Бу мазор чилла яра чиққан чақалоқларнинг дардига шифо беради, дейдилар.

Чилла ҳовуз — Бухоро вилоятининг Қизилтепа ноҳиясидаги 28-сон ўрта мактаб ўқитувчиси Ойдин Атоевадан 1991 йилда М. Жўраев ёзиб олган.

¹ *Чилла ҳовуз* — Бухоро вилоятининг Қизилтепа ноҳиясидаги муқаддас жой, чилла яра чиққан чақалоқларни шу ҳовуз сувига ювинтирсалар, дардидан фориг бўлар эмиш.

Шайх Муҳаммаджон Нуқрагузор — Бухоро вилоятининг Ромитан ноҳиясидаги Тарнаут қишлоғида яшовчи Маҳбуба Нозимовадан 1991 йилда М. Жўраев ёзиб олган.

¹ *карбас* — жайдаи пахта ипидан тўқилган, дағал мато, бўз.

² *ҳазорисбанд* — исирик.

³ *ғўшанга* — чимилдиқ.

⁴ *нуқра* — кумуш.

⁵ Шайх Муҳаммаджон Нуқрагузор мазори Бухоро вилоятининг Ромитан ноҳиясидадир.

Қўрғонтепа — Бухоро вилоятининг Навбаҳор ноҳиясидаги Қоражон қишлоғида яшовчи Дилором Ҳакимовадан М. Жўраев ёзиб олган.

¹ Бу тепалик Навбаҳор ноҳиясидаги Қоражон қишлоғида жойлашган.

Бешиктоғ — Ж. Яхшибоев. Бешиктоғ салтанати. Еш ленинчи, 1991 йил 20 сентябрь.

¹ *Бешиктоғ* — Қашқадарё вилоятининг Чироқчи ноҳиясига қаршли Қалқама қишлоқ шўроси ҳудудидаги Говхона қишлоғининг ёнида жойлашган.

Томдибулоқ — У. Сатторов. Сулув момо эртаги. Қишлоқ ҳақиқати. 1990 йил 15 апрель.

¹ *Сайхун* — Сирдарёнинг ўрта асрлардаги номи.

Қорамурт — Ўзбекистон ФА Адабиёт институти фольклор архиви, ивв. № 1633/2. Чимкент вилоятининг Сайрам ноҳиясидаги Қорамурт қишлоғида яшовчи 71 яшар Мадад Шерматовдан С. Содиқов ёзиб олган.

¹ *Қорамурт* — Қозоғистон Республикасининг Чимкент вилоятидаги ўзбеклар яшайдиган қишлоқ. Илмий манбаларда ёзилишича, «қорамурт» номи ўзбек уруғи ҳам бўлган экан. Қишлоқ номи ана шу уруғ атамасига алоқадор бўлиши керак.

Кампирак тепа — Ўзбекистон ФА Адабиёт институтининг Фольклор архиви, инв. № 1665/7. Шахрисабзлик Зоир шоир Кўчқоровдан 1977 йилда Ғ. Жаҳонгиров ёзиб олган.

Оқмон билан Қорамон — А. Хорошхнн. Народы Средней Азии. Туркестанский сборник, том 95. Ташкент. 1900. С. 328.

Кўйтош — Сирдарё ҳақиқати. 1990 йил, 10 март.

Нўғойтепа — Ўзбекистон ФА Адабиёт институти Фольклор архиви, инв. № 1746/9. Жиззах вилоятининг Бахмал ноҳиясидаги Новқа қишлоғида истиқомат қилувчи Барот Қурбоновдан М. Мадраҳимова ёзиб олган.

¹ *Нўғойота* — Жиззах вилоятининг Бахмал ноҳиясидаги «Партия XXIV съезди» номи давлат хўжалиги ҳудудидаги қишлоқ.

Богожот — Самарқанд вилоятининг Қўшработ ноҳиясидаги Қўштамғали қишлоғида яшовчи Абдуғани Турдимовдан 1987 йилда Ш. Турдимов ёзиб олган.

¹ *Богожот* — Қўшрабод ноҳияси ҳудудидаги қишлоқ.

Оқ туянинг йўли — Самарқанд вилоятининг Булунгур ноҳиясидаги Красногардейск шаҳрида яшовчи 59 яшар Акрам Эшмуродовдан 1987 йилда М. Жўраев ёзиб олган.

¹ *Абдуллахон* — Шайбонийлар сулоласига мансуб бўлган Бухоро ҳукмдори, 1583—1598 йилларда подшолик қилган.

² *Қиличли* — Самарқанд вилоятининг Каттақўрғон ноҳиясидаги қишлоқ.

³ *Аламли* — Самарқанд вилоятининг Булунгур ноҳиясидаги қишлоқ.

Уш — К. Сатторов. Фольклор ва атенстик тарбия. Тошкент. 1988, 14—15-бетлар.

¹ *Уш* — Қирғизистон ҳудудидаги қадимий шаҳар.

Аждар кўзлари — К. Имомов. Ўзбек халқ прозаси. Тошкент. 1981, 72-бет.

Пайғамбар ороли — М. Сафаров. Пайғамбар ороли. Ешкуч, 1988, № 7, 4—6-бетлар.

¹ *Термиз ота* — Шайх Абу Абдуллоҳ ибн Али бин Муҳаммад Ҳаким ал-Термизий.

² *Пайғамбар ороли* — Амударёнинг Термиз яқинидаги ороли. Термиз яқинидаги бу оролни 704 йилда араб лашкарбошиси Усмон бин Маъсуд босиб олгандан кейин Усмон ороли деб аталган. Урта асрларда Келифдан Зулл Қифл қадамжойи кўчириб ўтказилганда кейин Пайғамбар ороли номини олган. Манбаларда кўрсатилишича, Зулл Қифл пайғамбар бўлиб, унинг номи «Қуръони карим»нинг XXI сура 85-ояти ва XXXVIII сура 48-оятнда қайд қилинган.

Жинўтти — М. Ҳошимова, В. И. Кучеравик. Табиатнинг нодир сайргоҳлари. Тошкент, 1991, 61—62-бетлар.

Хўккалла — Р. Шоназаров. Муқаддаслаштирилган ўсимликлар ва фан. Тошкент, 1977, 29-бет.

Жабборқудуқ — М. Мардиев. Олмоқнинг бермоғи бор. Тошкент. 1990, 17—18-бетлар.

Муродбойқудуқ — М. Мардиев. Кўрсатилган асар, 18—19-бетлар.

Амир Темур ғори — А. Аминов. Ҳисорнинг қирқ мўъжизаси. Тошкент, 1990, 56—57-бетлар.

МУНДАРИЖА

Хаслот чечаклари (М. Жўраев)	3
Хоразм воҳаси ва Амударёнинг пайдо бўлиши	13
Олов билан балық	14
Хору азим	17
Пари билан дөв	18
Хиванинг бунёд этилиши	18
Амударё қаердан бошланади?	22
Амударёнинг Хоразм томонга оқиши	22
Амударё — бўйсунмас дарё	23
Жайхун	23
«Қўшга дуо этганлар»	27
Қанотли аргумоқларнинг қўлга туширилиши	28
Анинг отнинг қўлга туширилиши	29
Ҳазораспи банд	30
Ҳазораспнинг пайдо бўлиши	30
Девсолган	31
Чўпон билан пари	31
Девқалъа	33
Хоразм ва Хуржамол	34
Уста қуш	38
Полвон отанинг ҳассаси	39
Дулдулотлаган	40
Тошга айланган хирмон	40
Кечирмас бува	40
Бурахон ота	41
Тўк дўнгининг пайдо бўлиши	41
Қари олов хўжа	42
Етти қиз	42
Ғазавот	43
Даранги мачит	43
Хубби мазори	43
Шоҳимардон мазори	44
Самарқанд номининг пайдо бўлиши	45
Шоҳи Зинда	45
Қусам ибн Аббос ғойиб бўлган қудуқ	45
Чўпонота	47
Чўпонотанинг пайдо бўлиши	47
Чўпонота даралари	47
Аждаҳога айланган болалар	48
Ҳазрати Довуд ғори	51
Жонқур	51
Нурота	52
Бобо Қамбар туяси	53
Ҳазрати Нур	54
Нурота булоғи	54
Нурли тош тушган жой	55
Қўҳак тепалиғи	57
Очкўз бой	58
Учқиз тоғи	58
Ҳазрати хўжан булбул	59

Заҳдоқ қалъаси	59
Заҳдоқнинг қизи	61
Далварзинтепа	62
Қирқ қиз тош	64
Шўрҳасан кўли	65
Хўжа Исҳоқ ғори	65
Ойнатош	66
Термиз	66
Обшир ота.	67
Илонбузғон	68
Намангансой.	68
Балиқчи қишлоғи	69
Қайқувот қалъаси	70
Зангиота мақбарасининг қурилиши	71
Обираҳмат	72
«Кўз ёши» қояси	72
Балиқли мазор	73
Зиркмозор	74
Қаҳқаҳ қалъасининг забт этилиши	74
Булғадор бува	75
Бухоронинг бино этилиши	75
Лавандак	76
Қирқ қиз	77
Зарминтан.	80
Чўпсолди бува	81
Қизбуви.	81
Тўрт бокира	82
Чашмаи Аюб	82
Ҳазрати Аюб чашмаси	84
Хўжа Банди Қушо мазори	84
Мазори Сулфи Қабутак ёки Умар ота мазори	85
Абомуслимтепа	86
Жилбулоқ чашмаси	87
Хўжа Абдураҳмон ота	88
Чилла ота	89
Чилла ҳовуз	89
Шайх Муҳаммаджон Нуқрагузор	90
Қўрғонтепа	91
Бешиктоғ	91
Томдибулоқ	92
Қорамурт	93
Қампирак тепа	95
Оқмон билан Қорамон	97
Қўйтош	98
Нўғойота	99
Боғожот	101
Оқ туянинг йўли	102
Уш	103
Аждар кўзлари	103
Пайғамбар ороли	104
Жинўтти	105
Ҳуккалла	106
Жабборқудуқ	106
Муродбойқудуқ	108
Амир Темур ғори	109
Осиё қалъаси	111
Изоҳлар ва маъбалар кўрсаткичи	115

ЛЕГЕНДЫ ШЕЛКОВОГО ПУТИ

Составление, подготовка текста, предисловие
и комментарий М. Жураева

На узбекском языке
Ташкент, «Фан»

Мухаррир *М. Алиева*
Мусаввир *А. Баҳромов*
Техмуҳаррир *Л. Тюрина*
Мусаҳҳиҳ *М. Саидова*

ИБ № 6272

Теринга берилди 28.10.93. Босинга рухсат этилди 09.12.93. Қс
84×108^{1/2}. Босмахона қорози. Адабий гарнитура. Юқори босма.
босма 6,72. Ҳисоб нашриёт т. 5,6. 157/4401 буюртма. 30000 нуска. Кел.
нарх.

ЎзР ФА «Фан» нашриёти :700047, Тошкент, Гоголь кўчаси, 47
ЎзР ФА «Фан» нашриётининг босмахонаси: 700170, Тошкент, акад.
Алиева шўқ кўчаси, 79.
Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг 1-босма
босилди. 700002, Тошкент, Сағбон кўчаси, 1-берк кўча, 2-уй